1575,– Ft

„Széllyeltartás volt e' nemzet' férge századokig; azért ohajtom[,]
ez összetartás' szelleme, melly benneteket egybekötött,
terjedő hatalomban kísérjen az életen keresztül."

„A vérbeli művész legyen kegyetlen."

„Ha pazarló lennék, megírnám a nagy magyar regényt,
de nem vagyok, így megírom öt oldalban."

„Novellistából regényíróvá lenni nem annyi, mint tizedesből ezredessé előlépni.
A regényírás nem jelenti az írói nagykorúságot."

„Nem kell a' Bizonyság elég a' Vád 's Gyanu."

„S felleg űl vad csillagon,
Felleg, melyet az mocsárból
Sárkányok sohajtatából
S nyílt sirokból összevon
S szürke apján a bagoly
Szemmeresztve lovagol,
Rém a bolygó rém nyakán,
Csép anyó a piszkafán,"

„En sem mondok ellent, zürzavarban élünk
Üstekes tsillagot mutat az ég, félünk.
Előttűnk, utánnunk, tsak a' keserves Kár
Magam el bujdosom, a' hol Pasztor nem jár."

„legyünk nagyobbak a fájdalomnál"

„Az erkölcsi rendet képviselő király felnégyelteti őket."

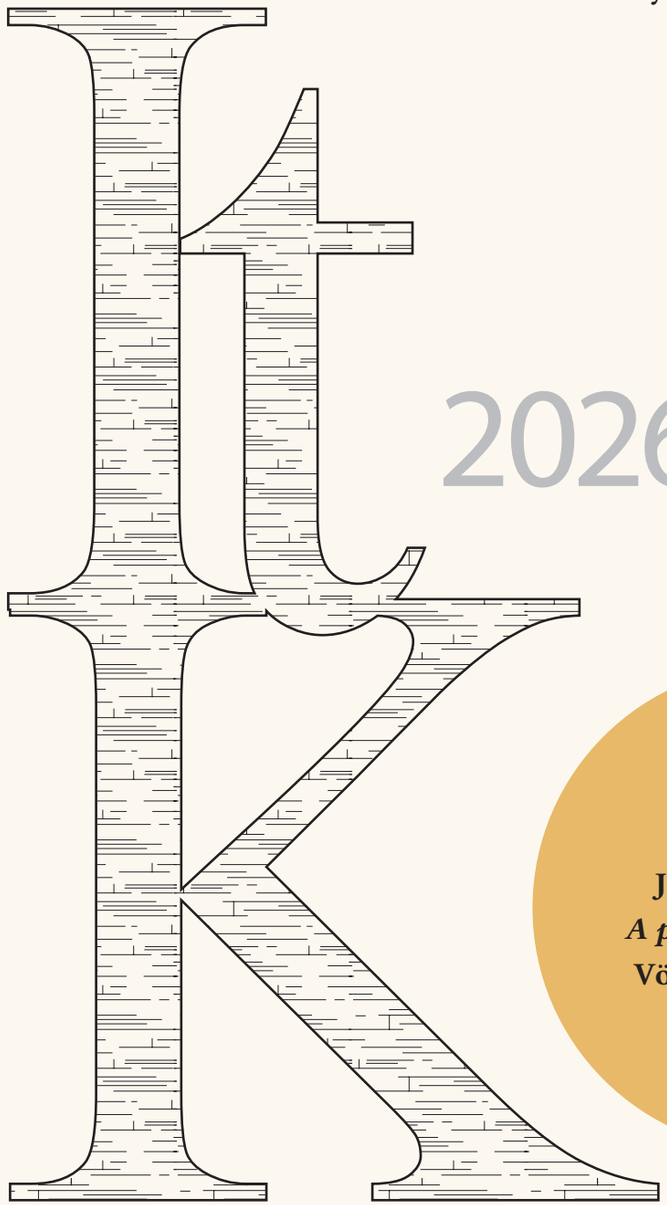
„Szokása volt Sztárainak az ugyanazon templomban prédikáló József barátból
csúfot űzni úgy, hogy egy kirendelt ifjúval a szónoknak minden szavát nyomban
leíratta, azután ő maga a következő beszédben […] becsmérelte és cáfolta azt."

„Soha nem akartál semmit elérni, birtokolni, uralni, kinyilatkoztatni, lerohanni,
bekebelezni, uraskodni és hazudni. Mindezt nem akartad. Csak hagyjanak békén."

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

Irodalomtörténeti Közlemények

Az Irodalomtudományi Kutatóintézet folyóirata

2026/5

ItK 2026 5

Jókai-kódex
Janus Pannonius
A papok házasságáról
Vörösmarty Mihály

Publications on the History of Literature
Volume 130. Nr. 5. 2026

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Áron Szatmári
technical editor

ADDRESS
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
http://itk.iti.mta.hu
itk@abtk.hu

Contents

Kiss, Farkas Gábor: "And why did I deserve this for you?" The origins of the *Jókai Codex* and the Hungarian translation of a Latin hymn ("Et ego quid demerui?") 515

Textology

Kőrösi, Ferenc: A comedy on the marriage of priests. The earliest known Hungarian-language drama 549

Workshop

Griggio, Claudio: The Humanist canon between Hungary and Veneto. Guarino, Francesco Barbaro, Janus Pannonius, and Xenophon 590

Literary analysis

Vámos, Violetta: Fatherless daughters. The absence of the father in Vörösmarty Mihály's female characters 603

Book reviews

Janus Pannonius: Epigrammái latinul és magyarul (Epigrams in Latin and Hungarian) *(Farkas, Flóra)* 617
Faludi, Ferenc: Versei (Poems) *(Benedek, Roland Áron)* 624
Darvasi, Ferenc: Csak hagyjanak békén. Mándy Iván élete és pályája (Just leave me alone. The life and career of Mándy Iván) *(Angyalosi, Gergely)* 629

Chronicle

Ilona T. Erdélyi (1926–2026) *(Korompay H., János)* 637

Irodalomtörténeti Közlemények
2026. CXXX. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Draskóczy Eszter
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bene Sándor
Bitskey István
Császtvay Tünde
Csörsz Rumen István
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Szénási Zoltán
a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron
technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: http://itk.iti.mta.hu
Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

Kiss Farkas Gábor: „És én teérted mit érdemlek?” A *Jókai-kódex* keletkezése és egy latin himnusz magyar fordítása („Et ego quid demerui?”) 515

Textológia

Kőrösi Ferenc: „A papoc hazassagarol valo comoedia”. A legkorábbi magyar nyelvű (ismert) dráma 549

Műhely

Claudio Griggio: A humanista kánon alakulása Veneto és Magyarország között. Guarino, Francesco Barbaro, Janus Pannonius és Xenophón 590

Műelemzés

Vámos Violetta: „Árva” leányok. Az apa hiányának megjelenése Vörösmarty Mihály nőalakjainál 603

Szemle

Janus Pannonius: Epigrammái latinul és magyarul *(Farkas Flóra)* 617
Faludi Ferenc: Versei *(Benedek Roland Áron)* 624
Darvasi Ferenc: Csak hagyjanak békén. Mándy Iván élete és pályája *(Angyalosi Gergely)* 629

Krónika

T. Erdélyi Ilona (1926–2026) *(Korompay H. János)* 637

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.01

„És én teérted mit érdemlek?"

A *Jókai-kódex* keletkezése és egy latin himnusz magyar fordítása („Et ego quid demerui?")

KISS Farkas Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Régi Magyar Irodalom Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens
ORCID: 0000-0002-8632-5855

"And why did I deserve this for you?" The origins of the *Jókai Codex* and the Hungarian translation of a Latin hymn ("Et ego quid demerui?")

Abstract | This study re-examines the philological context, dating, and textual history of the *Jókai Codex* (Budapest, OSZK, MNy 67), the earliest surviving manuscript written entirely in Hungarian, with a primary focus on the textual unit titled *Feszületnek imádkozásáról* (On praying to the crucifix). This section contains a literal Hungarian prose translation of the Latin hymn *Et ego quid demerui*.

By conducting a thorough watermark analysis of the manuscript's paper—specifically identifying the three-mount watermark (PPO 16-2-229) alongside Briquet 6306—the paper corrects previous dating hypotheses (such as 1438 or 1448) and establishes a copying date around 1445 (c. 1443–1460). Furthermore, a textual critical examination comparing the Hungarian translation with both Bartholomaeus de Pisis's *Liber de conformitate* (1390/1399) and independent Latin manuscript variants demonstrates that the Hungarian translator worked directly from an independent version of the hymn rather than the *Liber de conformitate* of Bartholomaeus.

Because the earliest independent Latin witness of the hymn dates to 1383–1385 (London, BL, Royal 7.A.VI), the original Hungarian translation can be situated shortly after 1385, likely around 1400. Consequently, the paper proposes revising the traditional "1372/1448" dating of the codex to "1400/1445" (translation/copying). Finally, the study explores the reception history of the hymn, tracing how a local cult developed around its text and a thirteenth-century Franciscan crucifix (Pinacoteca Nazionale di Bologna, Inv. 10083, by the Maestro dei Crocifissi Francescani) in the Basilica of San Francesco in Bologna during the late 16th and 17th centuries.

Keywords | medieval literature, Observant Franciscans, St Francis of Assisi, *Jókai Codex*

A *Jókai-kódex* a legrégebbi magyar nyelven írt kódex, amely Szent Ferenchez kapcsolódó legendákat tartalmaz. Ennek vége felé, a 77r–v lapon (p. 153–154) található egy olyan szövegegység „És én teérted mit érdemlek" kezdettel, amely az *Et ego quid demerui* kezdetű latin himnusz magyar fordítása.[1] Tanulmányomban ennek a latin himnusznak a filológiai kontextusát, keletkezési körülményeit és a *Jókai-kódex*ben betöltött szerepét vizsgálom. Ehhez elengedhetetlen a *Jókai-kódex* kutatástörténetének rövid bemutatása és a kutatás eddigi megállapításainak felülvizsgálata. Ezt követően az *Et ego quid demerui* szövegtörténetének feltárásával igyekszem megválaszolni, mi volt ennek a szövegnek a funkciója a *Jókai-kódex*ben Szent Ferenc legendái mellett, és hogy mennyiben használható fel a kézirat datálásához ez a szövegegység.

A *Jókai-kódex* (Országos Széchényi Könyvtár, MNy 67) a későbbi legendás beszámolók szerint 1851 júliusában bukkant fel, amikor Adolf Ehrenfeld, a herceg Esterházy család későbbi bécsi jogtanácsosa, még diákként, a nyitrai piarista gimnázium hatodik osztályában észrevette, hogy osztálytársai egy régi kódexszel dobálóznak, és azt sikerült elcserélnie három modern könyvért.[2] A kötet már 1852-ben eljutott Toldy Ferenchez, aki lemásoltatta, és 1862-ben megjelent irodalomtörténetében már fontosságának megfelelően kezelte.[3] Az Assisi Szent Ferenccel kapcsolatos legendákat tartalmazó kézirat egyértelműen ferences eredetűnek látszik, azonban a használat pontos helyére vagy arra, hogy férfi vagy női kolostorban használták, nem tartalmaz egyértelmű utalást.[4] Emiatt csak a kéziratból magából lehet kiindulni a keletkezés körülményeinek kutatásánál.

1 P. Balázs János, szerk., tan., *Jókai-kódex: XIV–XV. század* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 326–329. A kézirat facsimile kiadása 1942-ben jelent meg: Szabó Dénes, szerk., tan., *Jókai-kódex* (Budapest: Magyarságtudományi Intézet, 1942). Idézeteimben az előbbire hivatkozom. A tanulmány angol olvasóközönség számára átdolgozott változata megjelenik a *Specula* című folyóirat 16. (2026) évfolyamában.

2 Faith Fülöp, *Híres nyitraiak* (Nitra: Lőwy Antal, 1939), 24–26. Egy nyitrai szájhagyomány szerint „a Pár-ucca és a Pokol-ucca sarkán állott egy ház (ma is változatlanul áll), melynek padlásán sok régi könyvet talált a tulajdonos. Minthogy ezekre semmi szüksége nem volt, nem is értett hozzájuk, átküldötte a gimnáziumba […] Az a ház ugyanis, melynek padlását tulajdonosa kiüríttette, az egykori nyitrai ferences klastrom épülete." Mártonvölgyi László, *Zarándokúton a Kárpátok alatt* (Nyitra: Híd, [1939?]), 11–12. Az Ehrenfeld által előadott történethez hozzátartozik, hogy a ma is álló Ehrenfeld-ház Nyitrán (ul. Mostná 17) alig pár száz méterre volt a ferences kolostortól és templomtól.

3 Toldy Ferenc, *Az ó és középkori magyar nemzeti irodalom története*, 2 köt. (Pest: Emich, 1862), 1:181, 2:78.

4 A *Jókai-kódex* csak két Assisi Szent Klárával kapcsolatos legendát tartalmaz, de ezt értelmezték már a begina vagy klarissza eredet melletti és elleni érvként is: Volf György, szerk., *Nyelvemléktár VII: Régi magyar kódexek* (Budapest: MTA, 1882), XI–XII; Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (Budapest: Magyar Szemle, 1931), 104. P. Kocsis Réka is klarissza használat nyomait látja a kódex 16–17. századi jegyzeteiben: Kocsis Réka, „Könyvtörténeti tanulságok az ómagyar kódexek marginálisai nyomán", in *Aut lego vel scribo: IV. Scriptorium konferencia*, szerk. Varga Lajos, Boros István és Takács László, 125–135 (Budapest: Szent István Társulat, 2023), 131. Megfontolandó Lázs Sándor meglátása, aki szerint a későbbi, klarissza apácák számára készült *Tihanyi-kódex*ben Szent Ferenc legendáinál nem szerepelnek a koldulást népszerűsítő történetek, míg a *Jókai-kódex*ben kettő is van, pedig az apácák a szigorú klauzúra miatt nem koldulhattak. Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 311. A klarissza eredet ellen szól Acél Zsuzsanna észrevétele is, miszerint a kódex a latin *frater*t meghagyja ebben a formában a magyar fordításban, de a *soror*t lefordítja „lány"-nak vagy „asszony"-nak (nem „húg"-nak), és sosem

A kézirat jelenleg 81 lapot tartalmaz, azonban eredetileg 9 darab 12 lapos ívből állt (tehát 108 lapos volt), így a szöveghiányok miatt egyértelműen megállapítható, hogy további 27 lap veszett el a szövegből.[5] Fennmaradt az eredeti, 15. századi kötése: fatáblás bőrkötés, amely Szabó Dénes szerint szarvas- vagy őzbőrből készült, és bár ma zöldes árnyalatú, eredetileg kobaltkékre volt festve, és rézkapcsokkal volt ellátva. Ez alapján a kötet meglehetősen elegáns benyomást kelt, készíttetőjeként befolyásosabb vagy vagyonosabb megbízót feltételezhetünk. Kötését az elülső és hátsó fedéllapra ragasztott pergamenlapok erősítették, amelyeket a restaurálás során leválasztottak, és ma a kódex első és hátsó szennylevelei. A kutatás eddig nem fordított figyelmet rájuk, emiatt érdemes azonosítani a rajtuk levő szövegeket. Az előzéklapon egy 13. század végén másolt, két hasában írt latin tudományos szöveg, Albertus Magnus *De vegetabilibus*ának töredéke (I, tract. 2., cap. 1, 110–113, 114–117, 118–120, 122–123) található.[6] A lényegesen töredékesebb hátsó szennylap rectóján tollpróba olvasható,[7] versóján pedig alig kiolvasható latin imák vannak 15. századi latin kurzív írással.[8]

A Jókai-kódex *vízjelei*

A kézirat datálását a kódex papírjának vizsgálata teszi lehetővé. Szabó Dénes munkatársaival 1942-ben alaposan megvizsgálta a kódex vízjeleit, és a kódex első 58 papírlapján azonosította Briquet 6306. számú vízjelét (háromszirmú virág a szárán apró le-

---

fordítja a *sponsá*t jegyesként, hanem egyszerűen „lány"-ként. Acél Zsuzsanna, „Jókai-kódex, XIV–XV. század" (recenzió), *Irodalomtörténet* 15/65 (1983): 821–825, 824.

5 Ezt már Volf György szakszerűen megállapította (Volf, *Nyelvemléktár VII…*, VIII–IX.), Szabó Dénes idézte (Szabó, *Jókai-kódex*, X–XII.), majd P. Balázs János röviden összefoglalta (P. Balázs, *Jókai-kódex…*, 10.).

6 Albertus Magnus, *De vegetabilibus libri VII*, szerk. Ernestus Meyer és Carolus Jessen (Berlin: Reimer, 1867), 58–61: col. 1a: *inc.* plante que arbores nominantur habent habent gummas sicut est pix de abiete, *expl.* proverbium est quod queritur nodus in scirpo cum inaniter[…] 1b: *inc.* toto est cortex et tamen in illa etiam aliquid similis vis nutrimenti invenitur *expl.* Medulla autem aliquando quasi est quidam purpureus ad nigredinem declinans […] 2a: *inc.* sunt partes eorum et ex illis proportionaliter oportet intelligere expl. et fiunt inde syphi pulchra ad bibendum qui autem in prima infusione vini inspissantur eo quod hu[morem…] 2b: *inc.* [corti]cem hoc est in lignosis corticibus quibusdam *expl.* perfectiores plantae alias partes officiales ab hiis que dicte sunt sicut […]

7 „in nomine Iesu Christi amen dicimus semper com [!] Christo"

8 A töredékes imákból néhány szó olvasható ki: „incendio digneris oculos […] aquas lacrimarum", „… mihi dominus qui ex habundancia pietatis tue et tactus dulcore caritatis intrinsecus asc[endisti?] […] et non afflicionis vestre […] vidisti perdicionem nostram de lacu miserie et de luto [fecis] […]", „connaturalem et consubstantialem ex[…] dignatus es […] benigne invitasti […]", „sacrificium laudis […] in aspectuo tuo glorifico nomen tuum". Az ima szövegegységei párhuzamokat mutatnak a Kempis Tamásnak tulajdonított *De vita et beneficiis Salvatoris Iesu Christi devotissimae meditationes*szel: „Vidisti afflictionem populi tui […] et tactus dulcore caritatis intrinsecus apposuisti cogitare super nos cogitationes pacis et redemptionis. […] Tu enim verus deus, aeterno patri consubstantialis, nobiscum factus es una caro […]". Thomas Hemerken de Kempis, *Orationes et meditationes de vita Christi*, szerk. Michael Iosephus Pohl (Freiburg in Breisgau: Herder, 1902), 11–12.

véllel).[9] Megjegyezte ezenfelül, hogy ugyanez a vízjel fordul elő a 60. és 63. lap alkotta levélpáron, azaz a scriptor az 59. laptól új papírt vett, de az első ívfüzetek papírjából fennmaradt egy levelet még beillesztette a következő ívfüzetbe. Briquet a 6306. számú vízjelet adatolta Nápolyból 1438-ból, Magyarországról 1438-ból (itt sajnos nem tudjuk, milyen forrásra támaszkodott), és ezenkívül még 11 kéziratból (Padova, Palermo, Lucca, Tirol, Bécs, Vicenza, Brugge, Firenze, Róma), egészen 1460-ig.

Az 1438-as évet Szabó Dénes helyesen csak *terminus post quem*ként kezelte, P. Balázs János azonban azt a paradox következtetést vonta le Briquet másik (ismeretlen forrásból származó) magyarországi adatából, hogy „ha tehát 1438-ban Magyarországon használtak ilyen vízjelű papirost, akkor a *Jókai-kódex*nek 1438-ban vagy az utána következő valamelyik évben kellett létrejönnie, mert ha megvolt a papiros, aligha tárolták sokáig".[10] Ennek azonban épp a későbbi, 1460-ig tartó előfordulási adatok mondanak ellent, hiszen Briquet adatai azt mutatják, hogy a papírt 1460-ig használták, tehát ebből az adatból nem képezhetünk *terminus ante* vagy *ad quem*et. A kutatás azóta is talált számos papírkéziratot, amelyek erre a papírra készültek, és ezek datálása is nagyjából megfelel az 1440-es, 1450-es éveknek. Érdekes módon több Itáliában vagy Konstantinápolyban másolt görög kézirat is van köztük, ami megerősítheti a sejtést, hogy Velence környéki papírmalomból származhat ez a papír.[11] E kéziratok között is van olyan, amelyről külső források alapján tudható, hogy 1445–1453 között másoltak (Andronikos Kallistosé), így a papír keletkezése semmiképp sem igazolja, hogy 1438-ban vagy közvetlenül ezután kellett volna felhasználni ezt a papírt.

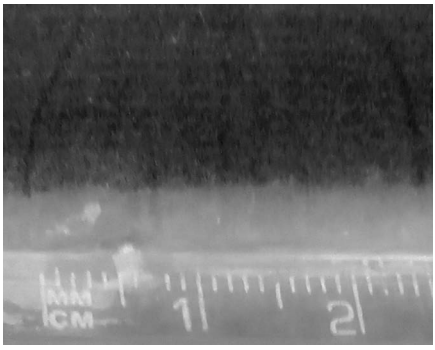
A kódex második felének papírját Szabó Dénes nem tudta azonosítani a rendelkezésére álló eszközökkel, P. Balázs János pedig nem foglalkozott a kérdéssel. Ezt megnehezítette az is, hogy az 59–80. lap közti részen (az első rész papírját hordozó 60., 63. la-

9 Charles M. Briquet, *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier*, 4 köt. (Paris: Picard, 1907), 2:363. A vízjel az alábbi lapokon található: 6 (a virág szára), 7 (virágszirom), 9 (virágszirom), 11 (a virág szára), 20 (a virág szára), 38 (a virág szára), 40 (három szirom), 43 (a virág szára), 45 (egy szirom), 46 (a virág szára), 49 (három szirom), 50 (a virág két szirma), 53 (a virág szirma), 54 (a virág szára), 60 (virág), 63 (virág). Szabó Dénes egy újabb cikkben megerősítette vizsgálata eredményét: Szabó Dénes, „A *Jókai-kódex* papirosának vízjegyei", *Magyar Könyvszemle* 68 (1944): 175–176.

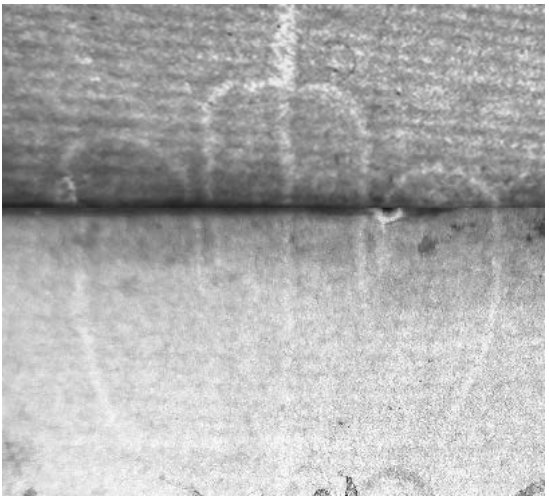
10 P. Balázs, *Jókai-kódex*..., 10.

11 Cambridge, University Library, ms. Nn. III. 18. (fol. 204–229), Thukydidés, Andronikos Kallistos kézírásával 1445–1453 körül: Luigi Orlandi, *Andronikos Kallistos: A Byzantine Scholar and His Manuscripts in Italian Humanism* (Berlin: De Gruyter, 2023), doi:10.1515/9783111203447. Koppenhága, RL, NkS 6, 4o, „El psalterio Greco e latino a stampa e in man de fra paulo": Bjarne Schartau, *Codices Graeci Haunienses* (København: Museum Tusculanum Press and the Royal Library, 1994), 283–284. Wien(-Lainz), Rossiana Gr. 16.: Eduard Gollob, *Die griechische Literatur in den Handschriften der Rossiana in Wien* (Wien: Hölder, 1910), 43. Milano, Ambrosiana, G 69 sup.62 (Johannes Dokianos másolata a 15. század közepén, aki a Peloponnésoson és Konstantinápolyban tanított, 1474-ben valószínűleg a pátriárkai iskola tanára volt Konstantinápolyban): Giuseppe Pascale, „Ricerche sulla tradizione manoscritta delle Orazioni di Temistio", *Aevum* 84, 2. sz. (2010): 361–402. Ezenfelül még a nápolyi eredetű New York, Pierpont Morgan, M 973 (*Cronaca di Partenope*, Pietro D'Eboli: *De balneis puteolanis*, stb.) készült erre a papírra, amit csak Briquet alapján datálnak 1438-ra: Samantha Kelly, *The Cronaca di Partenope: An Introduction to and Critical Edition of the First Vernacular History of Naples (c. 1350)* (Brill: Leiden, 2011), 106, doi:10.1163/ej.9789004194892.i-364.

pokat leszámítva) csak három vízjelrészletet lehet megfigyelni, a 61., 71. és 80. lapon. Szabó Dénes már ezekből a részletekből rájött, hogy egy hármashalom alsó és felső része található itt, az ív két felére kettéosztva. Ezeket szerencsére pontosabban azonosítani lehet a modern adatbázisok alapján mint nyárssal metszett hármashalmot. A 25 milliméter szélességű hármashalom (1. ábra) az alapvonaltól indulva kissé szélesedik, a három halom jól megkülönböztethetően elkülönül egymástól; az egy irányba haladó, nem széttartó halmok közül a középső kiemelkedik, a bal oldali pedig magasabbra nyúlik, mint a jobb oldali. A vízjel, illetve az azt metsző nyárs pontos magassága a kéziratban nem állapítható meg, mivel mindegyik a gerincnél helyezkedik el, de digitális eszközökkel összeillesztve jól megfigyelhető a mérete, illetve a szélessége (1–2. ábra).

1. ábra (71. lap)

2. ábra. A nyárssal metszett hármashalom két fele egyesítve (80. és 71. lap)

Ez alapján a vízjel szinte bizonyosan azonos a Piccard Bd. 16, Abtlg. 2, Nr. 229 (PPO 16-2-229) vízjellel, amely 1444-ben Bécsben fordul elő (az oklevél kiállítója Sylvester von Chiemsee püspök, valószínűleg észak- vagy közép-itáliai papír),[12] közeli variánsai pedig Heidelbergből 1443-ból és Heinrich Kalteisen miszcelláneájából (Bonn, ULB, S 327), 1442–1443 körülről ismertek.[13] Így a kódex második felének vízjelei megerősítik, és egyúttal kicsit későbbre helyezik az első fél vízjelei alapján történt datálást. Ez alapján az 1440-es évek közepére tehetjük a papír felhasználását, azaz a kódex lejegyzését. Ez azonban nem zárja ki, hogy akár később, 1450–1460 között is történhetett a lejegyzés. Ha a két vízjel felhasználási ideje alapján datáljuk a másolatot, akkor 1443–1460 közé tehető keletkezése, bár megjegyzendő, hogy a kódex második felének papírjával nem ismerünk dokumentumot 1444 utánról, tehát a második vízjel inkább egy 1443–1444 körüli datálást valószínűsít.[14]

A Jókai-kódex*nek és a mintapéldányának datálása*

A kézirat bizonyosan másolata egy korábbi kéziratnak, mivel a másoló számos helyen félreolvas, elír és kihagy szavakat.[15] A másolat keletkezését a vízjelek vizsgálata előtt, 1931-ben Horváth János ahhoz kapcsolta, hogy egy 1448-ból fennmaradt oklevél szerint a budai beginák azt kérték az obszerváns ferencesektől, hogy „magyarul tanítsák őket".[16] Valójában azonban a *Jókai-kódex* sem budai, sem begina, sem obszerváns eredetre nem utal, és az 1448-ból idézett dokumentum sem ezt tartalmazza. Horváth János adatának forrása Karácsonyi János, aki úgy foglalta össze a MNL OL DL 31145 jelzetű oklevél tartalmát, hogy a pápai legátus Juan Carvajal „a velük szemben lakó begina apáczáknak lelki gondozását is végleg [a budai Szent János kolostor obszervánsaira] bízta".[17] Ez valóban így van, azonban abból, hogy az oklevél hátulján egy vélhetően ké-

12 *Wasserzeichen-Informationssystems*, https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE4620-PO-150215, hozzáférés: 2026.01.23.

13 Uo., https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE0960-Mlf312_184 és https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE1185-S327_112, hozzáférés: 2026.01.23.

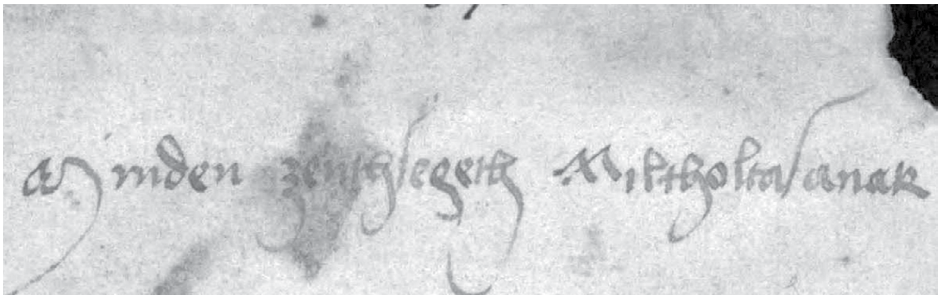
14 Szabó Dénes 1438–1456 közé teszi a másolat elkészültét, hivatkozva saját tanulmányára (Szabó Dénes, *A magyar nyelvemlékek* [Budapest: Tankönyvkiadó, 1959], 35.), de ott még 1460-ból származó adatot is idéz a kódex első felében felhasznált vízjel használatára egy krími görög kéziratból. Szabó, „A *Jókai-kódex*…", 175–176.

15 Ezt részletesen bizonyította: Volf, *Nyelvemléktár VII.*…, XXII–XXIV.

16 „1448-ban azt kérték, hogy a szemközt lakó observans testvérek magyarúl tanítsák őket." Horváth J., *A magyar irodalmi*…, 105.

17 Karácsonyi János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, 2. köt. (Budapest: MTA, 1924), 2:19, 545–546. E töredékes oklevél (Buda, 1448. jún. 24.) a lelkigondozásról ennyit ír: „dilectis in Christo religiosis mulieribus Beginis prope Conventum sancti Johannis ordinis fratrum minorum de Buda Wesprimiensis diocesis commorantibus salutem in Domino. Vestra promereretur devocio, ut ea vobis *concedamus per que animarum salutem, consciencie pacem consequi* [possetis]…" Ezt követően a „penitencie, eukaristie, extreme unccionis sacramentaque quociens fuerit oportunum suscipiendi" lehetőségét (licentiam) adja meg a budai obszervánsoknak, amelyhez évről évre engedélyt kell kérniük a Boldogasszony-templom plébánosától. Prédikációról és anyanyelviségről tehát szó sincs.

sőbbi magyar regeszta olvasható („minden zenthsegeth Miltholtasanak”, 3. ábra),[18] arra következtetett Karácsonyi, hogy ez a lelki gondozás „magyarul tanítás” volt. Valójában a DL 31145 oklevél nem utal a szentségek kiadásának anyanyelvi magyar vagy német nyelvű gyakorlatára, prédikációra, latin vagy anyanyelvhasználatra. A feltehetően későbbi regeszta magyar nyelvűségéből pedig nem következik, hogy az oklevél keletkezésekor magyarul kellett volna tanítani az apácákat. Emiatt arra sem következtethetünk, hogy 1448-ban másolták volna a *Jókai-kódex*et, csak arra, hogy később magyar nyelvű közegben őrizték ezt az oklevelet, ahogy a margitszigeti domonkos apácák levelei is hasonló magyar regesztával lettek később ellátva. A margitszigeti magyar nyelvű oklevélregeszták gyakorlata is azt mutatja, hogy ezek a bejegyzések a 15. században inkább utólag kerültek a dokumentumokra.[19]

3. ábra. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, DL 31145, külzet

Ebből általánosan elterjedt, főképp nyelvészeti publikációkban a kódex „1372/1448” datálása, ahol az első évszám a fordítás, a második pedig a másolás időpontját jelölné.[20] Azonban az 1448-as adathoz hasonlóan az 1372-es évszám is kevéssé szilárd alapon áll. Karácsonyi János kézzelfogható érvek nélkül 1380 körülre datálta a szöveg keletkezését, és azt, hogy a kódex szövege nem keletkezhetett 1400 *után*, abból vezette le, hogy *nem* használja még Bartholomaeus de Pisis *Liber de conformitaté*jét.[21] Mint lát-

18 E latinos megfogalmazás jelentése: „omnia sacramenta dignentur [percipere]”.

19 Párhuzamként megemlíthető, hogy Zágorhidi Czigány Balázs az 1460–1470-es évekre teszi a margitszigeti oklevelek hátoldalán levő magyar nyelvű jegyzetek keletkezését, Haader Lea pedig e regeszták egyik feltételezhető lejegyzőjéről, Michael Demetri de Bereenről (Berényi Demeterfi Mihály) megállapította, hogy 1458 táján volt aktív. Zágorhidi Czigány Balázs, „Középkori magyar nyelvű feljegyzések a szigeti okleveleken”, in *Árpád-házi Szent Margit emlékezete*, szerk. Deák Viktória Hedvig és Leonas Alex, 347–367 (Budakeszi: Advocata Nostra, 2025), 360; Haader Lea, „A szigeti oklevelek magyar nyelvű hátlapi feljegyzéseiről első megközelítésben”, in uo., 368–392, 387–391. A DL 31145 azonban nem domonkos, hanem ferences eredetű, és nem tudni, milyen levéltárból jutott a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltárába, ahonnan a Magyar Nemzeti Levéltárba került.

20 Ennek kiindulópontja Horváth János tanítványának egyetemi jegyzete: Pais Dezső, *Bevezetés a magyar nyelvtudományba*, egyetemi jegyzet (Budapest, 1949).

21 Karácsonyi, *Szent Ferencz…*, 2:588.

ni fogjuk, a kutatás később ennek épp ellenkezőjét látszott bebizonyítani. Az 1372-es dátum 1933-ban bukkant fel a szakirodalomban, és érdekes módon úgy vált a nyelvtudományi közmegállapodás részévé, hogy magát a koncepciót, amelynek részeként Kastner Jenő megfogalmazta, a szakma nem fogadta el. Kastner szerint a *Jókai-kódex* szövegének keletkezése „az 1372-ben megszülető boszniai obszerváns-rend példákba foglalt életszabályzata saját laikus testvérei számára".[22] Messzire vezetne most Kastner koncepciójának minden részletét felvázolni (a *Jókai-kódex*ben szó sincs Boszniáról, obszervánsokról vagy laikus testvérekről): maradjunk annyiban, hogy a későbbi kutatás nem fogadta el, azonban az évszám, hol „1372 után", hol 1372 formában mégis továbbhagyományozódott, és még a legújabb magyar etimológiai szótárakban is „1372/1448"-ra van datálva a kódex.[23]

Az alapos forráskutatás eredményeképp a szakirodalom 1980-ra egy kivételével a kódex összes részletének latin forrását kimutatta.[24] Ezek az *Actus beati Francisci et sociorum eius*ból (1322–1328), a *Speculum perfectionis*ból (1318) és Bonaventura Szent Ferenc-legendájából származtak (1260), illetve egy részletet csak egy 14. századi, Saxonia rendtartományból származó, de Jankovich Miklós gyűjteményéből Budapestre került ferences kódexből sikerült azonosítani (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, cod. lat. 77, 14r–v).[25] A forrásokat P. Balázs János párhuzamos szövegkiadásában közölte is, azonban az újabb kutatás megállapította, hogy tévedés volt Paul Sabatier kiadását használni párhuzamos latin szövegként, mivel a legendák 15. századi kéziratos és későbbi nyomtatott változatai gyakran közelebbi szövegpárhuzamot nyújtanak,[26] különösen

22 Kastner Jenő, „A *Jókai-kódex* és az obszerváns kódexirodalom II.", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 57 (1933): 58–66, 63. A 15. század eleji boszniai ferences térítés magyar kapcsolatairól (Marchiai Jakab tulajdonosbejegyzésével a *Laskai-kódex*ben!) lásd Czagány Zsuzsa és Gilányi Gabriella, „A *Laskai-kódex* és kottás előzéklapjai", *Magyar Zene* 60 (2022): 5–32. A *Jókai-kódex*nek azonban eddig semmilyen kapcsolatát nem sikerült kimutatni ezzel a közeggel.

23 A korábbi kutatás idegennyelvű összefoglalását lásd Magyar Arnold, „Eine vergessene Franziskus-Handschrift: Der *Jókai Codex* von Budapest", *Archivum Franciscanum Historicum* 62 (1969): 662–677.

24 Különösen Katona Lajos, „Az *Ehrenfeld-* és a *Domonkos-kódex* forrásai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 13 (1903): 59–78.

25 Ez az 1350–1360-as évekből származó német ferences kézirat a 19. században Jankovich Miklós gyűjteményéből került Magyarországra. A kézirat német eredetére utalnak német bejegyzései, például a fol. 132r-en olvasható „Bufo/crede cum bulo/hicwe quid sit" incipitű versus differentiales (Eberhard de Béthune *Grecismus*ából készített rövid kompiláció), ahol a scriptor németül jegyzetelte a latin szavakat (pl. laurus: lorberboym). Ezenfelül lásd Sophronius Clasen OFM, *Legenda antiqua sancti Francisci* (Leiden: Brill, 1967), 71, doi:10.1163/9789004623040. A papírkézirat vízjelei egységesek, két kör áthúzva egy nyárssal (Stange), bár az első kilenc kisebb méretű lapon kisebb méretűek (25–27 mm), míg a kézirat további részében (ff. 10–132) nagyobbak (30 mm). Ez utóbbiak 1363-ban fordulnak elő (Kleve: https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE2040-PO-161648, Wesel: https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE8730-PO-161640), de közeli analógiái Würzburg környékén is megtalálhatók 1340–1350 körül (Würzburg, 1341: https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE3225-Chart_A_216_107; Würzburg, 1355: https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE3225-Chart_A_216_62). Ez alapján az 1350–1360-as évekre datálható a kézirat.

26 Ralf-Peter Ritter, „Az *Ehrenfeld-kódex* latin megfelelőjéhez", in *A magyar művelődés és a kereszténység – La civiltà ungherese e il cristianesimo*, szerk. József Jankovics, István Monok és mások, 3 köt., 2:507–516 (Budapest–Szeged: Scriptum, 1998), 2:507–508.

a magyar kötődésű, 1504-ben megjelent velencei *Speculum vitae beati Francisci*.[27] Ritter szerint „ha [Balázs János Sabatier] második kiadás[á]t[28] vette volna alapul, akkor a megjegyzések zöme feleslegesnek bizonyult volna".[29] Eddig azonban elmaradt annak filológiai alaposságú vizsgálata, hogy mennyiben áll közelebb a *Jókai-kódex* szövege a *Speculum perfectionis* későbbi variánsaihoz. Szörényi László megállapítása szerint a *Jókai-kódex* – vagy latin eredetije – egy tudatosan megszerkesztett egységes mű, nem csak egy alkalmi kompiláció.[30] Ezt lényegében megerősítette Falvay Dávid és Konrád Eszter, amikor rámutattak, hogy a kódex latin eredetije egy, a *Compilazione Avignonesé*hez hasonló kézirat lehetett, bár ők felvetik, hogy a kódex második fele (a „Feszületnek imádkozásáról" fejezettől kezdve) későbbi hozzátétel lehet.[31] Ez ellen szól viszont a fordítás egységesnek tűnő, szó szerinti *(de verbo ad verbum)* technikája.

A kódex végén, az *Actus*- és *Speculum*-részletek, valamint a kódexet záró Bonaventura-fejezetek közé ékelődött be egy a „Feszületnek imádkozásáról" feliratú fejezet, amelynek forrását csak 1980-ban, kézirata lezárása után találta meg P. Balázs János. Emiatt értékelni se tudta már kiadásában az idézet fontosságát, és elmaradt annak is a bemutatása, hogy ennek milyen hatása van a P. Balázs János idejében elfogadott „1372 utáni" vagy 1380 körüli datálásra. A „Feszületnek imádkozása" fejezet egy „nagy töredelmességbe" *(contritio)* vetett hívő történetét meséli el, aki Krisztus feszülete előtt állva imádkozott, hogy Krisztus szabadítsa őt meg töredelmétől, és mikor emiatt kétségbe esett, Krisztus a keresztfáról szónoklatot intézett hozzá. A magyar szöveg nem említi sem a történet ferences kötődését, sem a hívő nevét, esetleges szerzetesi mivoltát vagy az esemény helyét és idejét. P. Balázs János vette észre, hogy a történet megfelel annak, amit Bartholomaeus de Pisis (de Rinonico) a *Liber conformitatum*ban mond el John Pechamről, a 13. századi angol ferencesről. Krisztus szónoklata a keresztről valójában annak a versnek a prózai fordítása, amely Bartholomaeusnál így kezdődik: „Et ego quid demerui?" – „És én miért érdemeltem ezt?"[32] P. Balázs János, mint említi, csak a nyomdai kézirat leadása után találta meg ezt a forrást, emiatt, mint mondja: „korábbi

27 Clasen, *Legenda…*, 149–150, 258–259.

28 Paul Sabatier, szerk., *Le Speculum perfectionis ou Mémoires du frère Léon: Sur la seconda partie de la vie de Saint François d'Assise*, 1. köt.: *Texte latin*, 2. köt.: Étude critique (Manchester: Manchester University Press, 1928).

29 Ritter, „Az *Ehrenfeld-kódex…*", 508.

30 László Szörényi, „La problematica del codice «Jókai» alla luce degli studi recenti sulle leggende di San Francesco", in *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*, szerk. Sante Graciotti és Cesare Vasoli, 133–147 (Firenze: Olschki, 1995). A 14. századi olasz és a *Jókai-kódex* magyar fordításának technikáját összehasonlította Falvay Dávid, „Női közösségek és népnyelvű írásbeliség Közép-Itáliában és Magyarországon 1500 körül", *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023): 156–179, 171, doi:10.56232/ItK.2023.2.02.

31 Dávid Falvay és Eszter Konrád, „Osservanza francescana e letteratura in volgare dall'Italia all'Ungheria: ricerche e prospettive", in *Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento: Italia e Ungheria a confronto*, szerk. Francesca Bartolacci és Roberto Lambertini, 161–186 (Roma: Viella, 2014); Konrád Eszter, *The Representation of the Saints of the Mendicant Order in Late Medieval Hungary*, doktori disszertáció (Budapest: CEU, 2017), 170–171, doi:10.14754/CEU.2017.13.

32 Kiss Farkas Gábor, „A magyar nyelvű írásbeliség elterjedése", in *Magyar irodalom*, szerk. Gintli Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 50.

szövegének és variánsainak kutatására már nem jutott időm". Ez a megjegyzés sejteti, hogy már ő is felfedezte azt a diszkrepanciát, amelyet a *Liber de conformitate* mint forrás megjelenése okozott a magyar szöveg datálásában. Erre később én is felhívtam a figyelmet, Falvay Dávid és Konrád Eszter is utalt rá,[33] valamint Horváth Iván is megemlítette.[34] Ennek a problémának járok utána az alábbiakban.

Bartholomaeus de Pisis és a Liber de conformitate

Mivel a *Jókai-kódex* egyetlen fordító munkájának látszik, azonos fordítói stratégiával készült, ráadásul egyetlen kéz másolta, így már egy részlet is módosítani tudja az eredetre vonatkozó teljes koncepciót. A *Liber de conformitate* keletkezése jól dokumentált szerzői autodokumentumok által, amelyek a kéziratos hagyományban is a szöveggel együtt terjedtek.[35] A belső érvek szerint Bartholomaeus de Pisis 1385-ben kezdte el írni művét, és 1390 májusában fejezte be, míg a rend hivatalos jóváhagyását 1399. augusztus 2-án, az assisi generális káptalanon kapta meg a mű.[36] E jóváhagyás szerint nemcsak a mű szövegét, hanem az azt kísérő, Jézus és Szent Ferenc életét összevető faábrázolást is szabadon lehetett ettől kezdve másolni és festeni („licentiam faciendi dipingi ipsam arborem ac ipsum opus volentibus videre et transcribere quod eis possis communicare").[37] Ha elfogadjuk ezt az 1399-es dátumot mint *terminus post quem*et, miszerint ezután lehetett a műből másolatokat készíteni, és ebből a műből származik a „Feszületnek imádkozása", akkor nyilván a magyar fordítás is ezt követően keletkezett.

A kérdés tehát az, hogy mi is ez a szövegrészlet a *Liber de conformitaté*n belül, és ismert lehetett-e ebben vagy más formában 1399 előtt. Az *Et ego quid demerui* kezdetű himnusz a *Liber de conformitate* első könyvében szerepel, a tizenegyedik „gyümölcs" második részében (Lib. 1., fructus XI, pars 2), ahol Bartholomaeus a „Franciscus destinator" cím alatt azt mutatja be, hogy Ferenc követői, a ferences rend hogyan terjesztette az igét szerte a világban. Lényegében egy provinciákra tagolt rendtörténet ez, ahol az egyes provinciák csodás eseményei állnak a középpontban. A bolognai provinciáról szóló fejezet elején mondja el Bartholomaeus ezt a történetet:

33 Falvay és Konrád, „Osservanza francescana…", 175. Konrád Eszter ezt részletesebben is kifejti: Konrád, *The Representation…*, 169, és Konrád Eszter, „The Oldest Legend of Francis of Assisi and His Stigmatization in Old Hungarian Codex Literature (c. 1440–1530)", in *Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (XIe-début du XVIe siècle),* szerk. Marie-Madeleine de Cevins és Olivier Marin, Hagiologia 13, 173–194 (Turnhout: Brepols, 2017), 178, doi:10.1484/M.HAG-EB.5.113207.

34 Horváth Iván, „Magyar ábécé: Három régi példa", in *Cantio optima: Emlékkönyv Hubert Gabriellának*, szerk. Zászkaliczky Zsuzsanna, Evangélikus gyűjteményi kiadványok, új sorozat, B-sorozat 4, 242–260 (Budapest: Luther Kiadó, 2022), 257.

35 „Praefatio", in Bartholomaeus de Pisa, *De conformitate vitae Beati Francisci ad vitam Domini Iesu*, 1. köt., Analecta Franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam fratrum minorum spectantia 4, 1:VII–XXXV (Firenze: Quaracchi, 1906), 1:XI–XII.

36 A kézirati hagyomány az 1906. évi, ugyan nem kritikai, de számos kéziratot figyelembe vevő kiadás tanúsága szerint 1390-re teszi a káptalani határozat keltét. De már Wadding bebizonyította, hogy 1390-ben Mantovában volt generális káptalan, Assisiben pedig 1399-ben, így vélhetően az utóbbi dátum a helyes. Uo., 1:XXIV.

37 Uo., 1:XXIV.

In loco Bononiae fuit illud de crucifixo, videlicet : Nam cum quidam frater tempore capituli generalis ibidem celebrati falso fuisset generali ministro incusatus, frater incusatus ad crucifixum, qui est in ecclesia, accessit, conquerens, quomodo ipse, cum esset iustus, permitteret, ipsum sic iniuste infamari et accusari. Et crucifixus tunc per versus eidem respondit dicens: Et ego quid demerui? […]

Frater vero, his auditis, stupefactus ex locutione et reverberatus ex verbis Christi, quidquid sibi fuisset impositum, libenter excepisset; sed Domino faciente, eius innocentia est reperta. Frater iste dicitur fuisse magister Ioannes Peccian Anglicus, qui fuit Angliae minister et archiepiscopus Cantuariensis.[38]

A bolognai konventben történt meg az az eset a feszülettel, miszerint mikor az ott tartott generális káptalan idején egy frátert hamisan bevádoltak a rendfőnök előtt, a megvádolt testvér a feszület elé járult, ami a templomban van, panaszkodva amiatt, hogy miért hagyja Krisztus – bár igazságos –, hogy őt igaztalanul vádolják és rossz hírét keltsék. És akkor Jézus a feszületen így válaszolt neki, azt mondva versben: „És én miért érdemeltem?" [Itt következik a vers szövege, lásd a függelékben.]

Mikor ezt meghallotta ez a testvér, megdöbbent a szózattól, és megostorozták Krisztus szavai, emiatt szívesen elfogadta volna a büntetést, amit kiróttak volna rá, de Isten segítségével kiderült ártatlansága. Azt mondják, hogy ez a fráter az angol John Pecham, Anglia tartományfőnöke és canterburyi érsek volt.

A vers tartalmilag egyértelműen az *improperia*, a zsidóságnak szóló krisztusi szemrehányások nagypénteki liturgikus hagyományához („Populе meus, quid feci tibi?") köthető, de nem a zsidó népet, hanem az egyéni hívőt szólítja meg.[39] A *Liber de conformitate* egyértelműen egy bolognai generális káptalanhoz köti az eseményt („fuit illud … tempore capituli generalis"), és ehhez kapcsolja mintegy hallomásból, bizonytalanul („dicitur fuisse") Pecham nevét.

A kutatás már rég rámutatott arra, hogy a történet kronológiai képtelenség: John Pecham életében (1227 k.–1292) nem volt olyan bolognai generális káptalan, amelyen részt vehetett volna, mivel az elsőt 1242-ben, a következőt pedig 1328-ban tartották ott.[40] Pecham ugyan írt három himnuszt, amelynek szerzősége teljesen bizonyos (*Hostia viva, vale*; *Ave vivens hostia*; *Salve sancta mater Dei*), de ezek retorikai repertoárja tá-

38 Uo., 1:521–522. A részlet szövegét újra kiadta: Hieronymus Spettmann OFM, „Quellenkritisches zur Biographie des J. Pecham, O.F.M.", *Franziskanische Studien* 2 (1915): 170–207, 266–285, 192–193.

39 A 17. századi magyar változatait lásd Stoll Béla és Holl Béla, szerk., *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, 2 köt., Régi magyar költők tára: XVII. század 15/A–B (Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992), 1:266–269, 2:288–289 („nagypéntekre, mikor a' feszületet csókollyák").

40 A. Teetaert, „John Pecham", in *Dictionnaire de la Théologie Catholique*, XII/1 (1933): 100–140, 124–125; előtte pedig Willibrord Lampen, „Jean Pecham OFM et son office de la Sainte Trinité", *La France Franciscaine* 11 (1928): 211–229, 218–219. Lampen felveti, hogy az 1276. évi padovai káptalanon is történhetett az eset, amelyen Pecham ott volt, de a *Liber de conformitate* határozottabban állítja az eset bolognai megtörténtét, mint azt, hogy Pecham volt az alanya.

vol áll a Krisztust megszólaltató költemény eredetiségétől és bátorságától.[41] Retorikailag közelebb áll hozzá az a Pechamnek tulajdonított négy prosa, amelyek közül az első prosopopoeiával az Anyaszentegyház panaszát ábrázolja *(Planctus almae matris Ecclesiae)*, majd két abecedarius felsorolásban mondja el az Egyház fájdalmait.[42]

Az Et ego quid demerui *szöveghagyománya*

A kérdés eldöntésében további érveket nyújthat a vers szövegkritikai vizsgálata, ami eddig nem történt meg. A vers kézirati hagyománya két részre osztható: egyrészt megtalálható a *Liber de conformitate* kéziratainban, másrészt pedig önállóan hagyományozva. A *Liber de conformitate* kéziratainak annyiban lesz érdemes foglalkozni, hogy összevethetjük változatait a magyar fordítás szövegével, azonban a fordítás datálásában nem segítenek, hiszen mindegyik szükségszerűen későbbi, mint a *Liber de conformitate* 1399-es rendi jóváhagyása. A vers azonban önállóan is hagyományozódott, és jelenleg hat kéziratból ismert:

1. L – London, British Library, Royal 7.A.VI, 108v – felirat nélkül. 1383–1385 körül.
2. C – Cassino, Biblioteca Statale del Monumento Nazionale di Montecassino, cod. 119, p. 529 – felirata: „Infrascripta verba locutus est Christus in cruce cuidam sancto oratori".[43] 15. sz. közepe.
3. O – Oxford, Bodleian, Can. Liturg. 25, f. 30v–33r – felirata: „Incipiunt versus compilati a Iohanne Pizano doctore in theologia de ordine fratrum minorum, quos dominus Yhesus dixit dum rogaretur ab eo et esset in magna tribulacione". 15. sz. 2. fele.
4. M – Madrid, Palacio Real, II-2097, 111v – felirata: „Quidam clericus in nimia tristicia detentus et conquerens crucifixo quod omnia sibi non evenissent ad votum que in oracione petebat, sic sibi responsum est". 1460–1488 között.
5. F – Firenze, Laurenziana Gaddi Plut. 89 sup. 90, 114v–115r – felirat nélkül. 15. sz. vége.
6. R – Firenze, Biblioteca Riccardiana, Riccardiano, Ricc. 441, f. 104va–105rb – felirat nélkül. 16. sz. eleje.

A madridi kézirat pergamenre lett írva, és a 19. században az írásképe alapján még 13. századinak tartották.[44] Az újabb kutatás azonban egyértelműen megállapította, hogy az egész kézirat egyetlen kéz írása archaizáló gótikus könyvírással, és 1460–1488 között

41 Lampen kifejezetten „nagyon szép"-nek mondja a verset.

42 Emil Peeters, „Vier Prosen des Johannes Pecham", *Franziskanische Studien* 4 (1917): 355–367; G. M. Dreves, szerk., *Pia dictamina*, Analecta Hymnica 15 (Leipzig: Reisland, 1893), 250–253.

43 *Bibliotheca Casinensis seu codicum manuscriptorum qui in Tabulario Casinensi asservantur descriptio* (Montecassino: Typographia Casinensis, 1877), 88.

44 Wilhelm von Hartel, „Bibliotheca patrum latinorum Hispaniensis", *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 113 (1886): 516–517. Blume is 13–

készült Skóciában, Dunfermline in Fife-ban, a skót királyság fővárosában, annak bencés királyi apátságában.[45] A kézirat történeti szövegei ugyan a 13. századból erednek, de ez a kézirat III. Jakab alatt készült másolat a 15. század második feléből. A verset valószínűleg ugyanaz a kéz írta a kódexbe, mint a kódex egészét, de az *Et ego quid demerui* elkülönül a kódex utolsó lapján a kódex egészétől, mivel nem két hasábon van írva. Így valószínűleg nem szerepelt a kódex alapjául szolgáló történeti kompilációban sem, amelyben egyébként más 15. századi hozzátételeket is találunk (pl. 95va–106va: Thomas a Kempis: *De imitatione Christi*), tehát az egész kódexkompozíció semmiképp sem lehet 13. századi. Figyelemre méltó, hogy nem ferences, hanem bencés közegben másolták a szöveget; a kézirat skóciai, szigetországi eredetű, de nem John Pechamnek, hanem egy „quidam clericus"-nak tulajdonítja az imát, ahogy a magyar fordítás egy tetszőleges emberről („*néki*[46] nagy töredelmességbe vettetett" = quidam in magna contritione) beszél. Tehát a legrégibbnek látszó kézirat valójában későbbi, mint a *Jókai-kódex* maga.

A kéziratok közül valójában a datálás szempontjából a legfontosabb a londoni Royal 7.A.VI, amelynek 108v–109r lapjain található az *Et ego quid demerui*. Ezzel a durhami katedrálisból származó kézirattal már alaposan foglalkozott a kutatás, és megállapította, hogy „devóciós és litugikus irodalmi és zenei gyűjtemény, amelyet a durhami Szent Cuthbert bencés perjelségben kompiláltak a 13., 14., és 15. században".[47] A kéziratnak ezt a részét a B-nek nevezett 14. század végi kéz másolta, amelyről Nick Sandon így ír:

> Bár nem találtam biztos előfordulását ennek a textuális írásnak más durhami kéziratban, általában véve emlékeztet a 'le berwby'-ként azonosított másoló írására a Dean and Chapter Library, MS A.I.4, 90v lapján (ez az MS A.I.3 folytatása, amelyet 1386-ban írtak). A B kéz írása hasonló a Cambridge, Jesus College, Ms. Q. B. 6. másolójának írásához is, ami egy durhami zsoltároskönyv 1383–1443 közöttre szánt húsvéti táblázattal.[48]

Ez alapján a másolat keletkezését az 1380-as évek közepére helyezhetjük meglehetősen nagy biztonsággal. Figyelembe kell venni azt is, hogy itt a himnusz szövege hét Mária-himnusz között található egy nagyobb tartalmi egységen belül. A „Dum sigillum summi patris", a „Si michi vis firmare", a „Iesu dulcis memoria" himnuszok után követ-

---

14. századinak tartotta, ami a himnusz igen korai ismertségének lenne bizonyítéka: C. Blume, szerk., *Pia dictamina*, Analecta Hymnica 31 (Berlin: Reisland, 1898), 54.

45 Walter Bower, *Scotichronicon in Latin and English*, szerk. D. E. R. Watt, 9 köt. (Edinburgh–London: Aberdeen University Press, 1989–1998), 3:xvii–xviii; „The Miracula of St Margaret of Scotland", in *The Miracles of St Æbbe of Coldingham and St Margaret of Scotland*, szerk. és ford. Robert Bartlett, xxxi–xxxiv (Oxford: Clarendon Press, 2003); Alice Taylor, „Historical Writing in Twelfth- and Thirteenth-Century Scotland: The Dunfermline Compilation", *Historical Research* 83 (2010): 228–252, 229, doi:10.1111/j.1468-2281.2009.00496.x.

46 A *néki* (valaki) határozatlan névmási jelentéséről lásd Mátai Mária, „A névmások története a középmagyar kor végéig", *Magyar Nyelvőr* 123 (1999): 438–464, 446, 454.

47 Nick Sandon, „Mary, Meditations, Monks and Music: Poetry, Prose, Processions and Plagues in a Durham Cathedral Manuscript", *Early Music* 10, 1. sz. (1982): 43–55, 43, doi:10.1093/earlyj/10.1.43. Itt köszönöm meg Eyal Polegnek a kézirat másolatának megszerzéséhez nyújtott segítségét.

48 Uo., 45.

kezik az „Et ego quid demerui", és ezt követi az „Eya qui terra premeris", a „Reminiscens beati sanguinis" és a „Reminiscens patrati sceleris".[49] Ezek egy kivételével mind 1385 előtt is ismert szövegek: csak egyetlen szöveget datáltak eddig a 14. századnál későbbre, a „Si michi vis firmare"-t, amelyet F. J. Raby pusztán stiláris jegyek alapján tartott 1400–1450 közöttinek és angol eredetűnek.[50] Azonban ő is csak ebből és egy másik, 16. század eleji kéziratból ismerte a szöveget, úgyhogy valódi ellenérvet ez nem jelent az íráskép alapján történő 1380 körüli datálással szemben. Fontos körülmény az is, hogy az *Et ego quid demerui* itt már egy, több független elemből álló máriánus himnuszsorozat részeként bukkan fel, ráadásul bencés és nem ferences közegben (utalás nélkül a meghajló feszület jelenetére vagy a ferences közegre), ami egyértelműen bizonyítja korábbi elterjedtségét.

Az oxfordi Can. Liturg. 25. egy talán magánhasználatra készült, kis méretű imakönyv, amelyet pergamenre másoltak a 15. században egységes gótikus textualis írással,[51] és a 136r-en kezdődő Szent Liberata- és Faustina-officium comói eredetre utal. A szöveg Mária-imák és egy Ágostonnak tulajdonított értekezésrészlet *(Ex tractatu beati Augustini super virtutes psalmorum)* között helyezkedik el. Itáliai eredete a Canonici-gyűjteményből való származása miatt is valószínű.[52] A másoló „Johanne Pizano"-ként egybeolvasztja John Pecham és Bartholomaeus de Pisis (Pisanus) nevét, és ez arra utal, hogy a másolat már a *Liber de conformitate* hatása alatt keletkezett, amit egyébként a szövegkritika is megerősít. Ezt valószínűsíti az is, hogy a vers szerzőjének neve ugyan helytelen, de pontosan meg van nevezve ferencesként és teológus doktorként.

A montecassinói kódex (cod. 119) egy jogi kézirat („Infortiatum cum glossa Accursii") a 14. századból.[53] Ennek a végére másolt egy másik kéz egy máriánus verset (p. 529: *Virgo templum Trinitatis*) és egy keresztimát *(Salve crux spes unica)*, és ezek között jelenik meg versünk. Ezeket a kötet utolsó lapján található verseket a 15. századra teszi egy 19. századi leírás.[54] A 15. század 2. felében „Dominicus de Cardulis de Narnia" tulajdona volt a kötet, aki 1489-ben volt Recanati podestája, és nevét is bejegyezte a kódex végén.[55]

49 George F. Warner és Julius P. Gilson, *Catalogue of Western Manuscripts in the Old Royal and King's Collections*, 1. köt.: *Royal MSS. 1 A. I to 11 E. XI* (London: The Trustees [of the British Museum], 1921), 164.

50 F. J. E. Raby, szerk., *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*, 1. kiad. (Oxford: Clarendon Press, 1928), 242.

51 Falconer Madan, *Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, 4. köt. (Oxford: Clarendon Press, 1897), 336, n. 19238.

52 Lásd: MS. Canon. Liturg. 25, *Medieval Manuscripts in Oxford Libraries*, https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_2939, hozzáférés: 2026.01.16. Itt köszönöm meg Tóth Péter segítségét a szöveg másolatának megszerzéséhez.

53 A kézirat jogi tartalmú főszövegét a 14. század első felére teszi Andrea Caravita, *I codici e le arti a Monte Cassino*, 2. köt. (Montecassino: Badia, 1870), 267–268. Mauro Inguanez 14. századot ír: Mauro Inguanez, szerk., *Codicum Casinensium manuscriptorum catalogus*, 3 köt. (Montecassino: Typographia, 1915–1941), 1:199–200.

54 „diverse mani e tutte del principio del XV secolo" – Caravita, *I codici…*, 269.

55 Josephus Antonius Vogel, *De ecclesiis Recanatensi et Lauretana earumque episcopi*, 1. köt. (Recanati: Badaloni, 1859), 61.

A két firenzei kézirat kései: A Laurenziana Gaddi Plut. 89 sup. 90. jelzetű kézirata antikizáló írása alapján a 15. század második feléből származik,[56] és a *Iesu dulcis memoria* egy hosszabb variánsát (inc. Dulcis Ihesu memoria, 112r–114v) követi benne az *Et ego quid demerui* (114v–115r), megelőzve a *Reminiscens beati sanguinis* prosát (115v) és a *Salve mundi salutaris* Bernát-himnuszt. Ebben a kéziratban némiképp hasonló a himnusz kontextusa a londoni kézirathoz *(Iesu dulcis memoria, Reminiscens beati sanguinis)*, de más kapcsolat nem mutatható ki köztük. A Riccardiana 441 a 16. század első feléből származik, mivel megtalálhatók benne Tuscia rendtartomány 1507. évi constitutiói (39r–45v) és az 1509. évi obszerváns generális káptalan rendelkezései (28v–30v). Vegyesen latin és olasz nyelvű (az *Et ego quid demerui* is olasz versek között található).[57] Az önálló kéziratok közül ez az egyetlen, amely egyértelműen ferences eredetű.

John Pecham és az Et ego quid demerui

Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az *Et ego quid demerui* már az 1380-as években ismert volt Durhamben bencés környezetben, és a 15. században is nyomát leljük bencések közt a dunfermline-i (ma madridi) kéziratban. Ferences kontextusban viszont a legkorábbi bizonyosan adatolható felbukkanása Bartholomaeus de Pisis *Liber de conformitaté*ja (1390–1399). A ferences kéziratokból nem került elő a szöveg korábbról, de sporadikus megjelenése a 15. században különböző típusú forrásokban, gyakran a kódex végi hozzátételként azt mutatja, hogy önálló szövegként egész Európában elterjedhetett, különösen Angliában és Itáliában. Erre utal az angliai eredetű kéziratok mellett (London, Madrid) a hozzá kapcsolódó legenda, amely John Pechamet hozza összefüggésbe a vers keletkezésével. A független kéziratos hagyományból csak a comói eredetű (ma oxfordi) kézirat hozza kapcsolatba „Johannes Pizanus"-szal a szöveget, de ez valószínűleg a *Liber de conformitaté*ból származó információtöredék. Így Pecham szerzőségére az egyedüli bizonyíték maga a *Liber de conformitaté*ban elmesélt legenda.

Verstani szempontból nem lehet kizárni, hogy a vers Pecham szövege lenne, bár tökéletesen azonos strófaképletű hiteles verset nem ismerünk tőle. Mint Dag Norberg megjegyzi, Pecham még ritmikus metrumban is igyekezett jambikus lejtésű verseket írni (például az elterjedt *In maiestatis solio* kezdetű, nyolcszótagos sorokból álló himnuszában),[58] és ha el is véti a hangsúlyokat, „az igyekezete világos" („son aspiration est

56 A vízjelek vizsgálatára nem volt lehetőségem. A digitális másolat: *Biblioteca Medicea Laurenziana*, https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/id/1093097/rec/1, hozzáférés: 2026.01.23.

57 Athanasius López, „Codicographia Franciscana: Descriptio codicum Franciscanorum Bibliothecae Riccardianae Florentinae", *Archivum Franciscanum Historicum* 2 (1909): 123–130, 319–324, 480–484, 480–482.

58 G. M. Dreves, szerk., *Hymnographi Latini*, Analecta Hymnica 50 (Berlin: Reisland, 1907), 594. Raby a költemény ágostonos teológiájával érvel Pecham szerzősége mellett (F. J. E. Raby, szerk., *The Oxford Book of Medieval Latin Verse* [Oxford: Clarendon Press, 1959], 500, doi:10.1093/actrade/9780198121190.book.1), és a költemény szerepel Pecham Szentháromság-officiumában is, így hitelesnek tekinthető. Lampen, „Jean Pecham…", 223.

claire").[59] Az *Et ego quid demerui* is hibátlanul utánozza a jambikus lejtést hangsúlyokkal, 8 és 7 szótagos sorok váltakozásával, rímes záródással (ab ab ccb).[60]

~ ~’ ~ ~’ ~ ~’ ~ ~’
~ ~’ ~ ~’ ~ ~’ ~
8||7||8||7||8||8||7

Így a legnagyobb probléma Pecham szerzőségével kapcsolatban az, hogy a *Liber de conformitate* által közölt történet Bolognához köti a vers keletkezését – ahol, mint látni fogjuk, a versnek jelentős kultusza is kialakul –, és ez kronológiai képtelenséget eredményez. De maga a szöveg retorikai és verstani sajátságaival beilleszthető lenne Pecham életművébe.

Az Et ego quid demerui *és magyar fordítása*

A függelékben közlöm a vers szövegét és variánsait.[61] A variánsok elemzésénél is jól megfigyelhető, hogy két ágra oszlik a szöveghagyomány a *Liber de conformitate* és az önállóan hagyományozott himnuszszövegek között. A *Liber de conformitaté*ban hagyományozott szövegnek van néhány jellegzetes „error separativus"-a, amely a kézirati ha-

59 Dag Norberg, *Les vers latins iambiques et trochaïques au Moyen Age et leurs répliques rhythmiques* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1988), 50.

60 Egy másik himnusza, a vágánsstrófában (trochaikus 8+7) írt *Ave vivens hostia* már a korai ferences liturgiába bekerült. S. J. P. van Dijk, „Some Manuscripts of the Earliest Franciscan Liturgy", *Franciscan Studies* 16 (1956): 60–101, 66, doi:10.1353/frc.1956.0022.

61 Bartholomaeus de Pisis *Liber de conformitaté*ját a következő források alapján vizsgáltam: Urb. Lat. 397, 226v (U); Vat. Lat. 7600, 196v (V – a toszkán rendtartomány példánya, de nagyon rossz minőségű szöveg, a kéziratról lásd José Ruysschaert, „La Bibliothèque des Franciscains Observants de Tuscanella [Tuscania] au XVe siècle", *Bulletin d'information de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes: Bulletin* 15 [1967–1968]: 251–266, 252, 256, doi:10.3406/rht.1969.1067); Par. lat. 3599, 152v (G); Angers, Médiatheque ms. 821, 125r–v (A); Vat. Ross. 577, 99v–100r (R); Vat. Ross. 543, 151r–v (D – Card. Domenico Capranica, 1450 k., a Collegio Capranica példánya); Utrecht, ms. 114 (6 A 2 fol), 110r (T – Gouda, 1503) és az editio princeps, ed. Franciscus Zeno Mediolanensis, vic. generalis in Cisalpinis, 1510, 123r; 521–522 (Z). Az 1906-os kiadás 11 olyan kéziratot említ, amely tartalmazza az első könyvet (Bartholomaeus de Pisa, *De conformitate…*, 1:XXV–XXIX [„Praefatio"].), de az apparatus criticus ezek közül csak egy assisi kéziratot idéz. Kritikai kiadás híján a *Mirabileweb* jegyzékére (https://www.mirabileweb.it/title/de-conformitate-vitae-beati-francisci-ad-vitam-dom-title/6225, hozzáférés: 2026.01.11) támaszkodva megállapítható, hogy 27 kézirat tartalmazza az első könyv szövegét. De a teljesnek tűnő szövegek is kihagyhatnak részeket. Így például a közép-európai eredetű Bécs, ÖNB cod. 1437* (explicitje szerint 1497. okt. 26-án másolták, „eodem quoque die facta est vilis et lamentabilis prostracio in Valachia polonorum") nem tartalmazza a XI. fructusnak ezt a részét, és egyszerűen elhagyja az egyes provinciák történetének leírását. Közép-Európából ezen kívül teljes kézirat a *Mirabileweb* listája által nem jelzett Halle, Marienbibliothek Ms. 2. (Halle?, 1482) és Cheb, Ms. 151 (P – Bad Langensalza, Laurentius Behem OFM, 1497), de e három kódexen kívül nem találunk teljes példányt Németországban, Ausztriában, Cseh-, Lengyel- és Magyarországon sem. Ez arra utal, hogy a régióban nem volt túl elterjedt a *Liber de conformitate* teljes szövege, csak a kivonataiból (pl. a Ferenc-legendák vagy a regulamagyarázat) keletkezett több másolat.

gyomány általam látott részében visszatérően és majd egyöntetűen megjelenik: a „sine lege parcendi – relinquor ab amantibus" (21–22. sor) sorpár elhagyása;[62] *reducor* helyett *ducor/deducor/ducorque* (37. sor); *ad crucem iudicatum* helyett *ad mortem iudicatum* (42. sor), *reducor* helyett *producor* (52. sor), *dirae mortis opprobrio* (M) helyett *diro mortis supplicio* (55. sor). Aprócska különbség csak, de jelentősége van, hogy a *Liber de conformitate* verzióiban a 20. sor mindenhol „confici verberibus" formában jelenik meg, míg az önálló himnuszvariánsok „*et* confici verberibus"-t hoznak, amit a versmérték is kíván.

A magyar fordítás ugyan véget ér a 48. sor felénél (gerit curia…), mivel a *Jókai-kódex* végéről elvesztek lapok, de a fordításnak az „ygerewl ygere" *(ad literam)* jellege ebben a kérdésben előnyünkre válik.[63] Mivel a magyar változat jellegzetesen minden egyes szót lefordít, gyakran a latin szórendet is megőrizve, ezért bizonyos, hogy a magyar fordító előtti szövegben „*et* confici" szerepelt a 20. sorban („*És* vereségekvel vert lenni"), kötőszóval a sor elején. A magyar fordításban szerepel a „sine lege parcendi – relinquor ab amantibus" sorpár, ami a *Liber de conformitate* teljes általam ismert kéziratos és nyomtatott szöveghagyományából hiányzik – kivéve a Federigo de Montefeltro számára Vespasiano da Bisticci műhelyében készült, talán 1478 körüli, illuminált, littera antiquával írt Urb. Lat. 397 jelzetű kódexét.[64] Még ez a Montefeltro-kódex sem kivétel azonban a legegyértelműbb és legfontosabb szövegvariánsnál, a 42. sor „ad crucem iudicatum"-ánál, amely a *Liber de conformitaté*ban kivétel nélkül mindenhol „ad mortem iudicatum", a magyar fordításban pedig „és keresztre ítélnek" szerepel. Így teljesen egyértelműnek látszik, hogy a magyar fordítás a himnuszváltozat alapján készült.

Az önálló himnuszváltozatok közül megvan a magyar fordításban a „sine lege parcendi" variáns a londoni/durhami és oxfordi/comói kéziratból (21) („engedelmnek törvénye nélkül", szemben a madridi/dunfermline-i „sine lege suspendi"-vel), és „tandem latronem" (Madrid/Dunfermline) helyett „Hinc homicidam"-ot, „preces dat" helyett „praeses dat"-ot fordít, mint London/Durham és a hagyomány nagy része. Csak a londoni kéziratban találunk „cruenter" helyett „cruentum"-ot a 41. sorban, és a magyar fordítás is ennek megfelelően tárgyesetben adja vissza a sort: „és engemet vérest vernek." Viszont a londoni szöveghagyománnyal sem egyezik teljesen a magyar szöveg, mert a „suum ius allegando" helyett „sive ius allegando"-t fordít, és a „háborgatának engemet" valószínűleg inkább az „in pugnis feriunt" (Madrid), mint az „impune feriunt" (az összes többi kézirat) fordítása. Mind a madridi, mind a londoni kézirattól különbözik a „renovatus iniuriis" fordítása („bosszúságokval megújjojtván"), ami a madridi és a londoni kéziratban „revocatus/revocatis iniuriis" alakban szerepel, viszont a *Liber de con-*

62 Ez a két sor a *Liber de conformitate* 1510-es, 1513-as (f. 109r) és 1590-es (f. 154r) revideált kiadásaiból is elmaradt, bár a legutóbbiban a kiadó már felismerte a szöveg versszerűségét. Csak az 1906. évi kiadásban lett helyreállítva e két sor a Dreves–Blume-féle *Analecta Hymnicá*ból, tehát a himnuszhagyományból.

63 Valószínűleg másolói hiba, hogy a *Jókai-kódex* elhagyja a „carnis petitiones" magyar fordítását, és így nincs a mondatnak tárgya (4. sor).

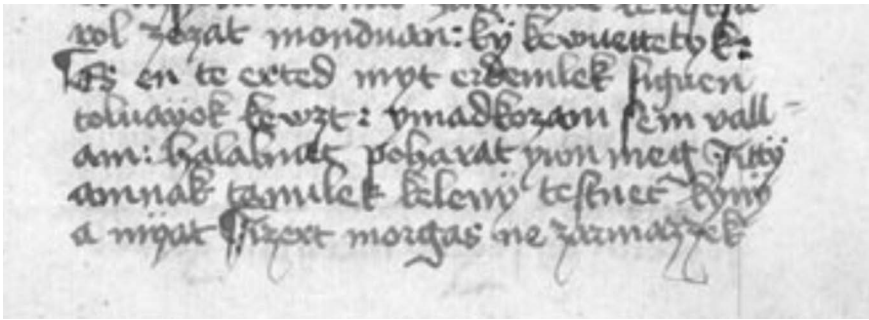
64 Lásd Albinia De la Mare, „Vespasiano da Bisticci e i copisti fiorentini di Federico", in *Federico da Montefeltro: Lo stato, le arti, la cultura*, szerk. Giorgio Certoni Baiardi, Giorgio Chittolini és Piero Floriani, 3 köt., 3:81–96 (Roma: Bulzoni, 1986), 3:91, 46. jegyzet. Köszönöm Pócs Dániel e tanulmány megszerzéséhez nyújtott segítségét.

*formitaté*ban és az oxford/comói, firenzei és montecassinói változatban „renovatus", illetve „renovatis"-ként. Ebből és főleg a „renovatus/renovatis" variáns fordításából az következik, hogy a magyar fordító előtt olyan szöveg állhatott, amely legközelebb az oxfordi/comói (15. sz. 2. fele), firenzei (Gaddi) és montecassinói (15. sz. 2. fele) szövegvariánshoz áll, ahol a vers önálló meditatív versként van hagyományozva. Egy-egy variáns köti a londoni (cruentum) és a madridi (in pugnis) szövegvariánsokhoz. Ezek amiatt is fontosak, mert arról tanúskodnak, hogy a magyar szövegnek egyetlen olyan fordítási eltérése sincs, amely nem magyarázható a himnusz-szöveghagyomány szövegváltozataiból, és ne lenne azok pontos fordítása. Lehetséges, hogy ez a fordítói stratégia a *Jókai-kódex* egészénél érvényesült.

Szintén fontos leszögezni, hogy jelentős érvek zárják ki a *Liber de conformitate* közvetlen hatását, és ennek következménye van a magyar fordítás datálására is. A magyar fordítás nem feltétlenül keletkezett 1399 után, de hozzá kell tennünk, hogy a legkorábbi fennmaradt latin kéziratnak, a londoninak ez a keze sem sokkal korábbra, 1383–1385 körülre van datálva, így ennél korábbra a magyar fordítást sem lenne ésszerű tenni. Mindezek miatt a magyar fordítás feliratáról is megállapítható, hogy nem a fordító összegezte a John Pechammel kapcsolatos történetet a *Liber de conformitaté*ból, és nem is ő hagyta el a szerző nevét a történetből, hanem egy olyan rövid összegzést fordíthatott le, mint amely a madridi vagy az oxfordi kéziratban található. A magyar feliratszöveg pontos, szó szerinti forrása nem került még elő a kézirati hagyományból, de jól látható, hogy három kéziratban (C, O, M) háromféleképp van megfogalmazva.

Az eddigiekből levonható az a következtetés is, hogy a magyar fordító tisztában volt azzal, hogy verset fordít, hiszen az önálló himnusz-szöveghagyomány minden esetben utal a verses formára: öt kéziratban versként van tördelve, a londoni kézirat pedig pauzavonalakkal és strófánkénti nagybetűs kezdéssel utal a tagolásra. Ennek ellenére a magyar fordító prózában fordította a szöveget, és azt így, *oratió*ként értelmezte („származák keresztfáról szózat"), nem pedig versként, ahogy arra egyébként Bartholomaeus is utalt („per versus eidem respondit"). Azonban egyértelmű jele annak, hogy a prózaoráció mögött még versszöveget látott és értett a fordító az, hogy a *Jókai-kódex*ben megtalálhatók az eredeti versszakokat jelölő bekezdésjelek (¶), amelyek több-kevesebb pontossággal követik az eredeti versszak- és sorkezdeteket.[65]

65 Ezek összehasonlító vizsgálata, amelyet Tóthfalussy Zsófia javasolt a *Festetics-kódex* kapcsán, valóban fontos feladat lenne. Tóthfalussy Zsófia, „A *Festetics-kódex* »paragrafusjelei«", *Magyar Nyelvőr* 134 (2010): 104–108, 105. Bár a *Jókai-kódex*et is vizsgálta e szempontból, itt a latin forrás figyelembe vétele nélkül nehéz helyesen értelmezni a tagolás funkcióját. Tóthfalussy Zsófia, „Paragrafusjel-e a »paragrafusjel«?", in *3. Félúton konferencia: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelvészdoktoranduszainak konferenciája*, szerk. Kuna Ágnes és Veszelszki Ágnes, 345–349 (Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2009).

4. ábra. A bekezdésjelek követik a versszakok szerinti tagolást a vers kezdetén. *Jókai-kódex*, 77r

Az első két latin strófakezdetet („Es en te erted myt erdemlek", „Azert morgas ne zarmazzek") még pontosan jelölik a paragrafusjelek, a harmadik is megvan („En ram ha zemedet fel emeled"), és az ötödik strófa jelölése is pontos („¶ Ott vagyon övöltés, megmövetés" – „Ibi clamor, derisio"). Már a második strófában is használja ezt a jelet azonban sorkezdetre is, és később rendszertelen lesz a használata, de a verssorok kezdetét mindig pontosan a latinnak megfelelően jelöli vele. Mindez arra utal, hogy a latin vers értelmező magyar prózai fordítását látjuk, ami az eredeti magyar fordításban azért született, hogy segítsen megmagyarázni a latin himnuszt sorról sorra. A bekezdésjelek néhol a másolás során viszont már rossz helyre is kerültek, ez azonban valószínűleg a *Jókai-kódex* másolójának tulajdonítható, aki a latin forrást nem ismerve nem látta át a strófajelölés fontosságát. Ez egyúttal megvilágíthatja a *Jókai-kódex* archetyponjának, mintapéldányának keletkezési célját: „ygerewl ygere", szóról szóra haladó népnyelvű magyarázatot nyújtott egy olyan szöveghez, amelyet latinul himnuszként ismertek, és a strófajelek segíthettek lokalizálni a latin szövegrészek magyar prózán belüli elhelyezkedést. Ez ugyanakkor már nem érvényes a *Jókai-kódex*re magára, hiszen a másoló itt nem tartotta fontosnak a strófajelölések megőrzését.

A szöveg a *Liber de conformitate* összes általam látott kéziratában prózaként tördelve, nem versszerűen jelenik meg, így, ha a fordító ebből a változatból indult volna ki, egy ilyen strófajelölő megoldás nem is lett volna lehetséges. Bár a himnuszváltozatból indult ki, a fordító a versként előtte fekvő kiindulószövegből sem a szótagszámot, sem a rímelést nem kívánta megőrizni. Néhol ennek ellenére is megmaradtak a rímszerű ragvégződések („sem imádásod se hagy*jad*, / jóllehet nem vallot*tad*", „látsz engemet ezüstön elárul*ni*, / és csókolásnak miatta elad*ni*, és keményen szidalmaz*ni* / és kötelekkel kükötöz*ni* / És vereségekvel vert len*ni*", „és engemet vérest ver*nek* / És keresztre ítél*nek*"). Ettől azonban túlzás lenne a fordítást versnek nevezni. Bár a szótagszámok a legkorábbi magyar vers, az *Ómagyar Mária-siralom* (1300 k.) esetében is változnak versszakonként, és az eredeti himnuszszöveg rímképletétől elszakad az a szöveg is, ott mégis érzékelhető a ritmusképlet stabil jelenléte. Itt ennek semmi nyoma, a fordítás „ygerewl ygere" jellege elnyomja a versszerűséget.

Nem tudjuk, miért épp ezt a himnuszt választotta ki a magyar szerző fordításra, hogy beillessze ferences legendagyűjteményébe. Ferences legendákkal együtt nem hagyományozza a szöveget egy himnuszkézirat sem, bár arra találunk példát, hogy hasonló versszöveget illesztenek a Ferenc-legenda és az *Actus beati Francisci et sociorum eius* után, mint a 2. világháborúban elveszett legnicai kézirat (egykor: Legnica, Kirchenbibliothek, ms. 12) esetében, ahol az *Actus*t a *Cantico di Frate Sole* eredeti olasz szövege követte egy német eredetű, német imákat is tartalmazó kódexben.[66] Nem kizárt azonban, hogy már a 15. században is kialakult egyfajta kultusz e vers körül, és a magyar fordítás ezt tükrözi.

Pietro Ridolfi (1536–1601) ferences rendtörténetében 1586-ban felidézte Pecham és a feszület történetét a *Liber de conformitate* alapján, ám narrációját kiegészítette olyan elemekkel, amelyek ott nem szerepelnek. Egyrészt megemlítette, hogy Pecham egy „feszület képe előtt hajolt meg" („ante Crucifixi imaginem procumbens"), másrészt hozzátette, hogy a feszület szentképéből (tehát nem egy szoborból, vagy ahogy Bartholomaeus írja, egy meghatározatlan „Crucifixus"-ból) áradtak ki ezek a szavak, amelyek ma is le vannak írva a kép előtt („à sacra imagine haec verba profluxerunt quae hodie quoque descripta manent ante eam imaginem").[67] Ridolfi tehát már egyértelműen kétdimenziós képként láttatja a kereszten függő Jézust, és leírja, hogy a vers „még ma is", tehát 1586-ban le van írva a kép előtt, feltételezhetőleg Bolognában, mivel az a legenda helyszíne. Ezt a történetet ugyanezekkel a részletekkel átvette 1598-ban Henri Willot (1530 k.–1599) flamand ferences,[68] majd a jezsuita John Major is beillesztette *Magnum speculum exemplorum*ába 1603-ban.[69] A történetet csak Lucas Wadding egészítette ki két újabb elemmel rendtörténetében: egyrészt Bologna és a rendi generális káptalan említése *helyett* Bonaventurával azonosította a rendfőnököt, aki előtt Pechamet bevádolták.[70] Másrészt némi szkepticizmust vegyített a leírásba, kétségbe vonva, hogy a keresztfán függő Jézus valóban versben szólalt volna meg: mint mondja, „vagy ebben a

66 Wilhelm Gemoli, *Die Handschriften der Petro-Paulinischen Kirchenbibliothek zu Liegnitz* (Liegnitz: Seyffarth, 1900), 14–16.

67 Pietro Ridolfi, *Historiarum seraphicae religionis libri tres* (Venezia: Franciscus de Franciscis, 1586), 266.

68 „eum sacra Crucifixi imago affata est his verbis quae etiam hodie leguntur ante eam imaginem" – Henri Willot, *Athenae orthodoxorum sodalitii Franciscani* (Liège: Arnoldus a Courswaremia, 1598), 234.

69 Johannes Major, *Magnum speculum exemplorum* (Douai: Baltazar Beller, 1603), App. 46.

70 „Fuit tamen aliquando qui eum traduceret (neque enim virtuti sua tinea deest) apud Bonaventuram Generalem Ministrum, et de quibusdam accusaret" – Lucas Wadding, *Annales minorum*, 2. köt. (Lyon: Landry, 1628), 451. E szövegrész mellett Wadding egy marginálián forrásokra hivatkozik („In litteris ad Mar. et ad Gervas. Card. ut in regesto Cantuar."), de ez valószínűleg a korábbi kijelentésre vonatkozik, hogy szoros kapcsolatban állt kardinálisokkal („Curiae Romanae proceres sibi devinxit", értve ezt Gervasius Cardinal de Clinchamps-ra és másokra). Lásd Francis N. Davis és Decima L. Douie, szerk., *The Register of John Pecham, Archbishop of Canterbury 1279–1292*, 2 köt. (Torquay: Devonshire Press, 1968–1969).

versmértékben, vagy ebben az értelemben" hangzott el a szónoklat.[71] Nem tudni, Wadding mire alapozta a Bonaventurával kapcsolatos állítást (talán csak észlelte a bolognai generális káptalannal kapcsolatos ellentmondást, és *Bon*aventurával, Pecham párizsi tanárával helyesbített *Bon*onia helyett?), de ez a változat így 1257 és 1274 közé tenné a vers keletkezését.[72]

A 17. század első felére már Bolognában is bizonyosan ismertté vált a történet, és helyi kultusz kezdett kialakulni a vers körül, talán versenyezve a San Damiano-kereszt csodájával Assisiben, amikor Krisztus Szent Ferenchez szólt, és küldetésként adta számára Isten házának újjáépítését („vada et repara domum meam").[73] Antonio Masini, egy bolognai vallásos útikalauz, a *Bologna perlustrata* szerzője 1650-ben azt írja, hogy a bolognai Basilica di San Francesco ferences atyái minden péntek este completa után együtt elvonulnak a kereszt elé, amely előtt egy bizonyos „Giovanni Peciani"-val a csoda történt, és a festmény előtt egy tábla is található, amire le van írva az *Et ego quid demerui*, és „sok más vigasztaló szó" is.[74] A mű második kiadása 1661-ben azt is rögzíti, hogy melyik feszületről van szó, hozzátéve, hogy „áthelyezték a privilégiumban részesített oltárhoz a kórus mögött".[75] Ez alapján a kereszt is beazonosítható a Maestro dei Crocifissi Francescaninak tulajdonított, 1255–1260 körülre datált feszülettel, amelyet ma a Pinacoteca Nazionale di Bologna őriz (Inv. 10083, fig. 5.), de egykor a szóban forgó Cappella Lombardi-Malvezziben állt.[76]

---

71 „…atque id à Domino permitti intonuit ex alto CRUCIFIXVS & subsequentes versus vel sub hoc ipso metro aut sensu pronunciauit qui in hunc vsque diem habentur exscripti ante ipsam imaginem". Wadding, *Annales minorum*, 2:451.

72 Boskovits Miklós 1278-ra teszi az eseményt (amelynek megtörténtében nem kételkedik, pedig – mint az előzményekből látható – valószínűleg Wadding találmánya), mivel Wadding 1278. évnél írja le John Pecham életét. Ez azonban lehetetlen, mivel Bonaventura, a legenda egyik szereplője már 1274-ben elhunyt, így az egyébként is fiktívnek látszó történet nem használható az alább ismertetendő kép datálására. Miklós Boskovits, „«Maestro dei crocifissi francescani»: Crocifisso dipinto con la Madonna orante tra due angeli nella cimasa, Sant'Elena che venera la croce nel tabellone a Destra e San Francesco devoto nel suppedaneo", in *Duecento: Forme e colori del Medioevo a Bologna*, szerk. Massimo Medica és Stefano Tumidei, 192–197 (Bologna: Marsilio, 2000), 192.

73 A legendát Thomas de Celano *Vita secundá*ja mondja el. Milvia Bollati, *Francesco e la croce di S. Damiano* (Milano: Biblioteca Francescana, 2016), 1–44; John Renner, „Dating the Windows by the Maestro di S. Francesco in Assisi", *The Burlington Magazine* 160, 1383. sz. (2018): 470–477, 472. Köszönöm Klaniczay Gábornak ezt a fontos gondolatot.

74 „La sera dopo Compieta detti Padri ordinatamente vanno con le mani gionte e cordone al collo a visitare l'Imagine del Crocifisso. Di questa Imagine raccontasi che del 1242 ingiustamente accusato Fr. Gio. Peciani al suo Padre Generale se n'andò a dolersi dauanti al detto Crocifisso dal quale miracolosamente fu risposto, *Et ego quid demerui pendens inter Latrones calicem mortis sorbui* & altre molte consolatorie parole come si vede in vna tabella appesa auanti quell'Imagine che fu dipinta in legno e come si crede prima de tempi di S Francesco essendoui memorie d altre più antiche pitture." Antonio Masini, *Bologna perlustrata* (Bologna: Carlo Zenero, 1650), 150–151.

75 „…quell'Imagine che fu dipinta in legno e *riposta nell'Altare priuilegiato dietro Choro*." Antonio Masini, *Bologna perlustrata*, 1. köt. (Bologna: Benacci, 1666), 156.

76 A feszületről: Boskovits, „«Maestro dei crocifissi…»", 192–197; Jadranka Bentini, Gian Piero Cammarota és Daniela Scaglietti Kelescian, szerk., *Pinacoteca Nazionale di Bologna: Catalogo Generale 1. Dal Duecento a Francesco Francia* (Bologna: Marsilio, 2004), 41–44.

5. ábra. Maestro dei crocifissi francescani (és Jacopo di Paolo): Feszület Madonnával, angyalokkal, Szent Ferenccel és Szent Ilonával, 1254 k. (Wikimedia)

Ezt a feszületet már 1577-ben különleges tiszteletben részesíthették, mert a főoltár mögötti Lombardi-Malvezzi-kápolna falán egy felirat volt a falra rögzítve, miszerint XIII. Gergely pápa 1577-ben privilégiumban részesítette a kereszt tiszteletére állított oltárt.[77] Mivel XIII. Gergely privilégiumának időpontja közel esik Ridolfi rendtörténetének keletkezéséhez (1586), amely elsőként kapcsolja a verset egy konkrét képhez, és elsőként említi a kommemoratív táblát a vers szövegével, valószínűsíthető, hogy a feszületvers és a kép ekkoriban, 1580 körül lett egymáshoz párosítva.

Nem sokkal később, 1590-ben jelent meg Bolognában Bartholomaeus de Pisis *Liber de conformitaté*jának új kiadása is,[78] amelyet a címlap szerint az udinei Geremia Bucchio

77 Boskovits, „«Maestro dei crocifissi…»", 192. Szövegének közlése: Luigi Garani, *Il bel San Francesco di Bologna* (Bologna: Luigi Parma, 1948), 245. („Altare hoc omnipotenti Deo in hon. SS. Crucifixi erectum privilegio quotidiano perpetuo ac libero pro omnibus defunctis ad quoscumque sacerdotes per Greg. Pp. XIII. […] die VII Septembris MDLXXVII insignitum ac vigore brevis Bened. Pp. XIV die IV Octob. MDCCLI generaliter de novo fuit confirmatum.") A felirat nem említi a feszületet, de a XIV. Benedek általi megerősítés idején, 1751-ben már mindenképp ott állt.

78 Bartholomaeus de Pisa, *Liber aureus inscriptus liber conformitatum vitae Beati ac Seraphici Patris Francisci ad vitam Iesu Christi domini nostri* […] *infinitis mendis correctus a* […] *P. F. Ieremia Bucchio Utinensi so-*

(da Udine, 1512 k.–1587) ferences atya korrigált, és halála után Lucio Anguissola di Piacenza atya (1520–1592), a bolognai egyetem teológiaprofesszora dedikálta Girolamo della Rovere kardinálisnak (1530–1592).[79] Mint arra Duncan Bull felhívta a figyelmet,[80] az 1590-es kiadásból a lutheránus kritikákra reflektálva számos részt elhagyott a *Liber de conformitaté*ból Bucchio, a kiadó, így komoly szerkesztői munkát végzett,[81] bár a kiadás befejezője, Anguissola állítólag nem járt el gondosan munkája során.[82] Talán az *Et ego quid demerui* kultuszának felélesztése is Anguissolához köthető, aki az udinei ferencesek kérésére („id contendentibus Patribus Utinensis Conventus Discretis")[83] kiadta a szöveget Bolognában, és – mint láttuk – ebben a kiadásban szerepel először versként az *Et quid ego demerui.*

Masini (1661, 1666) után néhány évvel Carlo Cesare Malvasia is leírta a feszületet a *Le pitture di Bologná*ban (1686), és újabb részleteket tett hozzá a történethez: eszerint a ferences atyák a korábban a basilica helyén álló templom romjai közt találták a keresztet (ez szinte egyértelmű imitatív célzás a Szent Ferenc által egy romos templomban talált San Damiano-keresztre), és az 1242-ben szólt Pechamhez (aki akkoriban valójában körülbelül 12 éves lehetett, és Sussexben, a Lewes Prioryban tanult). Malvasia nem beszél a versről, hanem elsősorban a festmény érdekli, de épp ez a történet tanúsítja szerinte, hogy Szent Ferenc idejében már létezett a festmény: „Bizonyos, hogy létezett már Szent Ferenc atya idejében, és csodás módon beszélt Giovanni Peciani atyához 1242-ben, ahogy bizonyos az abból az időből származó processusból."[84] Hogy miféle processusra, körmenetre vagy esetleg annak leírására gondol Malvasia, nem derül ki. Egyértelmű azonban, hogy Malvasia idejére ősi ferences emlékké, tárgyi és kommunikatív emlékezetté alakult a feszület és a vers együttese.[85] Ám az, hogy a *Le pitture di Bologna* későbbi kiadásaiból 1704 után már eltűnt a tábla említése, arra utal, hogy egyes nézők kritikusan viszonyulhattak a tábla által közölt információkhoz.[86]

---

dali Franciscano Doctore Theologo […] *ad ill.* […] *Cardinalem D. D. Hieronymum de Ruvere*, szerk. Geremia Bucchio (Bologna: Alexander Benati, 1590).

79 Anguissoláról: Paolo Prodi, „Lucio Anguissola", in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 3. köt. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1961), 321.

80 Duncan Bull, „Ludovico Carracci's Vision of St Francis: Inspiration and Influence", *The Rijksmuseum Bulletin* 60, 4. sz. (2012): 282–315, 287, doi:10.52476/trb.9881. Bucchio módosításainak alapos vizsgálata még nem történt meg.

81 Bucchiról: Dario Busolini, „Geremia da Udine", in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 53. köt. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1999), 403–405.

82 Uo.

83 Bartholomaeus de Pisa, *Liber aureus…*, a2v.

84 „Certacosa è che era in essere al tempo del Padre S. Francesco e che parlò miracolosamente al Padre Fra Gio. Peciani del 1242, come consta per lo Processo fabbricatone da que' tempi e racconta la tabella anch'oggi appesa." Carlo Cesare Malvasia, *Le pitture di Bologna*, 1. köt. (Bologna: Monti, 1686), 121. A „processus" és a tábla említése nélkül, de lényegében ugyanez szerepel a *Felsina pittricé*ben: Carlo Cesare Malvasia, *Felsina pittrice, vite de' pittori Bolognesi*, 1. köt. (Bologna: Barbieri, 1678), 8.

85 Ennek értelmezéséhez lásd még Klaus Krüger, „Bilder als Medien der Kommunikation. Zum Verhältnis von Sprache, Text und Visualität", in *Medien der Kommunikation im Mittelalter*, szerk. Karl-Heinz Spiess, 155–204 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), 156–157.

86 A *Le pitture di Bologna* 1704-es kiadásában a táblára vonatkozó félmondat már nem szerepel.

Természetesen az is lehetséges, hogy a bolognai feszület és Pecham költeménye között már korábban, a 15. században is létrejött valamilyen kapcsolódás Bolognában. Ebben az esetben az is feltételezhető lenne, hogy a magyar fordítás egy Itáliában tanult szerzeteshez vagy Bolognában megfordult zarándokhoz köthető, ám a magyar fordítás – és egyébként az önálló himnuszhagyomány egyik szövege – sem utal arra, hogy a vers valamilyen módon Bolognához kapcsolódna.

Konklúzió

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a *Jókai-kódex*ben (a vízjelek vizsgálata alapján 1445 k., pontosabban 1443–1460) található „Feszületnek imádkozása" című szöveg minden bizonnyal az *Et ego quid demerui* kezdetű himnusz önálló himnuszként hagyományozott szövegére vezethető vissza, és nem Bartholomaeus de Pisis *Liber de conformitaté*jára. Ebből következően a *Liber de conformitate terminus post quem*je (1390/1399) nem használható a magyar fordítás datálására. De a himnusz legkorábbi önálló szöveghagyományának, a londoni kódexnek a feltételezhető időpontja (1383–1385) amellett szól, hogy a magyar fordítást is 1385 utánra, de vélhetően inkább későbbre, 1400 utánra helyezzük. Így a magyar szöveg egyszerűsített datálására az eddigi 1372/1448 vagy 1370/1440 helyett az 1400/1445 dátumot javaslom. A himnusz latin szöveghagyományának vizsgálata rámutatott arra, hogy a szöveg körül jelentős helyi kultusz bontakozott ki Bolognában, a Basilica di San Francescóban, amelynek során a szöveg kultusza összekapcsolódott a Maestro dei Crocifissi Francescani egyik 13. század közepi alkotásával (Pinacoteca Nazionale di Bologna, Inv. 10083), és ezt a kapcsolatot egy feliratos tábla is megörökítette, amely 1586 és a 18. század eleje között volt olvasható a templomban a festmény előtt. E kép–szöveg kapcsolatnak első biztos nyomai 1577–1590 környékére tehetők, és talán kapcsolatban állnak a Lucio Anguissola által Bolognában 1590-ben megjelentetett *Liber de conformitate*-kiadással, ami lehetőséget nyújtott a kép és a himnusz kultuszának bolognai megteremtésére vagy feleleventésére.

Appendix

Quidam clericus in nimia tristicia detentus et conquerens crucifixo quod omnia sibi non evenissent ad votum que in oracione petebat, sic sibi responsum est M Infrascripta verba locutus est Christus in cruce cuidam sancto oratori C Incipiunt versus compilati a magistro Johanne Pizano doctore in theologia de ordine fratrum minorum, quos dominus Jhesus dixit dum rogaretur ab eo et esset in magna tribulatione. O		**N**éki nagy töredelmességbe vettetett, álla feszületnek előtte szenetlen imádván, ¶ hogy őtet az mondott töredelmességtől megszabadojtaná, | ki ő kérelmének sem egy használatját alojtván magát vallani, inkább és inkább kezde bánkódni. Kinek az soká állónak származák keresztfáról szózat mondván, ki követtetik.[87]
Et ego quid demerui? Pendens inter latrones oravi nec obtinui carnis petitiones. Calicem mortis sorbui, patri placere studui per carnis passiones.	5	¶ És én teérted mit érdemlek figvén tolvajok közt, | imádkozván sem vallám [carnis petitiones], halálnak poharát ivum meg. | Atyámnak tanulék kelleni testnek kínja miatt.
Ergo non murmur exeat, si non fit quod orasti. Nec orasse paeniteat, quamvis non impetrasti. Dum fraudat desiderium, ad maius beneficium datorem obligasti.	10	¶ Azért morgás ne származzék ki belőled, ha nem leszen kit kértél, sem imádásod se hagyjad, jóllehet nem vallottad. ¶ Mikoron kívánatosságban megcsalatol, ¶ adót nagyobb jótételre kötéleztél.
Ad me si levas oculum, vides argento vendi, tradi quoque per osculum, et dure comprehendi, ac alligari funibus, et confici verberibus sine lege parcendi.	15 20	¶ Én rám ha szemedet felemeled, látsz engemet ezüstön elárulni, és csókolásnak miatta eladni és keményen szidalmazni ¶ és kötelekvel kükötözni ¶ És vereségekvel vert lenni engedelmnek törvénye nélkül.
Relinquor ab amantibus velut iam desperatus. Praesentor pontificibus quasi latro ligatus. Si quos amavi fortius ab illis inquam citius sum spretus et negatus.	 25	| Szeretőimtől elhagyatám, miképpen ím az kiben semmi bizodalm nincsen. ¶ Vitetem pispekeknek | kötözve miképpen tolvaj. ¶ Ha kiket erősben szerettem, azoktól hamarábban megutáltattam, és megtagadtattam.

87 Feltételezve, hogy ez a fordítás is szövegközeli, a latin forrásszöveg ekképp hangozhatott: „Quidam in magna contritione deiectus stabat ante crucem incessanter orans, ut eum a dicta contritione liberaret, qui petitionis suae nec ullum usum cogitans se obtinere, magis ac magis coepit tristari. Cui diu stanti exivit de crucifixo oratio dicens quod sequitur."

Ibi clamor, derisio, Severitas minarum Et capitis velatio Et ictus maxillarum, Omnes impune feriunt, Et quidquid mihi faciunt, Videtur esse parum.	30 35	¶ Ott vagyon üvöltés, megmevetés, fenyegetésnek keménysége, és főnek belfedése | arcaknak verése. Mind háborgatának engemet és valamit énnekem tőnek, láttaték énnekem kisdednek.
Saturatus opprobriis Reducor ad Pilatum, Renovatus iniuriis Ruunt in accusatum, Hinc homicidam liberant Et me cruenter verberant Ad crucem iudicatum.	 40 	| Bosszúságokval elégéttetem | vitettetem | Pilátoshoz bosszúságokval megújjojtván: omolnak rám vádlani. ¶ És gyolkost elszabadojtják és engemet vérest vernek ¶ És keresztre ítélnek
Ibi nil valet veritas Sive ius allegando, Sed aemula clamositas Praevalet insultando, Nec praeses dat praesidia, Nec curam gerit curia De iusto liberando.	 45 	¶ Ott semmi igazság sem eleve vetésnek te[r]vénye. ¶ De ellenséges üvöltés | hatalmazák ingervén: sem fejdelm ad segedelmet: | sem gondol[…]
Quasi vile mancipium Dant in Herodis manus Mox reducor in medium Deludor ut insanus Tandem remissus Pontio Dirae mortis opprobrio Condemnor ut profanus.	50 55 	
Extra muros proicior Et ipse crucem fero Matre vidente spolior Vestimentis quae gero Tandem clavis confodior In cruce sed dum morior De vita non despero.	 60 	
10a. Tu ergo vermis Non turberis Si statim non consequeris Quicquid a patre queris.	 65a 	
10b.[88] Ergo miser non mireris Licet non obtinetur Tam cito quod a patre quaeris Nec putes quod negetur	 65b (9 syllabae!) 	

88 A 10b variáns csak az M kéziratban található.

Sed placite tu patieris	(9 syllabae!)	
Cum per adversa punieris	(9 syllabae!)	
Et gratia sequetur.	70b	
10c.[89] Tu ergo non turberis		
si statim non consequeris	65c	
quicquid a patre queris		
Ergo non murmur exeat		
Si non fit quod orasti,		
Nec orasse peniteat,		
Quamvis non impetrasti	70c	
Dum fraudat desiderium		
Ad maius beneficium		
Datorem obligasti.		

5–14 *om.* F; 7 passionem U; 8 non murmur CDGIMPRUVTZ, murmur non O, nec murmur AL; 11 oratis C; 12 dum fraudat ACDFGIOPRTUZ, dum tardat L, si fraudet M, dum et fraudat V; 13 ad manus V; 15 oculos IL; 18 duri V, dure (*om.* et) R; comprendi O; 19 Et CFILM; flagellari F; 20 et affici M, et confici CLO; et configi I; Et confio F, Confici (*om.* et) ADGPRTUVZ; 21 suspendi M; 21-22 *om.* ADGRTVZ (sed U non!); 25 velud M; 27 ab his L, ab illis ACDFGMORTUVZ; 29 Illis L; 30 et severitas L; iniuriarum P; 31 vellatio O; 33 in pugnis M, impugne A; impune seuiunt L; 34 Yhesu IL; 35 eis parum F; parum *om.* P; 36 Obscuratus C; 37 deducor CFILO, ducor DPRTUVZ, ducorque A, Pillatum FO; 38 Renovatus ADFGLORTUZ, Revocatus M, Renovatis CILV; 40 Hinc homicidam ACDFGIOPRTUZ, Tandem latronem M, Hic homicidam L, Hinc homicidium liberavit V; 41 cruentum L; 42 Ad crucem CFILMO, ad mortem ADGPRTUVZ; 43 Ipsi O; 44 Suum ius L; sine ius F; 45 Si DV, clamorositas F; 47 preses dat CFGILOPRTUZ, preces dant AM, preses ad presidia DV; 49 iustum A; 50 Tamquam M, Quasi vile et V; 52 perducor O, producor ACDGIPTUV, deducor F; perditor R; 53 illudor I; 54 reductus I; 55 mortis supplicio CFLOR, crucis supplicio I; Diro mortis supplicio ADGPTUVZ; 57 ultra muros proicior M, extra muros proicior IL, extra muros eicior ACDFGOPRTUVZ; 61 confodior ACDFGILOPRTUVZ, perfodior M; 62 Et cum in cruce morior ACDGPOUVT, et dum in cruce morior FI; et tum in cruce morior R; et in cruce morior Z; 63 de morte non despero IO, de vita *om.* P; 64–67 ACDGOPRTUVZ, *om.* IL; 65a non desperes non turberis *add.* R; 66a persequeris U; 67a *om.* V; 68b placide Dreves-Blume; 69b promereris Dreves-Blume

Sigla:

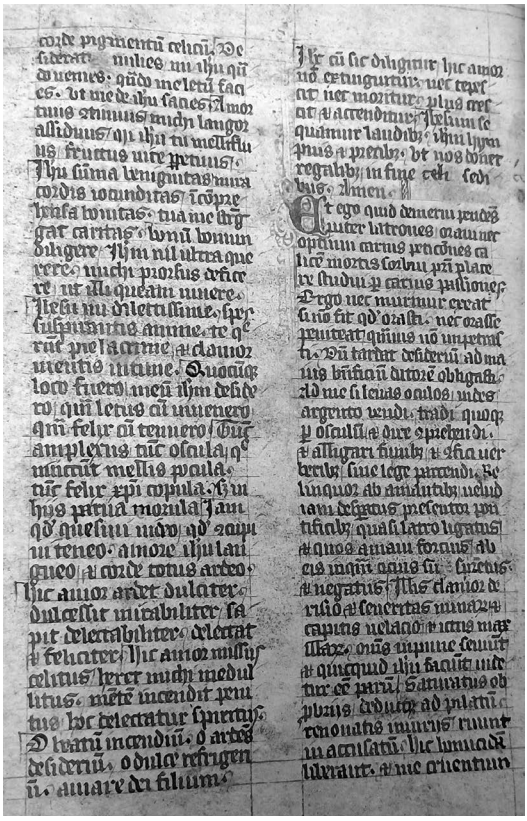
- C Montecassino, Archivio dell'Abbazia, cod. 119, p. 529 (16. ábra)
- F Florence, Biblioteca Laurenziana, Gaddi, plut. 89 sup. 90, 114v–115r (12–13. ábra)
- I Florence, Biblioteca Riccardiana, Riccardiano, cod. 441, f. 104va–105rb[90] (14–15. ábra)

89 A 10c variáns csak az F kéziratban található meg. A strófa a 2. és a 10a strófák kompilációja.

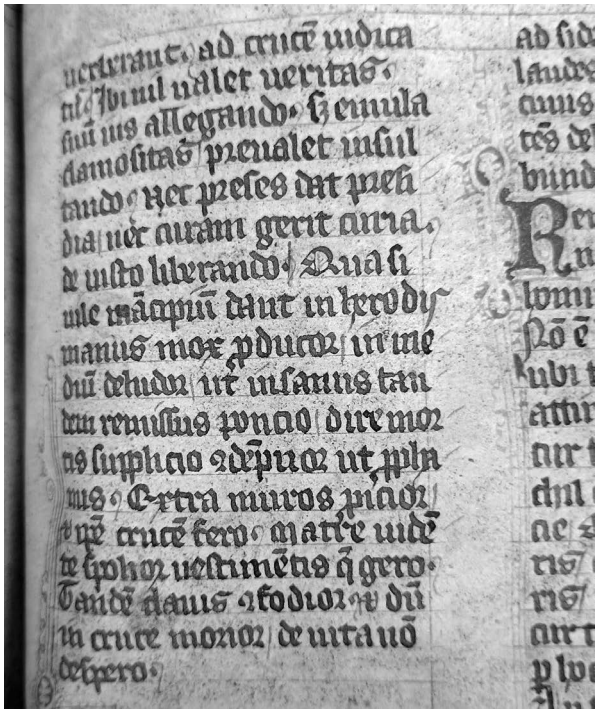
90 Az I kéziratban a szöveget az alábbi, számos más forrásból is ismert versek követik: „[Cur homo] miraris / [moriar ne tu] moriaris / Mortem morte domo / Ne moriaris homo / Mors tua pena mihi / Mors mea vita tibi." Lásd López, „Codicographia Franciscana…", 482.

L London, British Library, ms. Royal 7.A.VI, 108v–109r (6–7. ábra)
M Madrid, Palacio Real, ms. II 2097, 111v (11. ábra)
O Oxford, Bodleian, Can. Liturg. 25, f. 30v–33r (8–10. ábra)

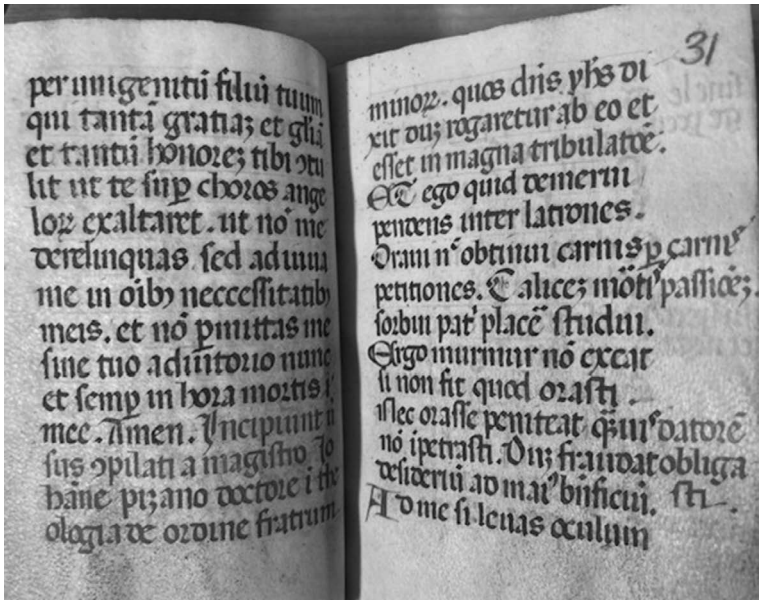
A *Liber de conformitate* figyelembe vett kéziratai:
A Angers, Médiathèque ms. 821, 125r–v
D Vatikán, Vat. Ross. 543, 151r–v
G Paris, BNF, Par. lat. 3599, 152v
P Cheb, ms. 151, 237v–238r (jelenleg a Cseh Nemzeti Könyvtárban, Prágában)
R Vatikán, Vat. Ross. 577, 99v–100r
U Vatikán, Vat. Urb. Lat. 397, 226v
T Utrecht, ms. 114 (6 A 2 fol), 110r
V Vatikán, Vat. Lat. 7600, 196v
Z editio princeps, ed. Franciscus Zeno Mediolanensis, vic. generalis in Cisalpinis (Milano: Gottardo da Ponte, 1510), 123r[91]

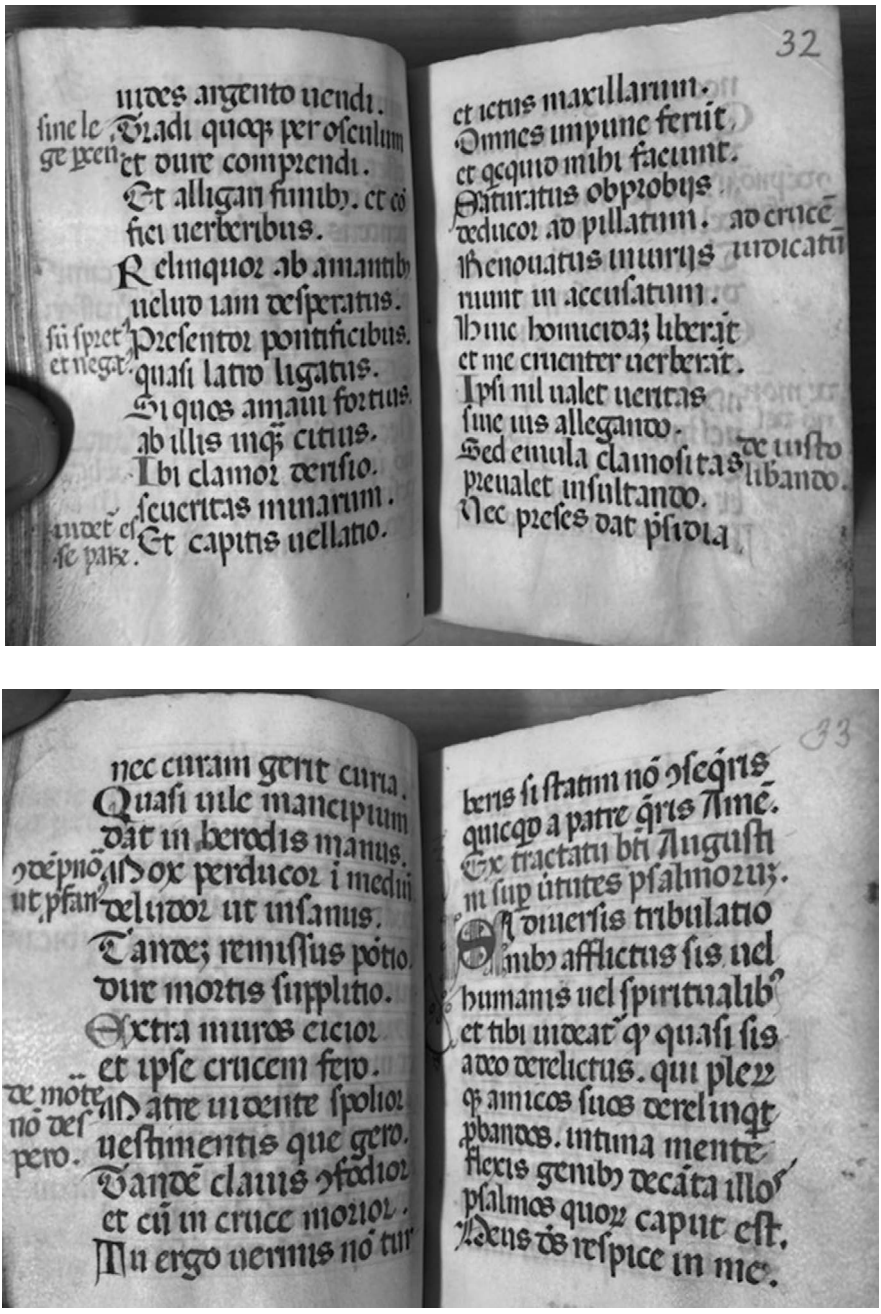

91 Az első kiadás kéziratos indexszel ellátott példánya Erdő Péter könyvtárából: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, EP. II. 6., https://bibliotheca.hu/scan/EP.II.6/index.html, hozzáférés: 2026.07.31.

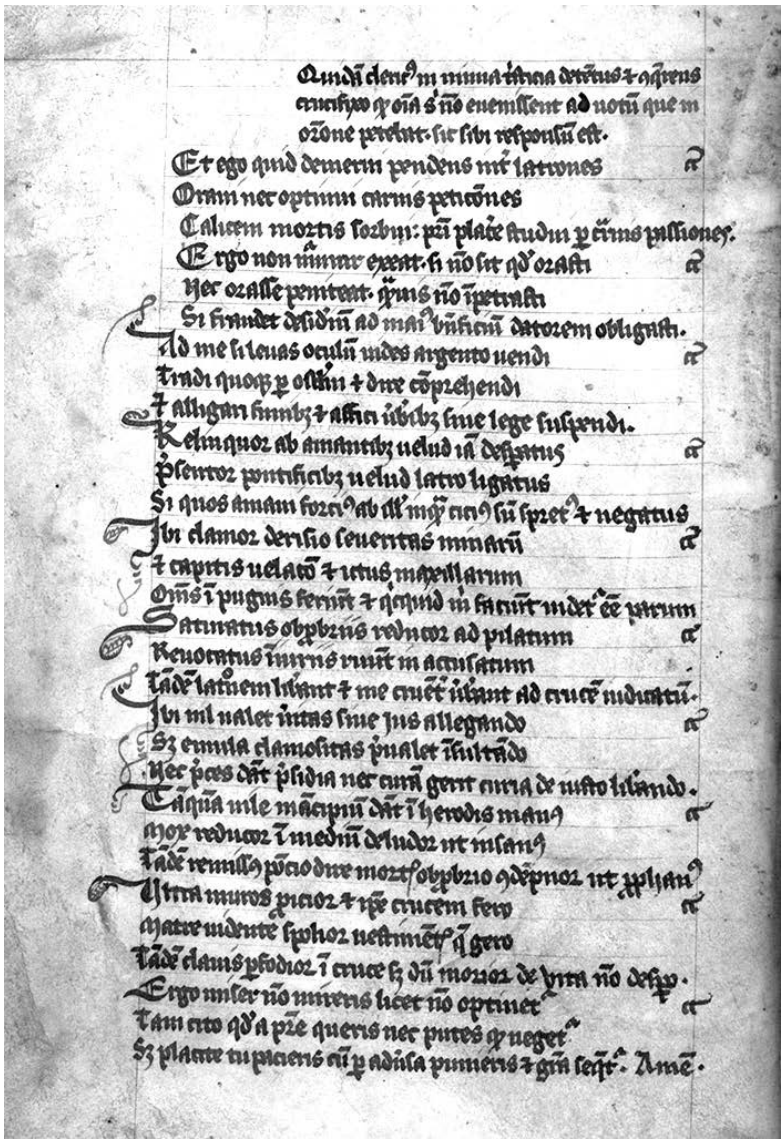

6–7. ábra. London, British Library, ms. 7.A.VI, 108v–109r

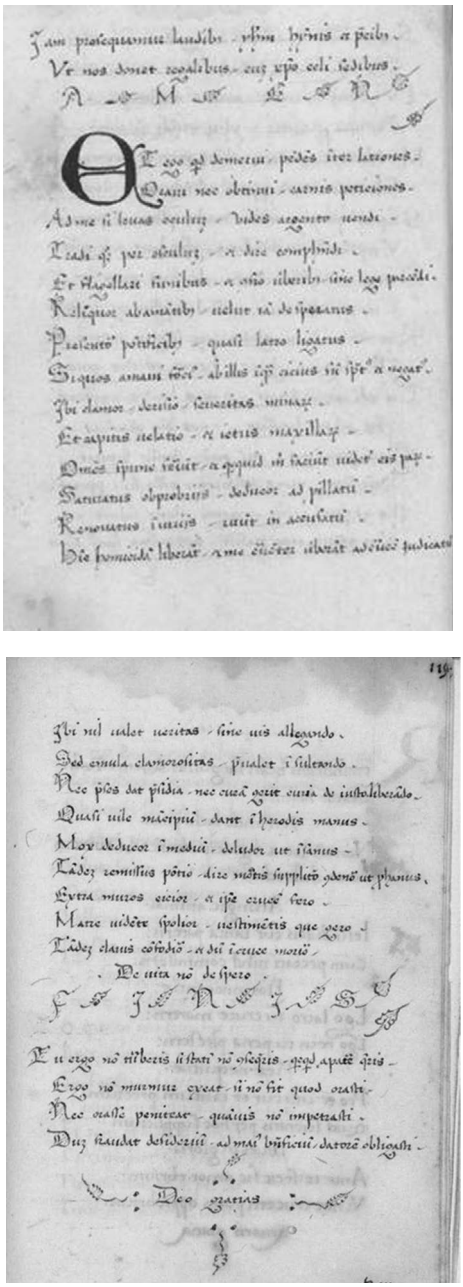

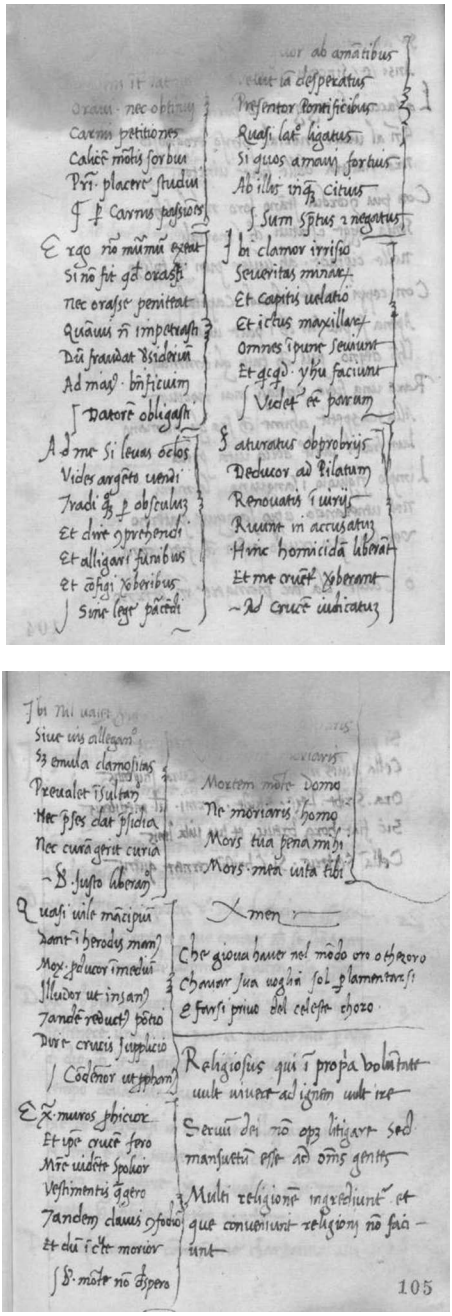
8–10. ábra. Oxford, Bodleian Can. Liturg. 25, 30v–33r

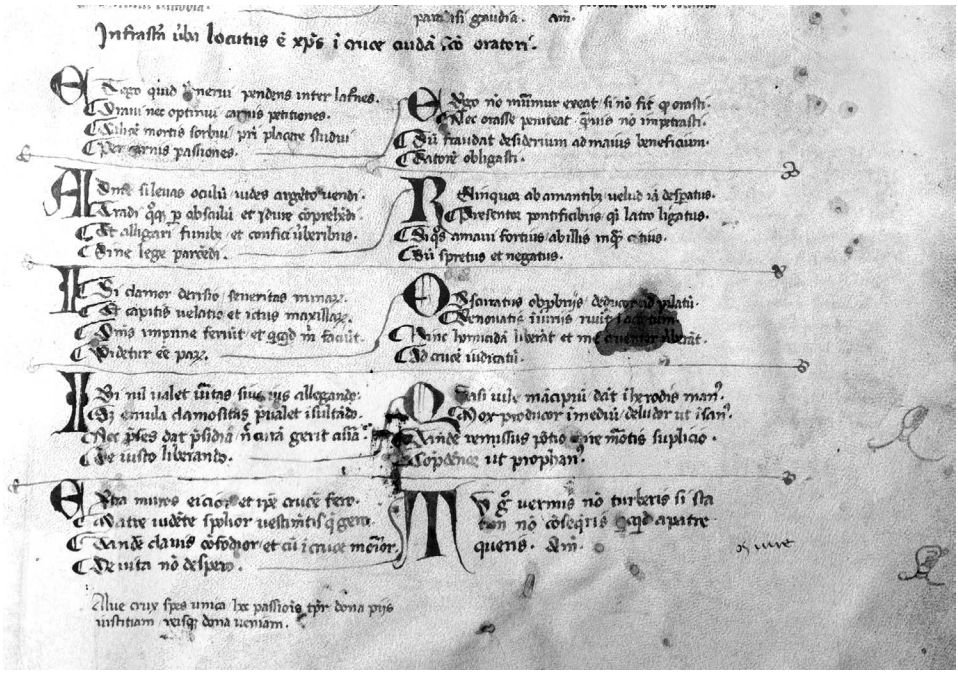
11. ábra. Madrid, Palacio Real, II 2097, 111v

12–13. ábra. Firenze, Biblioteca Nazionale Laurenziana, Gaddi, plut. 89 sup. 90, 114v–115r

14–15. ábra. Firenze, Biblioteca Riccardiana, cod. 441, 104v–105r

16. ábra. Cassino, Biblioteca Statale del Monumento Nazionale di Montecassino, cod. 119, p. 529

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.02

„A papoc hazassagarol valo comoedia”

A legkorábbi magyar nyelvű (ismert) dráma (1. közlemény)

KŐRÖSI Ferenc

Miskolci Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz;
ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos segédmunkatárs
ORCID: 0000-0002-7933-5801

A comedy on the marriage of priests. The earliest known Hungarian-language drama

Abstract | The beginnings of Hungarian drama-literature are significantly marked by the comedies of Sztárai Mihály: *The Comedy on the Marriage of Priests* and *The Mirror of True Priesthood*. *The Comedy on the Marriage of Priests* is the earliest known Hungarian comedy; however, until recently we possessed only a few pages from the end of the text, preserved in the fragment discovered by Toldy Ferenc in the 1850s and published in Kolozsvár. Thanks to a comprehensive research project examining the history of the Heltai printing house and compiling a database of surviving copies, a complete edition of the comedy – previously known only from that single fragment – was found in 2025. The newly discovered copy is held by the Royal Library of Denmark. This discovery allows us to expand our knowledge in literary history, printing history, and many other related fields. The present study primarily investigates the historical printing aspects of Sztárai's comedy: the questions surrounding the creation of the manuscript and the circumstances of its publication. The study devotes particular attention to the presumed sources of Sztárai's comedy, as well as to elucidating the technical background of its publication.

Keywords | Sztárai Mihály, Heltai Gáspár, history of printing, history of drama, Heltai Press

* Készült az MKA-SZEGEDI-NM-2026/1-000006 számú pályázat keretében.

A *Magyar Könyvszemle* 2025. évi 2. számában beszámoltam arról, hogy előkerült Sztárai Mihály eleddig csak egy nyolclapos töredékből ismert komédiájának a teljes, hiánytalan példánya.[1] Az akkori tudósítást kiegészítendő – a komédia szövegének egyidejű közlésével együtt – e tanulmány a nyomtatvány kapcsán megfigyelhető jelenségek mélyebb vizsgálatát kísérli meg. Terjedelmi okokból azonban e kutatásokat szükséges volt ketté bontani: a most közölt, első közleményben csak a nyomdatörténeti, keletkezés- és kiadástörténeti kérdéseket érintem. A komédia tartalmi vizsgálata, valamint Sztárai két komédiájának összehasonlítása egy második közlemény feladata lesz.

1. Címlap, a nyomtatás helye, ideje

Az már Toldy Ferenc vizsgálatai óta egyértelmű, hogy a nyomtatvány kolofonja hamis, Krakkó említésével a cél a figyelem elterelése volt a kolozsvári nyomdáról.[2] Később, Varjas Béla kutatómunkája révén az is világossá vált, hogy a kolofonban megnevezett nyomdász, Kerekotzki Ferenc is kitalált személy, akinek létezésében nemhogy a magyar, de „kételkedett […] a lengyel tudományosság is, minthogy Kerekotzki nevű nyomdász a lengyel könyvkiadás történetében teljesen ismeretlen".[3]

Az újonnan előkerült példány címlapja ez ügyben szolgál azonban egy újabb információval. Noha a címlapon szintén Krakkó van feltüntetve, ám emellett a mű szerzőjét is ismerteti: „Scarinaj Mihal a' Laskai Plebanos altal ßerzettet." Bár a „Scarinaj" névforma nem tűnik túl gyakorinak Sztárai Mihály esetében – mégsem valószínű, hogy itt tudatos névferdítésről lenne szó. Bár ismert ugyan egy lutheránus Francysk Skaryna nevű belarusz humanista, orvos, nyomdász, aki Lengyelországban tevékenykedett, és Prágában halt meg 1551-ben vagy 1552-ben,[4] mégis valószínűbb, hogy Sztárai szülőhelyének, Drávasztárának horvát, illetve latin (Starin) elnevezésének részleges magyarításából adódott a Scarinai név. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a kéziratban valójában *Starinai* szerepelt, s sajtóhiba következtében került a nyomtatott változatba a „c" betű. Sztárai ugyanis – padovai kézirata alapján – saját nevét latin alakban *Michael Starinus* formában használta. A kézirat címe: „Hystoria eliberationis magnificij domini

1 Kőrösi Ferenc, „»A papok házasságáról való komédia«: Beszámoló az eddig töredékesen ismert *Comoedia de matrimonio* (RMNy 88.) teljes példányáról", *Magyar Könyvszemle* 141 (2025): 267–273, doi:10.17167/mksz.2025.2.267-273. A nyomtatvány digitális másolata elérhető a Dán Királyi Könyvtár honlapján: https://soeg.kb.dk/permalink/45KBDK_KGL/1pioq0f/alma9912193115750576 3.

2 Toldy Ferenc, *A magyar költészet története*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854), 1:193; Toldy Ferenc, „Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez", in *Értekezések a Magyar Tudom. Akademia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből, I. kötet, 1867–1869*, szerk. Toldy Ferenc, 3–21 (Pest: Eggenberger-féle Magyar Akadémiai Könyvkereskedés, 1870).

3 Varjas Béla, „A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok", in *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman és Sziklay László, 79–128 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 120.

4 Szerdahelyi István, szerk., *Világirodalmi lexikon 14. sváb–Szy* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 493.

Francisci Perennij [...] per Michaelem Starinum." Az előszó címében is szerepel a „Michael Starinus" név, és a főszöveget bevezető címben is: „Michaele Starino."[5]

Sztárainak és szolgálati helyének pontos megnevezésével a nyomtatvány a korabeli olvasó számára feltehetően könnyen beazonosítható volt, különösen azon a területen, ahol Sztárai tevékenykedett. A hamis címlap és kolofon tehát valószínűleg nem Sztárai indíttatásából született – feltételezve, hogy Sztárai tudott a kiadásról –, hanem kizárólag a kolozsvári nyomda védelmét szolgálta. Ma már V. Ecsedy Judit kézikönyve[6] alapján egyértelmű, hogy a nyomtatvány Kolozsvárott készült. Hiszen, bár egyetlen nyomdai dísz, metszet sem található a nyomtatványban, a felhasznált betűtípusok egyértelműen azonosíthatók. A címlap összerakásához három betűkészletet használtak: 7A, 8A, 10A. A főszöveg a 10A betűiből áll össze. A kolofonhoz pedig a 8A és a 10A készlet betűit használták. A három betűkészlet a nyomda alapításától kezdve használatban volt, ami egyfelől stabil támpontot biztosít a nyomtatási hely azonosításánál – viszont nem segít a kiadás idejének meghatározásában.

A címlap és a kolofon is 1550-et nevezi meg a kiadás évének. A Toldy által feltárt töredék alapján a kutatások két irányban indultak el. Molnár József úgy vélte (a Hoffgreff–Heltai-nyomda kiadványainak vizsgálata alapján), hogy a nyomtatás éve legvalószínűbben 1553 – ekkor ugyanis több nyomtatvány is névtelenül hagyta el a sajtót.[7] Ugyanakkor, amint arra Varjas később rámutatott, az 1553-as nyomtatványok[8] címlapján, ha nem is került feltüntetésre a nyomtató neve, de a nyomtatás helye és ideje igen, illetve a *Catechismus* (RMNy 100) esetében Heltai Gáspár neve is szerepel a címlapon. Ezáltal e nyomtatványok könnyen beazonosíthatóak voltak. Épp ezért Varjas Béla elfogadta a kolofonban feltüntetett 1550-es kiadási évet, arra a megfontolásra építve, hogy hamis kolofonra a kolozsvári nyomdának csak 1550-ben lehetett szüksége Fráter György bosszújától tartva.[9] 1550–1575 között – jelenlegi ismereteink szerint – a kolozsvári nyomda kizárólag Sztárai komédiáját adta ki hamis impresszumadatokkal. Viszont ha ezt a jelenséget Fráter György személyével kötjük össze, abból elveikben az következne, hogy az 1550–1551-ben kiadott minden nyomtatvány esetében indokolt lett volna a hamis kiadási adatok használata. Az evangélikus tanításokat közvetítő művek[10] mellett különösen a *Biblia*-fordítások esetében,[11] lévén a hagyomány szerint az 1540-es évek második felében Fráter György pénzbüntetéssel sújtotta Kolozsvárt, mivel: „Heltai Gáspár, [...] társulva Ozorai István magyar lelkésszel és Vízaknai Gergely iskola-

5 Téglásy Imre, „Sztárai Mihály Padovai kézirata, a »Hystoria eliberationis... Francisci Perenii«", *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 458–480.

6 V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600* (Budapest: Balassi Kiadó, 2004).

7 Molnár József, „A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1526–1576 között", *Magyar Könyvszemle* 77 (1961): 422–431, 429.

8 RMNy 100; 101; 102.

9 Varjas, „A magyar könyvkiadás...", 122–124.

10 RMNy 84; 86; 93; 94; S 84A.

11 RMNy 90, 92.

igazgatóval, latin és német nyelvből, elkezdték lefordítani magyar nyelvre a Szentírás Könyveit."[12]

Ennek ellenére mégsem elképzelhetetlen, hogy a kolofon egyetlen valós adata a kiadás éve. Egyfelől egy nemrég megkezdett, s még kidolgozás alatt álló nyomdatörténeti kutatás alapján a komédiában használt 10A betűkészlet kopásának mértéke az 1550-es nyomtatványok állapotával van egy szinten. A későbbi években a készlet jelentős, exponenciális mértékű kopása figyelhető meg, ami miatt a nyomtatvány nemigen helyezhető későbbre.[13]

Másfelől elképzelhető, hogy Fráternek az 1550-es évekre már nem volt lehetősége a kolozsvári nyomdával szemben eljárni. Fráter György 1551 végén, december 17-én halt meg. A *Biblianac elso resze…*[14] a nyomtatási adatok alapján 1551-ben jelent meg, elképzelhetően még Fráter életében. Ennek ellenére nem vezették félre a nyomtatás során az olvasókat, sőt ez a második erdélyi nyomtatvány, amely fejedelemi privilégiummal jelent meg,[15] az előszóból pedig még az is kiderül, hogy a kiadás költségeit Csáky Mihály, Erdély kancellárja biztosította:

> Jóllehet immár mostan értjük, hogy sok jámbor kévánnája, ha e Szent Bibliát magyar nyelven láthatnája és olvoshatnája. Ezt kedig tételével is megjelentette egy nemes jámbor és Istenfélő szömély, Fejérváratt lakazó Csáki Mihály. Mert nem kímílvén az ő költségét, mind minekünk, kik e munkába voltunk foglalatosok, segétségül volt, s mind a nálunk való könyvnyomtatóknak.[16]

Kétségtelen, hogy 1551-re Fráter György hatalma megrendült, emellett pedig a fejedelmi privilégium és Csáky említése külön védelmet is nyújtott a nyomdának. 1550-ben hét nyomtatvány hagyta el a sajtót, ezek közül a *Ritus*,[17] az *Evangeliumoc*,[18] a *Confessio*[19] és a *Catechismus minor*[20] címlapja, kolofonja megnevezte Kolozsvárt. Ezek kiadásakor a nyomda már vélhetően magas rangú pártfogók támogatását élvezte (többek között Csáky kancellárét és a fejedelmi udvarét), amire önmagában már az is utal, hogy az 1550-ben kiadott

12 „Confecto scelere, praemeditatam persecutionem iam prosequi volebat, dictataque Colosvariensibus, magna aeris mulcta, quod Gasparus Heltus Pastor ibidem, cum Synergis, Omlatio [!] Hungaro Pastore, & Georgio Vizackmanno Ludi Rectore, quosdam Libros Scripturae Sacrae, ex Latino & Germanico, idiomate Hungarico donassent, initium faciebat." Georg Haner, *Historia Ecclesiarum Transylvanicum…* (Frankfurt–Leipzig: Joh. Christoph., 1694), 210. A fordítás tőlem – K. F.

13 Az említett kutatásról későbbi tanulmányomban számolok be részletesen.

14 RMNy 90.

15 „Cum gratia et privilegio reginalis maiestatis" – Az első fejedelmi privilégiummal kiadott nyomtatvány szintén Kolozsvárott jelent meg 1550-ben (*Az Evangeliumoc es epistolac*, RMNy S 84A): „Cum gratia & priuilegio reginalis maiestatis &c."

16 Zvara Edina, szerk., *„Az keresztyén olvasóknak": Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 78.

17 RMNy 87.

18 RMNy S 84A.

19 RMNy 84.

20 RMNy 86.

Evangeliumoc is fejedelemi privilégiummal jelent meg. Az *Agenda*[21] esetében nem ismeretes fennmaradt példány. Meglátásom szerint azonban szintén csak azután jelenhetett meg a nyomtatvány, hogy a nyomda helyzete stabilizálódott. Ezzel szemben az *Elegia Scripta*[22] impresszumadatok nélkül, a komédia pedig hamis kolofonnal jelent meg. Ebből következőleg elképzelhető, elfogadva a kolofon állítását, hogy a hamis impresszumadatokra vagy azért volt szükség, mert a Sztárai-komédia egyike volt a nyomda első lutheránus nyomtatványainak, esetlegesen még a dogmatikai műveket megelőzően; vagy pedig az – 1550-ben, Erdélyben – szokatlanul durva, kegyetlen hangneme indította a nyomdászokat a nyomtatási körülmények eltitkolására.[23]

2. Sztárai és Kolozsvár kapcsolatai

Nem maradt fenn semmilyen dokumentum, amely Sztárai és Kolozsvár kapcsolatairól informálna bennünket. Az bizonyos azonban, hogy több Sztárai-kézirat is Heltaiék birtokába jutott az 1550-es években. A komédia szövegén kívül ugyanis Sztárai három históriás éneke is Kolozsvárott jelent meg először, mégpedig a *Hoffgreff-énekeskönyv*ben.[24] Ezek:[25] *Ákháb és Illés históriája* – 1549, Ztaraij Mihaly, l3b; *Eleazár papról és* […] *Antiochus királyról való história* – 1546, nincs megnevezve a szerző; *A Holofernész és Judit asszony históriája* – 1552, Tarijaij Mihal, [!] q3b.

Közvetlen forrás hiányában csak közvetett adatok alapján lehet következtetni Kolozsvár és Sztárai kapcsolatának alapjaira. 1551-ben a kolozsvári nyomda kiadta *Jézus, Sirák fia* könyvét.[26] Az előszóból tudható, hogy a fordítást Tolna lelkipásztorai, vagyis Eszéki Imre és Tövisi Máté[27] készítették. A kéziratot vélhetően még 1549-ben, de inkább 1550-ben küldték el fordítói Kolozsvárra. Eszéki Imre 1548-tól volt Tolna lelkipásztora,[28]

21 RMNy 85.

22 RMNy S 84B.

23 Utóbbi felvetést köszönöm Szigeti Molnár Dávidnak.

24 RMNy S 134A.

25 Az évszámok az utolsó versszakban feltüntetett dátumot jelzik, a mellette található név pedig a *Hoffgreff-énekeskönyv*ben feltüntetett szerzői név.

26 RMNy 92.

27 Tövisi neve kapcsán megjegyzendő, hogy a szakirodalomban, Zoványi Jenő nyomán, Mátyásként, az RMNy-ben pedig – vélhetően sajtóhiba következtében – Istvánként hivatkoznak rá; a korabeli források alapján, elsősorban Eszéki Imre fennmaradt leveléből adódóan azonban valószínűsíthető, hogy valójában Máté volt a neve. Ezzel kapcsolatban lásd: Thury Etele, „Eszéki Imre magyar reformátor", *Protestáns Szemle* 10, 5. sz. (1898): 316–326; Matthias Flacius Illyricus, *Ein Schrifft, eines fromen Predigers aus der Türckey…* (Magdeburg: Michael Lotter, 1550); Kőrösi Ferenc, „»Szokták mondani […] hogy aminek ember jó, nemes és drága voltát nem tudja, azt, ha még annál drágalátosb volna is, nem kévánja«: Problémák az 1551–1565 között kiadott Heltai-féle Biblia-fordítások kapcsán", in *„Megsperköltem és megékösítöttem szent írásokkal és egyéb szép bölcs mondásokkal.": Heltai Gáspár és a 16. századi Kolozsvár,* szerk. Gábor Csilla és Kovács Sándor, 117–136 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet–Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2026).

28 Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyar Református Egyház, 1977), 704.

Tövisi pedig vélhetően 1549 végén érkezett meg Tolnára.[29] Sztárai Mihály gyaníthatóan az 1550-es évek elején érkezhetett meg Tolnára. Eszéki és Sztárai azonban már az 1540-es évek közepén találkoztak: Sztárai „az 1544. évben lépett be a laskói papságba […]. Közelébe Vörösmartra került Zigerius [vagyis Eszéki – K. F.] Imre, akivel egy összejövetelen nemsokára megbeszélést folytatott a hirdetendő tanokról és tökéletesen meg is egyezett vele."[30] Sztárai már Padovában számolt a nyomtatás alkalmazásának lehetőségével a hitterjesztésben;[31] nem elképzelhetetlen, hogy Eszéki már az 1540-es években értesült arról, hogy Heltaiék elkezdték lefordítani a *Bibliá*t, s talán még arról is rendelkezett valamilyen információval, hogy rövid időn belül Kolozsvárott létesülni fog egy nyomda – talán épp emiatt látott hozzá a *Biblia* részleges lefordításához. Így tehát, feltételezve, hogy Sztárai küldte el Kolozsvárra a komédiája kéziratát, elképzelhető, hogy Sztárai Mihály Kolozsvárral Eszéki Imre javaslatára vette fel a kapcsolatot. Esetlegesen még az is megkockáztatható, hogy Sztárai kézirata és a tolnai prédikátorok *Biblia*-fordítása együtt érkezett Heltaiékhoz. Érdemes itt még számolni Szegedi Kis István személyével is, aki 1552-ben érkezett Tolnára, s akiről Skaricza Máté életrajzi összefoglalása alapján tudható, hogy Heltaival baráti kapcsolatot alakított ki még 1543-ban Wittenbergben:

> Heltai, akit többek közt személyesen ismerek [mármint Skaricza – K. F.], ezelőtt tizenöt évvel Kolozsvárott már öreg korában a köztem és Szegedi között levő szoros összeköttetés ismeretében mesélte el nekem, hogy ő Szegedivel Wittenbergben mint bizalmas barátjával is érintkezett.[32]

Arról azonban nincs konkrét adatunk, hogy Sztárai és Szegedi még 1552 előtt megismerkedett volna egymással.

3. A Sztárai által használt források

*A papok házasságáról való komédiá*ban található utalások alapján a *Bibliá*n túlmenően Sztárai legalább még további két forrást használt. A *Biblia* esetében megjegyzendő ugyanakkor, hogy az igehelyek kiválasztásában szerepe lehetett a Sztárai által használt további forrásoknak is.

A komédia utolsó, negyedik felvonásáig a keletkezéstörténetre utaló elszólás nem található a szövegben. A negyedik felvonásban azonban Tamás pap révén Sztárai két

29 Mégpedig Eszéki Imre 1549. aug. 3-án kelt levele alapján: Thury, „Eszéki Imre…" – hiszen abban arra kéri volt wittenbergi tanárát Eszéki, hogy szóljon Tövisinek, hogy mielőbb térjen haza Tolnára, mert szüksége van rá.

30 Keveházi László, *„A kereszt igéjét hirdetni kezdtem": Sztárai Mihály élete és szolgálata* (Budapest: Luther Kiadó, 2005), 101, 113–114.

31 Téglásy, „Sztárai Mihály…", 459–460.

32 Fordította Kathona Géza. Skaricza Máté, „Szegedi István élete", in *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, szerk. Klaniczay Tibor, Magyar remekírók, 1174–1224 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982).

esetben is utal forrásaira. Tamás pap először egy bizonyos *Szentegyháznak krónikájá*ra utal, amelyre a nyomtatvány a későbbiekben „Histor. Eccle." és „Eccles. Histr." rövidítéssel hivatkozik. Emellett Tamás pap megemlíti és idéz is egy általa *Decretum*nak nevezett műből.

3.1

Tamás pap a *Szentegyház krónikájá*ból azon felső klérusba tartozó személyeknek az adatait vette át, akik házasságban éltek:

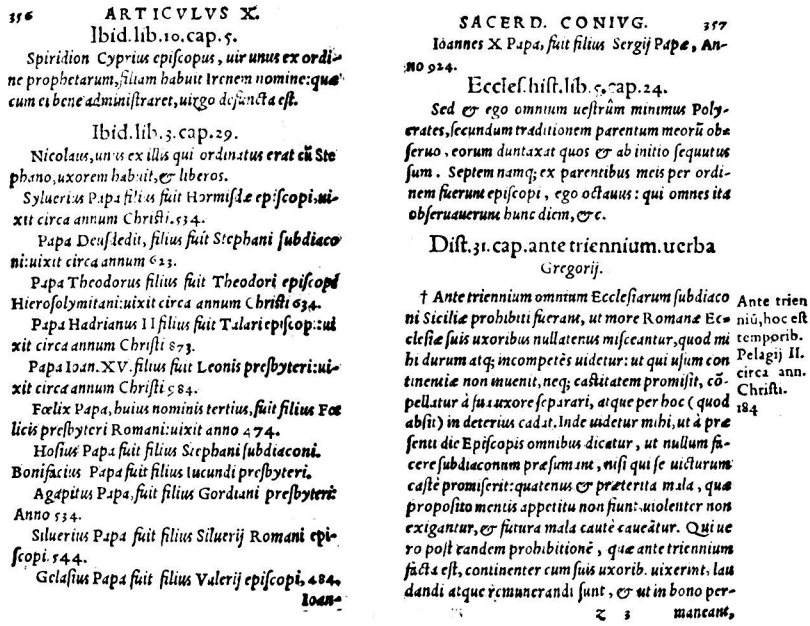
> Spiridion, Cipriai pispek házas volt (Histor. Eccle. lib. 10. Cap. 5.). Bonifacus pispek, Jocundus nevű papnak fia volt. Gelasius pápa Valerius pispeknek fia volt. Polycrates, az Efesumbéli pispek, más pispek fia volt. (Eccles. hist, lib. 5. cap.) Krisztus Urunk halálának utána négyszázkilencvennégy esztendőbe élt Agapétus pispek, ez Gordianus papnak fia vólt. Ismet Krisztus Urunk halálának utána ötszázharminchárom esztendőjébe élt Adrianus pispek, ez Hilarius pispeknek fia vólt. Ismet Krisztus Urunk halála után 873 esztendőbe élt Római János pispek, ez Leo pápának fia vólt. (C_8b–D_1a.)

Az első lehetőség, hogy Sztárai itt egy korabeli forráskiadást használt, vagyis a Caspar Hedio által németre lefordított és összeállított egyháztörténetet, a *Chronica der Alten(n) Christlichen kirchen*t, amely tartalmazza többek között Eusebius Pamphilius, Tyrannius Rufinus, illetve Cassiodorus egyháztörténeti munkáit is. Hedio munkája 1550-ig kétszer is megjelent a 16. században: 1530-ban és 1545-ben, mindkétszer Strasbourgban. Az 1545-ös kiadás a teljesebb, mindazonáltal ebben a könyveknek nincs fejezetes felosztása, mivel pedig Sztárai fejezetekre is hivatkozik, így ez a kiadás itt nem jöhet szóba.

Valószínűbb azonban, hogy Sztárai egy feldolgozást használt, amelyben a nős pápák listája már készen megtalálható volt. Ebben az esetben elsősorban az 1540-ben mártírhalált halt angol lutheránus Robert Barnes[33] nyomtatványai jöhetnek szóba. Robert Barnes 1530-ban jelentette meg *Sententiae Ex Doctoribus Collectae* című nyomtatványát,[34] amelyben 19 dogmatikai kérdést tárgyalt a *Bibliá*ból, a szent atyák írásaiból és a kánonjogból átvett idézetek segítségével. Ezek közül a 10. fejezet a cölibátus kérdésével foglalkozik, címe: *Licet sacerdotibus nubere* – vagyis: 'A papok megházasodhatnak'. Ennek legvégén Barnes közölt egy felsorolást, amelynek első fele Spiridion püspöktől (†349 k.) XV. János pápáig (†996) hét pápát sorol fel, akiknek apja a felsőklérus tagja volt („filius fuit"); a felsorolás második része III. Félix pápától (†492) X. János pápáig (†929) hat pápát sorol fel, akiknek fia („fuit filius") később a felsőklérus tagjává lett.

33 W. D. J. Cargill Thopmson, „The Sixteenth-Century Editions of *A Supplication unto King Henry the Eight* by Robert Barnes, D.D.: A Footnote to the History of the Royal Supremacy", *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society* 3, 2. sz. (1960): 133–142, 133.

34 Uo., 135–136.

356 ARTICVLVS X.

Ibid.lib.10.cap.5.

Spiridion Cyprius episcopus, uir unus ex ordine prophetarum, filiam habuit Irenem nomine: quae cum ei bene administraret, uirgo defuncta est.

Ibid.lib.3.cap.29.

Nicolaus, unus ex illis qui ordinatus erat cũ Stephano, uxorem habuit, & liberos.

Syluerius Papa filius fuit Hormisdæ episcopi. uixit circa annum Christi. 534.

Papa Deusdedit, filius fuit Stephani subdiaconi: uixit circa annum 623.

Papa Theodorus filius fuit Theodori episcopi Hierosolymitani: uixit circa annum Christi 634.

Papa Hadrianus II filius fuit Talari episcopi: uixit circa annum Christi 873.

Papa Ioan. XV. filius fuit Leonis presbyteri: uixit circa annum Christi 984.

Fœlix Papa, huius nominis tertius, fuit filius Fœlicis presbyteri Romani: uixit anno 474.

Hosius Papa fuit filius Stephani subdiaconi.

Bonifacius Papa fuit filius Iucundi presbyteri.

Agapitus Papa, fuit filius Gordiani presbyteri: Anno 534.

Siluerius Papa fuit filius Siluerij Romani episcopi. 544.

Gelasius Papa fuit filius Valerij episcopi. 484.

Ioan-

SACERD. CONIVG. 357

Ioannes X Papa, fuit filius Sergij Papæ, Anno 924.

Eccles.hist.lib.5.cap.24.

Sed & ego omnium uestrûm minimus Polycrates, secundum traditionem parentum meorũ obseruo, eorum duntaxat quos & ab initio sequutus sum. Septem namq; ex parentibus meis per ordinem fuerunt episcopi, ego octauus: qui omnes ita obseruauerunt hunc diem, &c.

Dist.31.cap.ante triennium.uerba Gregorij.

† Ante triennium omnium Ecclesiarum subdiaconi Siciliæ prohibiti fuerant, ut more Romanæ Ecclesiæ suis uxoribus nullatenus miscerentur, quod mihi durum atq; incompetès uidetur: ut qui usum continentiæ non meruit, neq; castitatem promisit, cõpellatur à sua uxore seperari, atque per hoc (quod absit) in deterius cadat. Inde uidetur mihi, ut à præsenti die Episcopis omnibus dicatur, ut nullum facere subdiaconum præsumant, nisi qui se uicturum caste promiserit: quatenus & præterita mala, quæ propositio mentis appetitu non fiunt: uiolenter non exigantur, & futura mala cautè caueãtur. Qui uero post tandem prohibitionẽ, quæ ante triennium facta est, continenter cum suis uxorib. uixerint, laudandi atque remunerandi sunt, & ut in bono permaneant,

Ante triennium, hoc est temporib. Pelagij II. circa ann. Christi. 584

Z 3

1. ábra. Robert Barnes, Vitae romanorum pontificum (Basel: s. t., 1535), 356–357. A felvétel a Staats- und Stadtbibliothek Augsburg példányából való.

Barnes kérdéses munkája 1530–1536 között ötször is megjelent. Emellett pedig 1536–1540 között további négy nyomtatvány közölte Barnes artikulusait. Elviekben mindazonáltal leszűkíthető a lehetséges forrás két nyomtatványra, Sztárai ugyanis Polycrates pápa családi kapcsolatait is tárgyalja a komédiában, a kilenc nyomtatvány közül azonban ezt csak kettőből vehette át:

Robert Barnes nyomtatványai[36]					
Sententiae Ex Doctoribus Collectae	Wittenberg	1530	+	R	–
Furnemlich Artickel der Christlichen kirchen	Nürnberg	1531	+	A	–
Vitae romanorum pontificum	Bázel	1535	+	A	P

35 Jelmagyarázat. A jobb oldali három oszlop a következőket mutatja meg: 1. Szerepel-e a kiadványban a nős pápák listája (+ = igen, – = nem); 2. Milyen számrendszerben jelennek meg a dátumok (A = arab számok; R = római számok); 3. Megtalálható-e a nyomtatványban a Polycrates pápa családi kapcsolataira vonatkozó bekezdés (P = igen). Ugyanezek szerint értelmezendő a következő táblázat jobb oldali három oszlopa is.

Vitae romanorum pontificum	Wittenberg	1536	–	–	–
Sentenciae Ex Doctoribus Collectae	Wittenberg	1536	+	R	P

A Barnes-artikulusokat átvevő nyomtatványok						
Bartholomäus Westheimer	*En Damus Lector Conciliationem*	Bázel	1536	+	A	–
Bartholomäus Westheimer	*En Damus Lector Conciliationem*	Bázel	1538	+	A	–
Erasmus Sarcerius	*De Consensv verae ecclesiae et SS. Patrvm…*	Frankfurt	1540	+	A	–
Bartholomäus Westheimer	*Conciliatio Scripturae Divinae Et Patrum Orthodoxorum*	Bázel	c. 1540	+	A	–

A Polycratesre vonatkozó bekezdés ugyanis nem szerves része Barnes felsorolásának, s nem is volt megtalálható az első kiadásokban. A bekezdés a kérdéses felsorolást követi, és először 1535-ben jelent meg. Mindent összevetve a legvalószínűbb, hogy Barnes *Vitae romanorum pontificum* című nyomtatványának 1535-ös bázeli kiadását vagy a *Sententiae Ex Doctoribus Collectae* 1536-os wittenbergi kiadását használta Sztárai:

Sztárai	**Robert Barnes (Bázel, 1535)**
Spiridion, Cipriai pispek házas volt: Histor. Eccle. lib 10. Cap. 5.	lib. 10. cap. 5. Spiridion Cyprius episcopus […] domi suae uxorem et liberos habuit.
Bonifacius pispek Iocundus nevű papnak fia volt.	Bonifacius papa fuit filius Iucundi presbyteri.
Gelasius pápa Valerius pispeknek fia volt.	Gelasius Papa fuit filius Valerii episcopi, 484.
Polycrates, az Efezumbéli pispek, más pispek fia volt. Eccles. hist. lib. 5. cap. [!]	Eccles. hist. lib. 5. cap. 24. Sed et ergo omnium vestrum minimus Polycrates, secundum traditionem parentem meorum observo, eorum duntaxat quos et ab initio sequutus sum. Septem namque ex parentibus meis per ordinem fuerunt episcopi, ego octavus: qui omnes ita observaverunt hunc diem.
Krisztus Urunk halálának utána négyszázkilencvennégy esztendőbe élt Agapétus pispek, ez Gordianus papnak fia vólt.	Agapitus Papa, fuit filius Gordiani presbyteri: Anno 534. [!]
Ismét, Krisztus Urunk halálának utána ötszázharminchárom esztendőjébe élt Adrianus pispek, ez Hilarius pispeknek fia vólt.	Papa Hadrianus II. filius fuit Talari episcopi: vixit circa annum Christi 873.

Ismét, Krisztus Urunk halála után, 873 esztendőbe élt Római János pispek, ez Leo pápának fia vólt.	Papa Ioan. XV. [!] filius fuit Leonis presbyteri: vixit circa annum Christi 984.

Az egyetlen probléma e tekintetben az, hogy a Sztárainál megjelenő dátumok és a Barnes szövegében találhatók nem egyeznek. E kérdés vizsgálata azonban a következő fejezet részét képezi.

3.2

Miután a komédiában Tamás pap befejezte a házas pápák felsorolását, ellenfele, a pápa a vita hevében büszkén jelenti ki, hogy „A *Decretum* nem engedi, hogy a pap megházasodjék". (D_2a.) Tamás pap, hogy bizonyítsa a pápa tévedését, a pápa által említett *Decretum*ból idéz ellenpéldát: „A 84. distinctióba, a capitolomnak, Cum in prererito [!] etc. glosszába így vagyon írva: hogy régente szabad volt a papoknak megházasodni." (D_2a.) Úgy gondolom, hogy Tamás pap a *Decretum Gratiani*-féle kánonjogtörténetből idéz itt, amelynek 84. tételében a következőket olvassuk:

> Csakúgy, ahogy a korábbi [„cum in preterito" – K. F.] zsinaton, mely az önmegtartóztatásról és a tisztaságról tartatott [...] A püspökök egységesen azt mondták: Mindnyájunknak tetszik, hogy a püspökök, a presbiterek, a diakónusok, és mindazok, akik a Szentségekkel érintkeznek, a szemérmesség őrzői legyenek, s még feleségeiktől is tartózkodjanak. Mindnyájan mondták: Tetszik, hogy mindenben és mindenki által megőriztessék a tisztaság azok részéről, akik az oltár szolgálatát végzik.[36]

Nem teljesen egyértelmű különben, hogy Sztárai, vagyis Tamás pap miért pont ezt a szakaszt idézi föl. Belőle ugyanis valóban következik, hogy a felső klérus megházasodhatott, viszont ez kizárólag a nemi érintkezés teljes kizárásának feltételével volt megengedett. Tamás pap azonban éppen azért támogatja a papok megházasodását, hogy azok a saját feleségükkel éljenek szexuális kapcsolatban, ne másokkal.

Szempontunkból azonban a fő kérdés itt az, hogy Sztárai honnan ismerte e szöveget. Az első lehetőség, hogy magából a *Decretum*ból, mely 1510–1539 között négyszer jelent meg: Lyons, 1510; Bázel, 1512; Velence, 1525; Lyons, 1539. A másik lehetőség, hogy

36 Fordítás tőlem, az eredeti alapján: „Cum in preterito concilio de continentie et castitatis moderamine tractaretur, gradus isti tres conscriptione quadam castitatis per consecrationes adnexi sunt; episcopos inquam, presbiteros et diacones ita placuit, ut condecet sacros antistites ac Dei sacerdotes, nec non et Levitas, vel qui sacramentis divinis inserviunt, continentes esse in omnibus, quo possint simpliciter quod a Domino postulant inpetrare, ut quod apostoli docuerunt et ipsa servavit antiquitas nos quoque custodiamus. Ab universis episcopis dictum est: Omnibus placet, ut episcopi, presbiteri, diaconi, vel qui sacramenta contrectant, pudicitie custodes etiam ab uxoribus abstineant. Ab omnibus dictum est: Placet, ut in omnibus et ab omnibus pudicitia custodiatur, qui altario deserviunt." A *Decretum Gratiani* latin szövege megtalálható az alábbi linken: https://gratian.org/onewebmedia/Decretum%20Gratiani.pdf (hozzáférés: 2024.12.14).

egy olyan munkából merítette, mely hasonló témát dolgozott fel, mint Sztárai. Három nyomtatványt találtam, melyben a Sztárai által hivatkozott szöveg megtalálható:

1. Josse Clicthove, *Propugnaculum ecclesie adversus Lutheranos* (Köln: Alopecius, 1526), 244.
2. Conrad Köllin, *Eversio Lutherani Epithalamii* (Köln: Quentel, 1527), 163b.
3. Albertus Phigius, *Controversiarum Praecipuarum In comitiis…* (Paris: Ruellius, 1549), 221b.

Mindhárom munka az evangélikus hitelvek ellen íródott, és katolikus szerzők művei. Az első meglátásom szerint nem jöhet szóba, mert a kérdéses rész nem említi, hogy a „Cum in preterito" kezdetű szöveg a *Decretum Gratiani* 84. distinctiója. A másik két munka viszont, a cölibátus kérdését tárgyaló fejezete során, a kérdéses szöveget Gratianus 84. tételeként idézi. Tekintve azonban, hogy a komédia szövege csupán utal ezen forrásra, nem eldönthető egyértelműen, hogy Sztárai milyen nyomtatványt használt.

3.3

Nem tartozik szorosan a témánkhoz, érdemes megemlíteni mindazonáltal, hogy Sztárai másik komédiájában, az *Igaz papságnak tikoré*ben is található forrásmegjelölés. Az ötödik felvonásban, a nyomtatvány margóján kétszer is történik utalás Nagy Szent Gergely munkásságára: „Lib[er] 4. Epis[tolarum] ca[put] 29." (C_8b) és „Homi[liarum] 17." (D_3a). Utóbbi hivatkozás esetében Latzkovits Miklós megállapította, hogy az „utalás nem az ószövetségi *Ezékiel könyvé*hez írott magyarázatokra vonatkozik, hanem az evangéliumokhoz írottakra".[37] A másik hivatkozást azonban a kutatás eddig még nem azonosította. Ennek oka meglátásom szerint az, hogy a hivatkozás hibás, a komédiában található szöveg ugyanis nem a levelek 4. könyvének 29. darabjával, hanem az 5. kötet 53., 57. és 58. darabjaival mutat rokonságot. Nem egyértelmű azonban, hogy a három közül melyiket idézte Sztárai, a három levél szövege ugyanis – legalábbis a Sztárai által átvett rész – szinte szó szerint megegyezik:[38]

37 Latzkovits Miklós, „Mikor és miért írta Sztárai *Az igaz papságnak tikoré*t?", in Latzkovits Miklós, *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, Irodalomtörténeti füzetek 161, 21–48 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), 43.

38 Nagy Szent Gergely levelei megtalálhatóak az alábbi weboldalakon: https://ccel.org/ccel/schaff/npnf212/npnf212.i.html és https://mlat.uzh.ch/browser/8064?path=/1165/3061/8064 (hozzáférés: 2026.01.10).

Liber 5.		
Epistola 53	Epistola 57	Epistola 58
Quibusdam namque narrantibus (Grat. 1, q. 1, c. 117), agnovi quod in Galliarum vel Germaniae partibus nullus ad sacrum ordinem sine commodi datione perveniat. Quod si ita est, flens dico, gemens denuntio, quia cum sacerdotalis ordo intus cecidit, foris quoque diu stare non poterit. Scimus quippe ex Evangelio quid Redemptor noster per semetipsum fecerit, quia ingressus templum cathedras vendentium columbas evertit (Matth. XXI, 12). Columbas enim vendere est de Spiritu sancto, quem Deus omnipotens consubstantialem sibi per impositionem manuum hominibus tribuit, commodum temporale percipere. Ex quo, ut praedixi, malo jam innuitur quid sequatur. Quia qui in templo Dei columbas vendere praesumpserunt, eorum, Deo judice, cathedrae ceciderunt.	Praeterea pervenit ad nos quod in illis partibus nullus ad sacrum ordinem sine commodi datione perveniat. Quod si ita est, flens dico, gemens denuntio, quia cum sacerdotalis ordo intus cecidit, foris quoque diu stare non poterit. Scimus quippe ex Evangelio quid Redemptor noster per semetipsum fecerit, quia ingressus templum cathedras vendentium columbas evertit (Matth. XXI, 12). Columbas enim vendere est de sancto Spiritu, quem Deus omnipotens consubstantialem sibi per impositionem manuum hominibus tribuit, commodum temporale percipere. Ex quo, ut praedixi, malo jam innuitur quid sequatur, quia qui in templo Dei columbas vendere praesumpserunt, eorum Deo judice cathedrae ceciderunt.	Quibusdam namque narrantibus (Grat. I, q. 1, c. 117) agnovi quod in illis partibus nullus ad sacrum ordinem sine commodi datione perveniat. Quod si ita est, flens dico, gemensque denuntio, quia cum sacerdotalis ordo intus cecidit, foris quoque diu stare non poterit. Scimus quippe ex Evangelio, quid Redemptor noster per semetipsum fecerit, quia ingressus in templum, cathedras vendentium columbas evertit (Matth. XXI, 12). Columbas quippe vendere est de sancto Spiritu, quem sibi consubstantialem Deus omnipotens per impositionem manuum hominibus tribuit, commodum temporale percipere. Ex quo, ut praedixi, malo innuitur quid sequatur, quia qui in templo Dei columbas vendere praesumpserunt, eorum Deo judice cathedrae ceciderunt.

4. A papok házasságáról való komédia *keletkezései ideje*

Bár minden jel arra mutat, hogy a kolozsvári nyomda 1550-ben adta ki Sztárai komédiáját, az ezt bizonyító konkrét forrás előkerüléséig a későbbi kiadás lehetőségét sem szabad teljességgel kizárnunk, még ha az adatok alapján sokkal valószínűbb is az 1550-es megjelenés.

Nincs azonban konszenzus a kézirat keletkezési idejére vonatkozóan sem. Először is általánosan elterjedt az a meglátás, hogy a nyomtatás évében készült a kézirat. Másodszor, igen széleskörűen elfogadott az a vélemény, hogy Sztárai egy megtörtént hitvita eseményeit dramatizálta. Ugyanis „irodalom- és egyháztörténészeink előszeretettel tekintették hitvitázó drámáinkat konkrét, valóságos hitviták dokumentumainak, a *Debreceni disputa* körüli hosszas vita jól példázza ezt”.[39] Ebből adódóan a papok házas-

39 Latzkovits, „Mikor és miért…?”, 22.

ságáról szóló komédiát többen is az 1550. áprilisában Vaskaszentmártonon tartott hitvitához[40] kötötték: „Sztárai […] e hitvita alapján és hatása alatt írta még abban az évben megjelent egyik polémikus irányú drámai művét *Comoedia de matrimonio sacerdotum* latin címmel."[41] Sőt, Kardos Tibor „interpretációja szerint a dráma tulajdonképpen a vaskaszentmártoni hitvita színpadra alkalmazott változata".[42]

A kérdés kapcsán Latzkovits felhívta azonban a figyelmet arra, hogy „Egyáltalán nem magától értetődő, hogy a reformáció eszméit irodalmi eszközökkel is terjesztő Sztárai számára pont e kérdés színpadi feldolgozásához volt szükség külső ösztönzésre, egy igazi hitvitára, melyen többek között ezzel a problémával is foglalkoztak".[43] Sztárai hittérítői tevékenysége bőven adott alkalmat ahhoz, hogy drámájához tipikus történéseket, szereplőket alkothasson. Nem kellett ehhez egyetlen esemény, így a vaskaszentmártoni hitvita sem. Így például Eszéki Imre 1549-es levelében beszámolt arról, hogy:

> Keresztelő János ünnepe táján a tolnai polgármester, kit bírónak neveznek, nagy summa pénzzel Budára ment a császár számtartójához, kérve azt, hogy vagy ölessen meg engem, vagy utasíttasson ki a városból. De egyiket sem nyerte meg. E közben néhány kegyes istenfélő férfiú a mi ügyünket előterjesztette a legfőbb kormányzó basának. S miután ügyünket jól megértette, kis hija volt, hogy a polgármestert nyakon nem ragadta. Ezen felül megparancsolta, hogy az evangelikus hit prédikátorai, mely hitet Luther találta ki, (mert így nevezi ő az evangelicus vallást) mindenütt mindazoknak, a kik csak hallgatni akarják, az evangyéliomot szabadon és félelem nélkül prédikálják és hogy minden magyarok és szlávok az Isten igéjét semmi veszélytől nem félve hallgathatják és befogadhatják.[44]

De hasonló esemény Tolnán Sztárai ideje alatt is lezajlott. A korabeli beszámolók alapján a kérdéses időszakban Tolnán úgy tartották az istentiszteleteket, illetve a miséket, hogy a tolnai templom egyik felében ültek le az evangélikusok, a másikban pedig a katolikusok, és a két szertartás egy időben zajlott.[45] Skaricza Máté, Szegedi Kis István életírója a következőképpen számol be ezekről a vasárnapokról: „Szokása volt Sztárainak az ugyanazon templomban prédikáló József barátból csúfot űzni úgy, hogy egy kirendelt ifjúval a szónoknak minden szavát nyomban leíratta, azután ő maga a következő beszédben […] becsmérelte és cáfolta azt."[46] Emellett Szegedi Kis István, Sztárai munkatársa, epigrammákban is gúnyolta a katolikus Józsa papot. Erdélyi Józsa az ellene folytatott lejáró kampányt megelégelve „1553 elején – vízkereszt táján – híveinek

40 A hitvita kapcsán lásd: Thury Etele, „Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat", *Protestáns Szemle* 25, 7. sz. (1913): 425–439, 475–487.

41 Zoványi Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig* (Dabas: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1986), 220. Az e téren megfogalmazottakat összefoglalta: Latzkovits, „Mikor és miért…?", 22–23.

42 Uo., 23.

43 Uo.

44 Thury, „Eszéki Imre…", 321–322.

45 Keveházi, „*A kereszt igéjét…*", 114.

46 Uo.

küldöttségével fölment Budára, hogy a pasánál a reformátorok ellen pártfogást eszközöljön ki".[47]

Hihetően számtalan hasonló eset történt a Magyar Királyság, a hódoltság és Erdély területén is. Indokoltabb tehát az a föltételezés, hogy Sztárai komédiáit nem egy konkrét esemény ihlette. Sokkal valószínűbb, hogy a prédikátor többévnyi tapasztalatát sűrítette össze egyetlen cselekménysorozatban. Ezt önmagában már az is igazolni látszik, hogy *A papok házasságáról való komédia* és az *Igaz papságnak tiköre* szinte pontról pontra megegyező cselekménysorozaton alapul.[48] A két komédia tulajdonképpen tipikusnak mondható eseményekre, magatartásokra épül, melyek sorba rendezésével egy tökéletes váz hozható létre. E váz segítségével – minimális írói tehetség mellett is, rendkívül rövid idő alatt – lényegében bármilyen témáról lehet komédiát írni – méghozzá sorozatgyártásban. A váznak köszönhetően a cselekmények kiindulópontjától a lezárásig minden adott. Ezt remekül tudta Sztárai Mihály kamatoztatni: miután elkészült *A papok házasságáról való komédia*, vette ugyanazt a cselekménysort, a központi témát, a cölibátust lecserélte a külső és belső papság kérdésére, és betoldott néhány utalást, amely összekötötte a két komédiát.

A két komédia ebből az eljárásból adódóan gyaníthatóan egymás után, rövid időn belül keletkezhetett.[49] Latzkovits meglátása szerint: „a *papok házasságáról* szóló töredék 1544 és 1550 között íródott, az *Igaz papságnak tiköre* pedig 1545 és 1550 között. […] Megítélésem szerint körülbelül ez az, ami biztonsággal állítható."[50]

E kérdésben tulajdonképpen a hiánytalan példány alapján sem igen lehet továbbmenni. Annak ellenére sem, hogy Sztárai mindkét komédiája tartalmaz – gyaníthatóan legalábbis – a keletkezés idejére utaló évszámokat. Egyiket sem tudjuk azonban használni, mert vagy sajtóhiba, vagy félreszámolás következtében egyiknél sem kapunk 16. századi évszámot. A kérdést s az ezzel kapcsolatos szakirodalmat Latzkovits Miklós kiválóan ismertette.[51] Az *Igaz papságnak tiköre* Nagy Szent Gergelyre s a pápává avatása óta eltelt 1048 évre utal, így azonban 1638-ra esne a nyomtatvány keletkezési ideje. *A papok házasságáról való komédia* esetében hasonló hiba alakult ki: Tamás pap egy ponton felsorolásba kezd, amellyel azt kívánja bizonyítani, hogy a pápák az apostolok halálát követően egészen a 10–11. századig házasságban éltek. Felsorolását a 873. évvel zárta le, majd ehhez hozzáfűzte, hogy „Immár kedig telyességgel csak ötszáz ötvenhárom esztendő, hogy telyességel elvötték a papoktól feleségeket". (D_1a.) Szabó Géza úgy vélte, hogy itt Sztárai az 553-as II. konstantinápolyi zsinatra utalt.[52] Latzkovits azonban azt feltételezte, hogy az 553 esztendő hasonló számítási hibából következ-

47 Horváth Cyrill, *A régi magyar irodalom története* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1899), 209.

48 A két komédia cselekményeinek összehasonlítását lásd: Kőrösi, „»A papok házasságáról…«: Beszámoló…", 271–273.

49 Latzkovits, „Mikor és miért…?", 26–27.

50 Uo., 30.

51 Uo., 23–26.

52 Szentmártoni Szabó Géza, „Székely István: *Zsoltárkönyv*", in Székely István, *Zsoltárkönyv: Krakkó, 1548*, szerk. Kőszeghy Péter, Bibliotheca Hungarica antiqua 26, kísérőfüzet (Budapest: Argumentum Kiadó, 1991), 45–46.

zik, mint az 1048 esztendő a másik komédiában. Meglátása szerint ugyanis itt Sztárai az 1123-as lateráni zsinatra akart utalni. Ez esetben az 553 esztendő a mű keletkezési évéből kivont 1123-ból ered, ami elcsúszott valamilyen félreszámolás következtében,[53] hiszen a helyes évszám valahol 421–427 között lenne, ha 1544–1550 közé tesszük a megírás idejét.

A kérdés kapcsán a következőket lehet kiemelni. A 19. század közepén Toldy által megtalált töredék nem tartalmazta már azt a részt, amelyben Tamás pap megindokolja, miért kezdett a nős papok felsorolásába. A sors fintora, hogy ez az információ a töredék előtti lap utolsó soraiban olvasható. Ez alapján bizonyos, hogy Sztárai két dolgot igyekezett bizonyítani: egyfelől azt, hogy a keresztyén egyház államvallássá válásától, vagyis a 4. századtól egészen a 10. századig házasodtak a felsőklérus tagjai; másrészt pedig amellett érvel, hogy a cölibátust már régen kötelező erejűvé tették, de csak nemrég sikerült érvényre juttatni:

> **Pápa:** Noha az apostoloknak feleségek volt: De osztán nem vólt az apostolok után való papoknak.
> **Tamás pap:** Én kedig a Szentegyháznak *Krónikájá*ból megbizonyítom, hogy a jámbor pispekek, papok Krisztus Urunknak halálának utána szinte ezer ösztendeiglen házasságban éltenek. (C_8b.)

Noha Sztárai többször is utal II. Calixtus pápára, akihez a lateráni zsinat köthető, elképzelhető, hogy itt mégsem e zsinattal kell számolnunk. A komédiában Tamás pap idéz egy kánonjogi munkából is, a *Decretum Gratiani*ból. Ennek 27. artikulusa leírja, hogy először I. Calixtus (†222) tiltotta meg, hogy „prezsbiterek, diakónusok, aldiakónusok, és szerzetesek" ágyast tartsanak vagy megházasodjanak, illetve elrendelte azt is, hogy aki megházasodott, az váljon el.[54] Egyházi kánon e tiltásból először az elvirai zsinaton (300–309 körül) lett,[55] tényleges törvényerőre pedig az Első Nikaiai Zsinaton (325) emelkedett. Szabó 553-as és Latzkovits 1123-as évszáma mellett tehát akár még az is elképzelhető, hogy az utolsóként említett 873-as évszámhoz nem hozzáadni kell az 553-at, vagy éppen a kézirat keletkezési idejéből kivonni az 1123-at; hanem a 873-ból kell kivonni az 553-at. Ez esetben 320-at kapunk, vagyis a nikaiai zsinathoz közeli évszámot.

*A papok házasságáról való komédiá*ban található évszámok kapcsán azonban van egy másik, súlyosabb és alapvető probléma is. Mégpedig az, hogy a Sztárai által a püspökök és pápák kapcsán említett dátumok nem egyeznek azzal a szöveggel, amit feltehetően forrásként használt Sztárai. Ahogy az előző fejezetben közölt táblázatból is látható volt, Sztárai komédiájában három dátum található, mely szerint Agapétus püs-

53 Latzkovits, „Mikor és miért…?", 25.

54 A forrás elérhető: https://gratian.org/onewebmedia/Decretum%20Gratiani.pdf (hozzáférés: 2024.12.14).

55 *Concilium Eliberitanum*, internetes elérés: https://www.benedictus.mgh.de/quellen/chga/chga_037t.htm (hozzáférés: 2024.12.14). Az elvirai zsinat 33. kánonja: „De episcopis et ministris ut ab uxoribus abstineant. Placuit in totum prohibere episcopis presbiteris et diaconibus ac subdiaconibus positis in ministerio abstinere se a coniugibus suis et non generare filios. Quod quicumque fecerit ab honore clericatus exterminetur."

pök 494-ben, Adrianus püspök 533-ban és Római János püspök 873-ban élt, tevékenykedett. Robert Barnes felsorolásában azonban, melyből elképzelhetően Sztárai dolgozott, ezek az évszámok egészen más pápáknál szerepelnek: Barnes 494 helyett a 484. évhez köti Gelasius pápát, majd őt követi Agapétus az 533-as évvel, és Adrianus a 873. évvel. A Sztárai által említett utolsó pápához, Római Jánoshoz, vagyis XV. János pápához Barnes munkájában a 984. esztendő tartozik. Magyarán az évszámok eggyel elcsúsztak Sztárainál: vagy már a kéziratban, vagy a szedés során. E több mint száz év pluszszal (873 helyett 984) már sokkal reálisabb számot kapunk, feltéve, hogy itt a keletkezés éve a kiindulópont: 984 + 553 = 1537. Mindazonáltal még ez esetben sem kizárható a sajtóhiba lehetősége, így azzal is számolnunk kell, hogy 553 helyett 563-at veszünk, vagyis 1547-es keletkezési időt. Illetve a legbiztosabb, ha 1544–1550 közötti keletkezési idővel számolunk: 560-tól 566-ig. Mindenképp fontos azonban figyelembe venni, hogy ez a számolás is csak elmélet, amelyet, csakúgy, mint az 553-as és az 1123-as zsinatot, semmi sem támogat. Talán itt még azt hozhatjuk föl érvként a lateráni zsinattal szemben, hogy Sztárainak – a komédia szövege alapján – fontosabb lehetett annak kiemelése, hogy mikor szabadult fel az egyház a cölibátus rendelete alól: vagyis a dráma keletkezési ideje; mintsem az, hogy mikor emelkedett a cölibátus tényleges törvényi erőre.

5. A Toldy-töredék és a dán példány eltérései

Nem egyértelmű, hogy a 19. század közepén Toldy Ferenc által kötéstáblából kiáztatott töredék milyen funkciót töltött be a komédia nyomtatása során: kefelevonat vagy a nyomda raktárában feledett, kész példány volt-e. Az sem meghatározható, hogy a töredéket pontosan milyen mű kötéséhez használták fel, s mikor. Toldy mindössze annyit árul el e tekintetben, hogy a töredék egy „szinte XVI. századbeli erdélyi nyomtatvány borítótáblájából" került kiáztatásra együtt az *Igen draga es hasznos* […] *receptum*mal.[56] Az utóbbi adatból mindenesetre az tudható, hogy a Sztárai-féle komédiatöredék legalább tizenkét évig a Heltai-nyomda – vagy a Kolozsváron működő könyvkötőműhely – raktárában volt, hiszen a *Receptum* 1562-ben jelent meg.

Köszönhetően a Dániában őrzött példánynak, lehetőség nyílik azonban a két szöveg összehasonlítására, ami alapján további információkat nyerhetünk a kiadás történetével kapcsolatosan. A Toldy-töredék és a hiánytalan példány között jelentős eltérés nem fedezhető fel. Ennek ellenére mégis bizonyosak lehetünk benne, hogy a töredék és a teljes példány – legalábbis az utolsó ív – nem azonos levonatból származik, vagyis A és B variáns van előttünk.

Összesen hat eltérés van a két levonat között, a legtöbb a D_4a jelű paginán. Nem mindegyik esetében dönthető el azonban, hogy az eltérés a nyomtatás vagy a töredék kötéstáblából való kiszedése (s ezáltali sérülése) során keletkezett-e:

56 Toldy, „Adalékok…", 22.

	Folio	Toldy-töredék	Dán példány
1.	D_1a	Eccles.hiſt;lib. 5. cap.	Eccles.hiſt,lib. 5. cap.
2.	D_4a	oßtozánac	oß˚tozánac
3.	D_4a	**I** ERE.P.T	**B**ERE.P.T
4.	D_4a	$T_a$lálunc	T**a**lálunc
5.	D_4a	$_1$lene	**kel**lene
6.	D_5b	1 5 5 0	1 5 5 0**.**

Az első esetben egy írásjelváltozás figyelhető meg (; ⟶ ,) – ugyanakkor elképzelhető, hogy a dán példányban a vessző feletti pont a festékezés tökéletlensége miatt hiányzik. Megjegyzendő ugyanakkor az is, hogy a töredékben található pontosvessző sem a komédiában használt betűkészlet, sem más, a nyomda által használt betűkészletben nem kimutatható V. Ecsedy kézikönyve[57] alapján, a kolozsvári használat azonban bizonyos. A második esetben elsőre szintén a festékezés hibájára lehetne gyanakodni, itt ugyanis a Dán példányban a *ß*-nek mindössze a függőleges szára látszik:

2. ábra. Toldy-töredék

3. ábra. Dán példány

Elképzelhető azonban, hogy a dán példány esetében kiesett a betű a szedésből: a nyomda *ß*-e ugyanis különleges eljárással készült az 1550-es években. Kolozsvárnak tudniillik nem volt készlete a kérdéses betűből, a betűt egy nyújtott *s* és egy *3*-as egymás alá szedésével állították elő. Ebből adódóan vagy a nyomtatási folyamat során, vagy egy esetleges korrektúrázási visszaosztás következtében csúszhatott el a *3*-as szám, emiatt nem látszik a nyomata a dán példányban.

A harmadik esetben betűcserére lehet gyanakodni, a hibásan szövegbe kerülő I helyére B betűt raktak. A negyedik és ötödik esetben pedig a töredéknél (gyaníthatóan) a szedés átemelése során kiestek és elcsúsztak betűk: a táblázatban az alsó indexben található betűk rendkívül halványan látszódnak csak, s a sorhoz képest meghatározóan lejjebb, elcsúszva helyezkednek el a nyomtatványban. Az utolsó eltérés végül szintén írásjelváltozás. Illetőleg ugyancsak nem egyértelmű, hogy a töredékből a lap sérülése következtében hiányzik-e a pont. Meglátásom szerint azonban megkockáztatható, hogy a Toldy-töredékben, vagyis az A variánsban nem tettek pontot az 1550-es év után.

57 V. Ecsedy, *A régi magyarországi…*

6. A nyomtatvány tipográfiai hibái

Érdemes röviden említést tenni végül a nyomtatványban megfigyelhető tipográfiai, ortográfiai hibákról is. A Heltai-nyomda kiadói módszereit (értve ez alatt a kefelevonatok készítésének, javítások rendszerének megfigyelését) érintő átfogó vizsgálat még nem folyt. Mindössze egyetlen, az 1566-os év nyomtatványait érintő tanulmány van e tekintetben: Borsa Gedeon *Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában?* című írása.[58] Ebből következőleg egyelőre nem egyértelmű, hogy az 1550-ben kiadott komédiában megfigyelhető jellegzetességek milyen összefüggést mutatnak a kolozsvári nyomda ugyanekkor kiadott nyomtatványaival. Előzetesen az a megérzésem, hogy a komédiában található hibák száma sokkal nagyobb, mint az ugyanekkor kiadott kolozsvári nyomtatványok esetében. Ennek vizsgálata azonban jelen témánkon túlmutat.

A komédia kiadásában felfedezhető legjellegzetesebb hiba a nyomtatvány, ezáltal a szedéstükör méretéből adódik. Feltehetően azért, hogy a nyomtatás során minél kevesebb lap kerüljön felhasználásra, igen sok esetben nem választották el egymástól a szavakat spáciumokkal, emellett jellemző a sortávok sűrítése is.

Érdekesebb jellemzője a nyomtatásnak a német nyelv jellegzetességeinek felbukkanása. Legszembetűnőbb a szóközepi és a szóvégi zöngés mássalhangzók zöngétlen jelölése. A jelenség föltehetően a szedő és a korrektor szász anyanyelvűségével magyarázható, néhány példa:

„mind reanc hozzág" [= hozzák], B_3b
„ki ßeretet az igaz házaſságot" [= szereted], B_5b
„Ladodé hogy mond az iras" [= Látod-é], C_8a

Emellett igen gyakori egy harmadik jelenség is, ami esetlegesen a szedő – és nem mellesleg a korrektor – gyakorlatlanságára utalhat. A harmadik leggyakoribb sajtóhiba a nyomtatványban, hogy hiányoznak, vagy épp felesleges és indokolatlan betűk szerepelnek a szövegben. A **betűk hiányzásának** két fajtája figyelhető meg a szövegben: 1. A szedő elfelejtette kiszedni a betűt (pl.: mikép[e]n – A_5a; ßů[k]ség – A_6b). 2. A szedésben valószínűsíthetően még megvolt, de az átemelés során, esetleg a nyomtatás előtt vagy során az kicsúszott, kiesett a szedésből. Utóbbi esetben a betű helye ugyan megtalálható a szövegben, ám helyén nincs a papíron tintafolt sem (pl.: m ndenůt – B_3b; Romam. 3 , [31 helyett] – B_4a). Felesleges, illetve **indokolatlan betűk** is találhatók a szövegben, amelyek nem származhattak sem félreolvasásból, sem ejtési sajátosságból; inkább a szedő figyelmetlenségének, esetleg a szedőszekrénnyel kapcsolatosan felmerülő problémák (szokatlan sorrend) eredménye. Például: et [*es* = és helyett] – A_6a; propketanál [= prophetanál] – A_6a; m^{3}õdám [indokoltalan *3*-as szám a szóban] – B_4b; ßent

58 Borsa Gedeon, „Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában?", *Magyar Könyvszemle* 80 (1964): 79–83.

íra8 [a szóban *8*-as szám, *s* betű helyett] – C_6b; yalamit [= valamit] – D_3a.[59] Ugyancsak megfigyelhető a betűk **fejjel lefelé szedése**, például: Sóltár kőnynben – A_6a; Chriſtnſnac – B_6b; Luther pabnac – C_2a. Végül általánosan, de nem minden lap esetében megfigyelhető jelenség a **szavak hibás elválasztása** a lap utolsó szavainak esetében, a helyesen megadott őrszó ellenére, például: képmu- [B_1b][60] képmutato; enge- [B_3a][61] engemet; ha- [B_5b][62] hazaſſágba.

7. A forrásközlés elvei

A forrás közlésénél a betűhű átírás elvei voltak mérvadók. Az áttekinthetőbb és egyszerűbb olvashatóság érdekében azonban eszközöltetett néhány változtatás az eredeti szövegen. Ennek megfelelően nem tartottuk meg azokat a gyakran előforduló s a szöveg értelmezése szempontjából semmilyen többletinformációt nem hordozó, indokolatlan szóközhiányokat, amelyek a nyomtatványban olykor akár egy teljes sort is érintenek. Emellett a szöveg elrendezését is módosítottuk: az eredeti nyomtatvány egybefüggő folyószövegként jelenik meg, és nem alkalmaz semmilyen tipográfiai eszközt a tartalmilag vagy logikailag elkülönülő részek – például az egyes szereplők megszólalásainak – az elválasztására. A forrásközlésben az egyes szereplők megnyilvánulásait külön bekezdésekbe tördeltük, a megszólaló nevét pedig félkövérrel szedtük. Mindezeken túl azonban minden sajtóhibát jelölve [!], ám változatlan alakban hagytunk, az ezáltal nehezen értelmezhető részekhez pedig lábjegyzetben fűztünk magyarázatot. Ugyanez érvényes az írásjelekre is: mindegyik írásjelet megtartottuk, a mondatokat nem központoztuk a mai helyesírásnak megfelelően.

59 Nem ismeretes a kolozsvári nyomda szedőszekrényeinek beosztása, mindenesetre, ha a debreceni nyomda 1697-es beosztásából indulunk ki (lásd: V. Ecsedy, *A régi magyarországi…*, 389.), úgy a legtöbb betűtévesztés egy-egy rekesszel való mellényúlásra vezethető vissza (horizontális vagy vertikális irányban).

60 Őrszó: tato

61 Őrszó: met

62 Őrszó: zaſságba

A PAPOC HA-
ZASAGAROL VA-
lo Comoedia.

Scarinaj [!] Mihal a'
Laskai Plebanos
altal ßerzettet.

CRACOVIAE.

1550.[1]

{címlap}

{üres oldal}

A PAPOC HA-
ZASAGROL [!] VA-
lo Comoedia.

PERSONAE.

1 Gyermec.
2 Antal Biro.
3 Barbás Biro.
4 Beretzc Pap.
5 Tamás Pap.

1 A címlap versója üres, az A_2 lapra nyomtatott szereposztást követeően a dráma szövege annak versóján kezdődik; a nyomtatás során oldaltöréseket nem alkalmaztak, az egyes színeket vizuális elválasztók (nagybetű, sorkihagyás) különítik el egymástól. Jelen átiratban az ívszámok kapcsos zárójelben kerültek megjelenítésre, mindig az adott laphoz tartozó szöveg végén; amennyiben a laphoz tartozott őrszó, az lábjegyetben olvasható.

6 Frater Lukats.
7 Vicarius.
8 Piſpec.
9 Papa.

{A_2a}

GYERMEC.

Tißtelendő vraim, kegyelmetec eleybe iő ttem, hogy valamit beßélyec kegyelmettec elő t. Iol iſmerem kedig az én gyermec vóltomat, es eſemnec reuidségét, hogy kegyelmetec elő t így nem ßólhatoc, a' mint a' tű méltoſagtoc keuannáia: Kérem ezokáért kegyelmeteket, hogy beſédemnec vétségét meg bochaſsatoc.

En is kegyelmeteckel egyetembe hálat adoc a' mindenhato WR Iſtennec hogy eßt ez áldot idő t adta érnűnc, kibe moſt élűnc: noha egyéb képen mindẽféle nyomóruságba vagyunc: Es hogy az ő ſent ßerzéſsénec igaz vóltát, az az, az ő ßent hazaſságának rendelését, minden álapatbeli embereknec meg ielentő tte, es ßentséges vóltát az ő ßent igiiebe meg mutota. Nẽ kel gondolnunc euelis, hogy nagy ſokan vadnac e' moſtani idő be, kiknec {A_2b}[2] kellemetes a' fertelmes parázna élet, es vtálatos az igaz hazaſságbeli tißta élet: Es hogy nekic[3] vadnak, kic noha a' hazaság nelkű l nem élhetnec, de azért a' ßent hazaſságnac rendit nem bő chű lic. Mert azoc minnyaian az ő rdegtő l meg vackitottac, es ſem tudgyác, ſem ęrtic e' ßent ßerzéſnec eredetit, auagy fundamentomát. Innen vagyon az, hogy ezec a' ßent hazaſágot nem tißta, hanem fertelmes életnec alittyác: Es innen vagyon, hogy eßt mondgyác: Nem illic hogy a' pap meg hazaſodgyéc. Mint ha a' papot kű lemben teremtő tte volna az WR Iſten, hogy nem mint az egyéb embereket. Efféle hamis vélekedés mind a' nagy tudatlanságbol, vakságbol, es az WR Iſtennec igiinec fogyatkozasából vagyon: Mert valahol az WR Iſtennec igiie ninchen, ot minden viſſafordultság vagyon: ot a' iót gonoßnac, es a' gonoßt iónac mondgyác:[4] Es {A_3a}[5] ot az emberec az Iſten rendelesénec es ßerzésénec ſemmi okát nem tudgyác, ſẽ gondolyác. Effele tudatlan es vac emberec kő zzű l valo az Antal biro is, ki maydan kegyelmetec eleybe iő: Am ihol iő a' nagy bottal: Ezokaért én tő bbet nem beßélhettec kegyelmetec elő t: Hallyuc chac, mely igẽ haragut orgouan báttyánc:[6] Feltő tte ő moſt az Orban ſű ueget,[7] mint én látő.

2 Őrszó: keleme-
3 a. m.: némelyek
4 Ézsaiás 5:20.
5 Őrszó: ott az
6 Népi szólás talán; eredete nem egyértelmű. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a mai Bács-Kiskun megyei Orgovány település 64 km-re van légvonalban Tolnától, ahol Sztárai lelkészi tevékenységet folytatott az 1550-es években.
7 „Felvette Orbán süvegét" – szólás. Itteni jelentése: kevélyen érkezik.

ACTVS PRIMI /
SCAENA PRIMA.

Antal Biro. Borbás Biro.

ANTAL. Soc immár a' mi ſoc, ßent Antal tudgya.[8] Ha az vraim akaryiác, immár en eßt el nem engedem.
BORBAS. Mi dolog Antal Biro, mi dolog? Mit dŏrgelŏdel?
ANT. Ió Borbás biro, ím ßinte hozzád megyec vala: Hallottále valaha ilyen chodát?
BORB. Michodát?
[**ANT**.][9] Am immar {A_3b}[10] mind meg néßnec a' papoc, hanem nagy choda?
BORB: Ame', a' volte az igen nagy choda? Hißem ŏkis ßinte olyan emberec, mint igaz mi.
ANT. Mert vettéc fel tahat a' papságot, ha meg akartac néßni?
BORB. Azért, hogy az Angyaloc nem iŏnec alá mẽnyorßágbol, hogy a' papságot feluegyéc: hanem embereknec kel aßt feluẽni, es abba eliárni.
ANT. Hogy mŏdhatnac Miſsét, ha házaſsac?
BORB. Hallodé, ió Antal biro: A mint én halottam a' predicacioba, az igaz házaſság, iambor élet: Mert Iſten ßerzette az emberi nemzetnec ßaporodásaért, es a' paraznaságnac eltauoßtatáſsaért. Ha kedig a' hazaſság iambor élet nem vólna, tahat mi ſem vólnanc iamboroc, miert hogy meg hazaſsultunc.
ANT. Szolhatz vgyã, Borbas biro, de nem vagyunc mi papoc, miſsét ſem mondunc.
BORB. Hallodé, ió Antal Biro, Az igaz papság, es a' miſse {A_4a}[11] mondás, nem egyéb, hanem az WR Iſtennec Igeienec igazán valo hirdetéſse, es az ŏ Szentséginec igazan valo oßtogatáſa, auagy ßolgáltatáſa. Hogy a' pap kedig igazan es iãborul meg hazaſsodgyéc, es vgy hirdeſse az Wr Iſtennec ßent Igeiet, es a' ßentségeket igazán oßtogathaſsa, ez nyiluan vagyon: Mert vállyon miképen feddeneie meg a' paraznákat, es az egyéb éktelẽ eletŭeket, hogy ha (tißteséggel mŏduan) ŏ magáis paraználkodneic, es éktelen életbe élne. Tudodé, hogy a' lopo embert, es az oruoknac társát tuduan nem téßic biroua: Mert az ŏ lopo társait fel nem akaßtana. Senkét azért biroua nem teßnec, hogy meg ne házaſſodgyéc, auagy feleségétŏl eluályéc, ha nem hogy minden embernec igaz tŏruént tegyen. Azonképen kel az igaz papnakis az ŏ papságába eliárni, mint az igaz bironac az ŏ birosságába. Nẽ azért válaßtyác a' papot az igaz pap- {A_4b}[12] ságra, hogy meg ne hazaſodgyéc, auagy feleségétŏl eluályéc: hanẽ hogy az Iſtennec ßent igeiét ßŭntelen tanulya: es mindennec igazzan hirdeſse, es az ŏ iambor életéuel ió példát adgyon, miképn

8 Páduai Szent Antal, a szegények, meddők és várandósok, az aratás, az elveszett tárgyak, az elnyomottak, az idősek és Portugália védőszentje.
9 A nyomtatvány szövege itt a következőképpen olvasható: „BORB. Michodát? Am immar" – A kérdőjelre utólag valaki kézzel jegyezte fel az „An:" jelzést.
10 Őrszó: mind meg
11 Őrszó: mondas,
12 Őrszó: ságra, hogy

[!] ßent Pál mondgya. Mert a' pap lelki biro: Es menyéuel drágáb a' lélec a' teſtnél, es a' marhánál: annyéual nagyob kárt vallunc, hogy ha igazan nem tanitandnac minket, es gonoß peldát adandnac minekünc.[13] Touabba, hogy egy ßoual meg érched: ſemmit nẽ árt az igaz házaſság a' papnac: Mert mind a' kettőt az Iſten ßerzette. Az WR Iſten kedig gonoßt nem ßerzet.

ANT. Miert teremtötte az WR Iſtẽ tahát az ẽbert?

BORB. Vedeßedbe, ió Antal biro, hogy az WR Iſtẽ főképpen két okért teremtótte az embert. Elöſßer azért, hogy az ő terẽtő Iſtẽet meg iſmeryie, ßereſſe, félye imádgya, dichiryie, tißtelye, es chac önneki ßolgályon. Maſotzor, hogy az ember {A$_5$a}[14] gaz [!] hazaſságbol valo magzatokat neuelyen e' főlden, az WR Iſtennec Neue dichiretire: kic az WR Iſtent azon képen meg iſmeryiéc, ßereſséc, félyéc, imádiác, dichiriéc, es hogy chac ő neki ßolgalyánac: es hogy fiurol fiura maradgyon az WR Iſtennec Neuénec iſmereti es dichireti: ki vralkodic mindeneken. A kic kediglen az igaz hazaſságnac köuüle élnec, es az WR Iſtennec Neue dichiretire igaz hazaſságbol valo magzatokat nem neuelnec: azokat az WR Iſten megátkozza, miképen Ieruſalembe bemenuén a' figefát meg átkozá, mert hogy gyümölchet nem találа rayta: Es azonnal meg aßa: miképen ßent Mathe Euangeliſta iryia.[15]

ANT. Mit teßen tahat a' házaſſockal?

BORB. Az igaz hazaſſokat, mind házoc népéuel meg áldgya, életeket meg hoßßabittya, marhaiokat meg ßaporittya, es végre az ő ßent orßágát, nekic adgya: miképen {A$_5$b}[16] ßent Dauid a' Sóltár könynben [!] mondgya.[17] Ezenképpen az igaz hazaſságba élo iambor papokat is meg oltalmazza a' fertelmetes élettől. A réßeges tudattlan papokat kedig meg átkozza, et [!] tőle el taßigálya: Miképen Oſeás propketanál, [!] cap. 4, önenmaga a' réßeges es tudatlan papoknac eßt mondgya: Meg vetötted, vgy mond, az én beßedimet es tudományomat: de bizony énis hátra vettlec tégedet, hogy nem léß papom ennkem.[18] [!] Szent Dauid prophetais eßt mondgya: Atkoßtac, vgy mond, azoc, a' kic az Iſtennec parancholattyatól eltáuoznac.[19] [!] Az WR Iſten kedig aßt parancholya, hogy ſenki ne paraználkodgyéc, hanem hogy minden ember (a' kinec a' maga meg tartáſra kiualtképen valo ayandeka nínts [!]) igazã meg hazaſſodgyéc, es ſenki ne paráználkodgyéc: Mert minnyaian, valakic meg nem házaſſodnac, es paraználkodnac, átkoßtac, [!] {A$_6$a}[20] akar papoc legyenec, s akar paraßtoc:[21] Hallodé ezeket Antal Biro?

ANT. Iól hallom: de mi ßűség [!] a' papoknac meg nöſßni?

BORB. Iay WRam Iſten, hogy még ſem fér feyedbe. Mi ßűkség a' paraßt embernec meg házaſſodni? Tudodé, hogy veßed [!] ember, a' ki chac önen maga akar élni e' vilagõ.

---

13 ?
14 Őrszó: igaz hazaſ-
15 Máté 11:11–14.
16 Őrszó: ßent Da-
17 Zsoltárok 115 vagy 147. [?]
18 Hóseás 4:6.
19 Zsoltárok 62. [?]
20 Őrszó: akar papoc
21 Hasonló tartalmú igehelyek: I. Korinthus 7:9. és Zsidó 13:4.

Oßtan, tudodé, hogy a' iambor polgar fiakból neuekŏdnec a' iambor polgároc, kic a' vároſnac ió teruẽyét attyoktól meg tanulyác, es oßtan azoc kŏzzŭl válaßtnac iambor eskŭtteket, iambor Birakat, kic a' vároſoknac dolgát igazgattyác, gondgyat viſelic, es minden hamiſság ellen a' vároſoknac igaz tŏruényét meg tarttyác es oltalmazzác: Azonképen a' kereßttyen annya ßentegyhazis Iſtennec egy kŏzenséges vároſſa: melybe ha mi eskŭtteket, Birakat, es iambor polgárokat, az az Igaz lelki paßtorokat, iambor pispekeket, plebanoſokat, predicatorokat, ca- {A$_6$b}[22] planokat &c akarunc valaßtani, nem a' goromba embert, a' vagy a' chorda páßtort válaßthattyuc, kic ſemmit nẽ tudnac az iráshoz. az WR Iſtennec igaſságát ſem hallottác, ſem ęrtettéc: hanem tudos es iambor embereket, kic ęrtic az iráſt. Kichoda tanulhattya kedig iobban az iráſt, es az WR Iſtenec igiiet mint a' iambor papnac iambor fia? Mert ez ßŭntelen az attyaual vagyon, az attyát halgattya, es az WRnac tŏruényét kŏnyen tanulhattya tŏle. Ez az vtán mind idueſséges tudománnyal, s' mind tißta es ßent élettel ßolgálhat az annyaßentegyházba minden botrankozáſ nelkŭl. Eßt is meg ęrched, ió Antal biro, hogy nem minden ember adhattya az ŏ fiát az oskolába: Az WR Iſten ſem válaßtot mindent arra.

ANT. Ertem: De nem tetzic ẽnekem: Mert hogy áldhattya meg az WR Iſtennec ßent teſtét, ha felesége vagyon?

BORB. Ho- {A$_7$a}[23] gy lehet a' biro, a' kinec felesége vagyõ? Tudodé, az Iſtennec ßent teſténec es vérénec áldáſa nem a' papnac méltoságából vagyon, hanem az WR Iſtennec igeienec hatalmából, melyel eßt az ŏ ßentségét ßerzette, eßt monduan: Vegyétec, egyétec, ez az én teſtem, mely tŭ erŏttetec halálra addatic. Iſmet: Ez az én vérem, mely tŭ erŏtetec kiontatic &c.[24] A papnac méltosága kedig nem egyéb: hanẽ hogy az Wr Iſten a' keſſeg által, es a' kereßtyen piſpekec altal ŏtet válaßtotta, az ŏ ßent Igeiénec hirdetésére, es a' ßentségeknec igazan válo oßtgatására, [!] mint toua felis meg mondam. Ezenképen válaßtya az WR, a' vároſſal egyetembe eskŭtecket, Birákat, polgárokat &c, erre, hogy az ŏ tißtekbe hiuen eliáryianac, iamborul es igazan chelekŏdgyenec: De azért az eskŭtteknec es biráknac hatalmoc es méltoságoc nem ŏmagoktol vagyon, hanem az WR-{A$_7$b}[25] tol es a' vároſtol. Szinte ezenképen vagyon a' papnakis dolga. Mert az ŏ hatalma es méltosága nem ŏnẽmagától vagyõ, hanem az WR Iſtẽtŏl, es a' kereßtyén annyaßentegyháztol: Így vagyon ez, orgouã báttya.[26]

ANT. Nó, nó: Hißem a' papnac ßŭznec kel lenni.

BORB. Kit tehetz ßŭzze erŏuel? Tudodé, hogy a' ßŭzeſség Iſtennec igen ritka aiãndéka, es chac annac adgya a' kinec ŏ akaryia. Chac az tartthattya [!] azokaért a' ßŭzeſséget, a' kinec az WR Iſten eßt ez aiandékot adta: Miképen Chriſtus WRunc ŏnen maga mondgya ßent Mathenal, cap. 19.[27] A ki meg foghattya, vgy mond, eßt e' beßédet, fogya meg: Az az: A kinec az WR Iſten meg adta a' maga megtartáſnac, auagy a' ßŭzeſségnec ayandékát, az élyen vele. De ió Antal biro, igen ritka ez az ayandéc.

22 Őrszó: plánokat
23 Őrső: gy Lehet
24 Máté 26:26.; Márk 14:22.; Lukács 22:19.; I. Korinthus 11:24
25 Őrszó: tol es a'
26 Lásd az 5. lábjegyzetet.
27 Máté 19:12.

ANT. Miért leßẽ pappa, ha ßűzeſséget nem tarthat?
BORB. Eßt lát, kichin volt ackorõ, {A$_8$a}[28] mikor az oskolába ment, es nem tudta, voltéez az ayandéc nala, auagy nẽ Tartható ßűzeſséget, auagy nem. Miért kedig, hogy az oskolába neuekedet, es az iráſt meg tãulta, es az WR Iſtennec Igeiét eßébe vő tte, nem illic hogy eßt ez ęrtelmet elreyche, es az annyaßentegyhaztol eltagadia :hanem [!] hogy iámbor életre adgya magát es hiuen az WR Iſtennec iuhait legelteſse. Ha kedig chac aßt tenneiec pappa, a' ki ßűzeſséget tarthat: én aßt mõdõ, hogy fél orßágba ſem iutnhuß [!] bẽnec. Miképẽ hogy ritka madár a' feyr hollo, es a' fekete hattyu, azonképẽ a' ßűz ember. Aßt alittodé, hogy mind ßűz pappoc azoc, a' kiknec a' feyeket meg nyirték? Minem mind igaz kappan az, a' kinec a' tareát el metzettéc:[29] Láſd meg chac, azért vgyan így kukurékol mind annac elő tte: igaz vgyã kergeti a' tikokatis. Ha nem hinnéd, én feyemen tő lt dolgot mondhatoc, ió {A$_8$b}[30] Antal biro,
ANT. Kérlec mondel.
BORB. Még a' ßegény gazdaßõy iffiab vala, ſoha egy kurua paptol meg nem ohatom vala: hanem végre oßtan egy eſtue a' ſetétbe egy hamuas fazakat buritéc a' feyébe, es eképẽ tauozéc el a' háztól. Azért mondom, iob hogy a' papoc házaſsoc legyenec, hogy nem mint ſoc iámbor ßő mélyeket meg rõtſanac, mind lelkekbe, s' mind tißteſségekbe. Az WR Iſten kedig a' házaſságot parancholya. De hogy a' papoc meg ne házaſſulyanac, aßt az WR Iſten ſoholt nem parantſolta: Ső t ßent Pal őrdegi tudomãnac mondgya, a' házaſſágnac meg tiltáſſát: 1. Timoth. 4:cap.[31]
ANT. Choda dolog, a' mit te beßeles: Mayd nem hinném, ha más ember mondanaia: De hogy ßomßédom vagy, meg kel hinnem: Mert tudõ, hogy igazmondo vagy.
BOR. Ső t nem choda dolog. Mert eféle fortély gyakran tő rténic eféle nételen pa {B$_1$a}[32] pokon. Nem hallottadé, miképen eſet volt egy pap, a' varga Orban házhearol, egy mezitelen hát ſubában, a' cherres kadba?
ANT. Patuar tudgya: hallám énis: De nem tudom, hogy ha igaz volt, auagy nem.
BORB. Nilvã valo dolog. Es imé nem meßße, a' hol tertent: Im chac Endrő den tő rtent. De hadiáryianac mind ezec: Mert az ő gonoſſagokat ki győ zneie elő ßámlálni? Mert ßántalan helyeken ű ßtéc, vertéc, kergő ttec ő ket. Mennye ſoc ártattlan gyermetskéknec nyakokat kitekertéc kuruaiokal egyetembe. Annac okaért ennekutanna teis arra inched, nem chac a' papokat, de még az egyęb kő z embereketis, hogy meg házaſſodgyanac: Mert az igaz házaſságot Iſten mindennec parancholya: De a' paráznaságot mindentő l tilttya.[33]
ANT. Tahat, ki tiltotta volt meg a' papoktol a' házaſſágot?

28 Őrszó: mikor az
29 Kappannak az a kakas neveztetik, melyet fiatal korában kiheréltek. Ennek mintájára a kifejezést használják a nők körül legyeskedő idősebb, impotens férfiakra is.
30 Őrszó: Antal
31 I. Timóteus 4:3.
32 Őrszó: pakon.
33 Hasonló tartalmú igehely: Zsidó 13:4.

BORB. Calixtus papa, es az után a' tőb képmu- {B$_1$b}[34] képmutato [!] pápác, kic a' hamis ßűzeségel akartac emberec kőzet dichőkedni.
ANT. Szolhatz te ennekem: De vagyon ennékem egy papom, ki titkonis meg mondota volna eßt ennekem: de még eddiglen mind aßt mondotta, hogy az Iſten aßt hatta, hogy a' papoc meg ne házaſſodianac: Mert az Apoſtoloknakis nem volt feleségec. Azért im hozzaia megyec: Teis mẽnyel a' te nős papodhoz, es hiyuc a' vicarius eleybe őket: vályéc ottogyan el, melic igazbat mõd.
BOR. Bátor Iſten hiréuel: chac hogy az után teis aßt fogadiad, a' melyic igazbad [!] mond,
ANT. Nyiluã aßt fogadom: Igazán mondom.

ACTVS SECVN-
DI, SCAENA PRIMA.

Antal Biro. Beretzc Pap,

ANTAL. Tududé mint vagyon a' {B$_2$a}[35] dolog, Beretzc vrã?
BERE. **PAP**. Mi dolog, ió Antal Biro?
ANT. Igen vetekedém Borbás biroual a' papoc házaſſagárol. En mind elő hányám neki azokat, a' kiket te ennekem mondottál vala: de azért ſemmit nem kaphattéc raytta. Valahól őrdegbe tanulta, oly igen tudgya az iráſt, hogy ha plebanos volna is, meg érnéie véle. De im aßt végeßtűc ketten, hogy a' Vicarius eleybe mennyűnc: ő is elhiia az ő nős papiát: azért iere teis én velem: vályéc el ot, mellyitec mond igazbat.
BE Bátor ne műuelted vólna, ió Antal. biro: Mert nem ió ſokat vetekődni e' dolgokrol ſoc ember előt.
ANT. Nã félß, ió Beretzc vram: Mi dolog?
BE. Iere bátor: mennyűnkel: De ióI tudõ, hogy a' Vicariusis mi velűnc tarttya. De én aßt akarom, hogy a' barátoc kőzűlis legyenec a' tőruénybe.
ANT. Otan hiiunc a' Calaſtrombeli barátoc kőzzűlis egynehányat, a' kic tudósbac. {B$_2$b}[36]
BE. Bátor: De chac frater Lukachot hiiuc el: ßinte meg éryiűc véle
ANT. Ha lehet, mi mennyűnc előßer oda.
BER. Bátor: De iertec iobban: Mert im hol ió Borrbás biro is az ő nős papiáual.
ANT. had iáryion chac: El válic még ma, hogy ha igazán nőßet, auagy nem.

34 Őrszó: tato
35 Őrszó: dolog?
36 Őrszó: BER.

ACTVS SECVN-
DI. SCENA [!] SECVNDA.

Borbas Bir. Tamas pap.

BORB. Az Antal biroual igen feddettem te erő̃tted, io Tamas Vram, a' papoc házaſſága felő̃l. Iol tudod kedig, hogy ő̃ ßegény tudattlan es egy goromba vacparaßt: Ezokaért a' papoc ãnyéra elhittetéc ßegẽt, hogy még a' predicaciora ſem megyen. Es nẽ tud egyebet mit mondani, hanem chac vgyan azon egy bakot nyuzdogalya, hogy nem ió a' papoknac meg házaſſo- {B_3a}[37] hazaſſodnioc, mert oßtã nẽ mondhatac [!] miſsét. En eleget ßoléc neki: de a' mint látõ keueſet fog rayta. Hanẽ végre oßtán aßt végezző̃g, [!] hogy a' Vicarius eleybe mẽnyű̃nc, es hogy ő̃ is elhiia az ő̃ papiát: De tudom, hogy a' Vicarius is ő̃ meleyec vonßon. Mert tudom, a' farkas farkas mellett ßokot orditani. Ezokaért iol gondol [!] reaia, hogy az Iſtennec igaſſagáual meg győ̃zd ő̃ket, es az ő̃ hamiſſagokat: Mert iól tudom hogy ahol valami rauaſſágoc leßen, es álnakságoc, mind reanc hozzág. [!] Annac felő̃tte még tő̃mletzelis kezdnec fenyegetni, ielesben hogy ha a' barátoc kő̃zzű̃lis leent valamely ot: Mert azoc nẽ ő̃remeſt válhatnánac el az appátzáktol.

TAMAS PAP. A mi Wrũc Ieſus Chriſtus, ßent Lucátsnál az ő̃ Euangeliumiánac 21, réßébe, eßt nyilvã meg mõdotta minekű̃nc, hogy az ő̃ ßent Neuénec dichireteért es kő̃uetéſeért, m ndenű̃t [!][38] háborgatnac es {B_3b}[39] kergetnec minket, tő̃mletzre vetnec, végre meg is ő̃lnec:[40] Mikepen kergettéc es haborgattác a' ßent Apoſtolokat, vertéc, tő̃mletzre vettetéc, vegre megis ő̃ltéc. De Chriſtus Wrunc vgyan ottan igiretet is tő̃n, es eßt parancholа minekű̃nc, hogy mikor vittetű̃nc a' papi feyedelmec es kiralyoc eleybe, egyßálatis ne felyű̃nc: Mert ő̃ ád minekű̃nc oly nyeluet es bő̃lcheſeget, melynec ellene nem mondhatnac ſem álhatnac, igaſſággal, a' mi ellenségű̃nc: Iollehet, hamiſſaggal ellene mondhatnac es álhatnac.[41] Azért chac ő̃ benne kel biznunc, es ő̃ tő̃le kel kérnű̃nc ſegétſeget: Igy ßól a' ßent lélec ßent Pál apoſtol általis, es vigaßtalya a' kereßtyeneket, Romam. 3[1], eßt [!][42] mõduán: Ha az Iſten melletű̃nc: valyon s' kiál [!] ellenű̃nc?[43] Ezokaért ſe halal, ſe êlet, ſe ehſég, ſe ßõiuſag ſẽ mezitelenség, ſe çlő̃s tő̃r, minked [!] el ne ßakaßõ az WR Iſtennec ßeretetitő̃l, mely a' {B_4a}[44] a' Chriſtus Ieſusba vagyon es a' mi bizodalmũc chac ő̃ bẽne legyẽ.[45]

---

37 Őrszó: dnioc,

38 A „mindenütt" szó „i" betűje hiányzik a nyomtatványból, ám a helye ott van. Így valószínűleg a betűtest a szedést követően az átemeléskor vagy a korrektúra folyamán elvégzett javítások során elmozdulhatott.

39 Őrszó: kergetnec,

40 Lukács 21:12; 16–17.

41 Lukács 21:14–15.

42 Hasonló a helyzet, mint az előző lapon a „mindenütt" szó esetében, itt az „1"-es csúszott ki a szedésből.

43 Róma 8:31.

44 Őrszó: Chriſtus

45 Róma 8:35.

BOR: Bizony énis aßt hißem es vallom: De im aßt chodálom, hogy houa lőnekel, es hogy nem iőnec el imar, ha a' Vicarius eleybe akarũc mẽni. Im meg látõ hogy ha othõ vagiõ az Antalbiro. Ninchẽ bizony. Bátor chodaly rayta, hogyha a' Claſtrõbanẽ mẽtenec: es hogy a' farkaſſoc[46] kőzzűl egyet valamelyet reanc nẽ hiiác Mert eſt [!] im láttyuc ßőműnkel, a' mint meg mzõdám, hogy [!][47] vgy vagyon, hogy ha az egyi [!] farkas orditand, a' tőbbi mind meleie gyűlekőznec. Mi kedig chac kettẽ vagyũc, es ketten léßűnc, vala mint járunc.

TAM. Vgy vagyon, hogy chac ketten vagyunc: De harmadikis leßen miuelűnc, az Iſten, ki mind ez világon valo embereknél bőlcheb, erősb es hatalmasb.

BORB. Maga bizony igy vagyon. Nó, im elmegyec, meg látom, houa mentenec, es mit ßerez- {B$_4$b}[48] nec: addég: telégy veßteg it, es kónyőreggy az WR Iſtennec, hogy legyẽ miuelűnc, es meg ſegűlyẽ minket.

TAM. Bátor.

IMADSAG.

Őrec mindenhato es élő WR iſten, a' mi Wrunc Ieſus Chriſtusnac őrecke valo ßent attya, ki a' te nagy ióuóltodból temagat [!] minekűnc, a' te ßent fiad altal, meg ielentőtted, es a' te ßent fiadrol mennyorßágbol, nagy felßoual, eßt kiáltottad, hogy őtet halgaſſuc.[49] Minden álatocnac teremtőie es megtartoia, a' te őrecken valo ßent fiaddal, mi Wrunc Ieſus Chriſtuſal, es a' ßent léleckel egyetẽbe, bőlch Iſten, ió Iſten, Irgalmas Iſten, igaz biro, es erős Iſten légy irgalmas ennekem, a' te ßent fiadnac, Ieſus Chriſtusnac altala, kit mi eróttűnc áldozattul, kőzbeiaroul, kőnyőrgeűl ßerzettél: Szentely meg engemet, igazgas tanich, es ſegits enge- {B$_5$a}[50] engemet: [!] A te ßent lelkeddel biryiad es igazgaſſad a' te hiueidet, es azoknac lakohelyeit, kic ßeretic a' te ßẽt igidet es hirdetic a' te ßẽt beßédedet Te vagy WR Iſten, ki ßereted az áldot igaſſágot, es gyűlőled az álnac hamiſſágot:[51] Te vagy WR Iſtẽ, ki ßeretet [!] az igaz házaſságot, es gyűlőled es meg tiltod a' fertelmes paraznaságot: Te házaſſitád Adámot, es meg ßẽteléd Abrahamot: Te meg tartád Abrahãnac igaz fiát Iſakot: es meg áldát [!] Iſaknak fiát Iakobot. Te tartád meg az igaz hazaſſagba Noe patriarkhát es az ő fiait a' bárkába, es elueßtéd egeß e' világot vizőzennel a' paraznaſágért. Te éltettéd mannáual a' pußtaba az igaz házaſſokat: es fegyuerrel leuagattád a' hamis paráznákat. Te ßereted az igaz hazaſságba élő patriarkhákat es prophetákat, es gyűlőléd a' hitettlen parázna Sidokat es poganokat. Te oltalmazzád az igaz ha- {B$_5$b}[52] hazaſſágba [!] Suſannátis, elſilyeßtéd a' nagy paráznaſagért Sodomát es Gomorrát. Te tőled vagyon a' Zakharias papnac fia kereßtelő Ianos, az ő attyaual Zakharias papal. Te

46 A betű a nyomtatási folyamat során meglazult és elcsúszott.

47 Nem egyértelmű, hogy milyen tévesztés következtében került a „z" a szövegbe.

48 Őrszó: nee:Addég

49 Lukács 9:35.

50 Őrszó: met

51 Zsoltár 119:163.; Zsidó 1:9.

52 Őrszó: zaſságba

válaßtád az igaz házaſságbol papſágra az apoſtolokat, es az vtan valo iámbor piſpekők̃et es papokat, kic az Apoſtoloc vtán ezer eßtendeiglen igaz házaſsába [!] éltenec, es tégedet iamborul es igazzã kõuettenec. Te mondottat [!] a' te ßent apoſtolod altal, hogy egy parázna ſem megyen be a' te ßent orßágodba.[53] Te tõrd meg ezokaért, WR Iſten, a' hamis es ßõmfén veßtõ életet: Ronts [!] el WR Iſten minden hamis papifeiedelmeknec ßerzését, es erõſſits meg az igaz igaſſágot: Ne vakits meg minket WR Iſten felyeb a' hitettlen poganoknál, kic ſoha nem tiltottác, ſem tilttyác az igaz házaſságot. Tißtich meg WR Iſtẽ a' papi életnec fertelmeſſégtõl [!] a' te annya ßentegyházadat, kiért {B_6a}[54] te halálra adtad a te egyettlen egy fiadat: Adgy minekũnc a' te ßent igiddel oly bõlcheſséget, melyel mi meg gyõzheſſũc minden elenségũnket. Tißtich meg WR Iſten az én ßũuemet es nyeluemet, ki ßent Eſaias prophetánac nyeluét eleuen ßẹnel meg tißtittottad, es azvtã predicalani bocháttad, hogy énis e' mai igyembe, a' te ßent igided bátoron valhaſſam, es az igaſságnac ellenségit, es a' paraznaságnac oltalmazoit, a' te ßent igiddel meg gyõzheſſem a' mi Wrũc Ieſus Chriſtnſnac,[55] [!] a' te ßẽt fiadnac altala, ki él es vralkodic te veled, es a' ßent léleckel egyetembe, mind õrecken õrecke, Amen.

ACTVS TERTII
Scẹna Prima. {B_6b}[56]

Frater Lukats. Borbas
Biro. Tamas Pap. Beretzc Pap. Antal
Biro.

FRAT: Lucats. Nó, Borrbás biro: Igen elhittet a' nõs papnac ßauát: De iuſſunc chac a' Vicarius eleybe: Bizon fogadom, hogy oly herre tétetem õtet, hogy nem lát e' két kedden napfént.
BORB. Maga ne ſies: Eluálaßtya az igaz tõruény, hogy ha annac meg kel lennyi.
F. LVC. Nó, vagy tõrueny, auagy nem tõruény: de bizony iol tudom, mint leßẽ a' tõruény. Legyetec veßtec chac it addiglan, még en ki hiuõ Vicarius vramat.
BORB. Mi is elmegyunc.
F. LVC. De bizony nem iõttec, hanem it kũn ályatoc: Mert netalántam nem végeßte még el a' ſoloſmát

53 Hasonló tartalmú igehelyek: Róma 1:29.; I. Korinthus 6:18.
54 Őrszó: te halálra
55 Az „u" betűt a szedő fordítva rakta be, ráadásul a betű el is csúszott, egy miliméterrel az alapvonal alatt helyezkedik el. N. B.: Az itt olvasható soroknál látszik, hogy a szedő nem feltétlenül tett technikai különbséget „n" és „u" között, mindkét betű szerepel mindkét hangpozícióban, ugyanez megfigyelhető a „p" és a „b" esetében is.
56 Őrsző: Frater

BORB. Eregy el hát, forgaſd rea a' keßerűt. Nem tetzic ez ennekem {B$_7$a}[57] Tamas vram, hogy a' baráth elő ßer a' Vicariushoz méne be: Mert aßt mondgyác: A ki előb iő a' molomba, az őrel elő ßer.
TAM. hadiáryion: hißẽ aßt, hogy minket is nẽ hágy az Wr Iſtẽ ezeknec hamiſsõ meg nyomaritanioc.
BERETZC. **P**. Hamiſsan? Eßt hallyad, ió Antal Biro. Im Hamiſnac mõdgya Vicarius vrãat.
TAM. **P**. Nó, mayd megválic, ha igaz leßẽ auágy nem.
ANT. Táhat mitakarna? Hißem ha igaz pap, igaz tőruéntis teßen.

ACTVS TERTII
Scaena Secunda

Vicarius. Antal Biro.
Bretzc [!] PaP. Tamas PaP.
Borrbas. Biro. Frater. Lucats.

VICARVS. Nó, Mit iártoc vala?
ANT. Tißtelendő Vicarius vram a' {B$_7$b}[58] im a' papokon nem alkhatunc meg ketten Borrbas biroual: Mert az egyic meg nő ßet.
VICA. Meg nő ßet?
ANT. Azért iőttűnc te kegyelmethőz, hogy igaz tőruént tégy benne, ha Iſten hattaé, hogy a' pap meg házaſſodgyéc, auagy nẽ?
VICA. Meg házaſſodgyéc? Melyic chac, a' ki meg nő ßet?
BERETZ. **P**. Imez: Még iméntẽ hamisnakis monda te kegyelmedet: Im iól halotta Antal birois.
VICA. Vigyétec a' tőmletzbe.
TA. **P**. Had ßólyac énis egyet, ió vram.
VICA. Nó, Iſtenemre mõdom, meg tanitlac heretnec Luther beſtye: viddel, videl: veßtegietec chac kuruafi Luthér beſtyéc.
BOR. Ne ßidogas azért, io vram, minyaian. Mi nem azért iőttűnc te kegyelmedhőz: Ezé az igaſſág? hogy még chac tőruént ſem téß az ẽberre, es addig meg fogod?
VIC. Nem teßec én tőruént effélékre pápa hire nelkűl.
BOR. Iſtenis ne vigyen {B$_8$a}[59] tégedet az ő ßent orßagába pápa hire nelkűl.
F. **LVC**. Te Borrobas biro: Nám mondám, hogy igy leßen ez.

57 Őrszó: Tama.
58 Őrszó: im,
59 Őrszó: tégedet

BORB. Bizony nagy iól iárál véle, hogy a' tőmletzbe veteheted [!] ßegént: Nó, Veßtec chac ßűrkos nyaku ageb: Bizony meg rázon [!] a' chuklát nyakatba, [!] chac az én házam eleybe kaphaſſalac.
ANT. Bizony még én is nem igazlom eßt, hogy a' ßegẽy papot tőruéntelẽ megfogatta.
BORB. Ilyeténec ám ezec: De ha aßt mondottac volna rea, es ebből vádoltác volna meg, hogy egy kuruáual, tißteſségel mondua, foktác egyűc, [!] bizony ſemmi gõdgya nem vólna, auagy chac penßt vettec vólna rayta. De miuel hogy iãborul, Iſten parancholatytya ßerént, meg házaſſult, es iamborul élt, azért érdemlőtte, hogy a' tőmletzbe veſséc.
ANTA. En is aßt hißem bizony.
BORB. Nó, Bizony nem hagyom ßegént azért a' tőmletzbe veßni: ha {B_8b}[60] még ßinte pápahoz kel erőtte menẽis.
ANT. Iere, én is elmegyec veled: Láſſuc meg chac, mit mõd azis: Mert ha az is ilyen hamis leiend: ageb hidgyen oßtã őnekiec, mint olyan rauaßoknac.

ACTUVS QVARTI. SCAENA PRIMA.

Vicarius. Beretzc Pap.
Frater Lucats.

VICA. Valyon houa menénekel az agebec? Aßt fogadom, hogy a' mi ßẽtſéges papa atytyánkhoz mentenek.
BERE. **P**. Bizony énis aßt vélem: De nem hißem, hogy Antal biro oda ment: Mert az mi uelűnc tarttya vala.
F. **LVC**. Paraßtnac hißé te? Nó, hallám én fűl hegyel, mit mõd vala: hogy ageb legyẽ ő bátor, ha minekűnc hißẽ {C_1a}[61] tőbbé. Mert ő is meg bána, hogy im Vicarius vram a' Luter [!] papot tőruéntelen meg foga.
VICA. Megyűnc tahát? Mert ha tőruénre kezd kelni, minnyaian ßégyent kezdűnc vallani. Mert ha a' ßent iráſt kezdic reanc forgatni, a' mint tudgyatoc, a Luterec aßt igen iól tudgyác, valahol őrdegbe tanultác, két ßoual, auagy haromal annyéra meg kőtnec, hogy egyet ſem ßólhattunc elenec: Azért rea kellene gondolnunc.
F. **LVC**. Tudom én megyűnc. Im én elmegyec elől, ha te kegyelmed mondgya, es kérem a' mi ßentséges pápa attyánkat, hogy ne legyen tőruény bẽne: hanem, mihelyẽ ő ßẽtséges attyasága ide iőuend, azõnal meg egeteſſe.
VICA. bizony io leßen, hogy ha eléb oda iutnál az egebeknél.

60 Őrszó: még ßinte
61 Őrszó: tőbbé.

F. LUC. Nó, bizony eléb oda iutoc én: Mert azokat a' bolondoka[t],[62] ha ßinte ot volnánakis, hamar be nem bochattyác ők̃et: De én, mint egy {C$_1$b}[63] tekenős béka, akar hol is, betolyhatom magamat,
VICA. Iáry gyorſõ tahat. De nó, mit felelß te Beretzc pap a' Luter [!] paphoz, ha tőruényre kęl a' dolog?
BER. Te kegyelmed felelyen meg. Mert tudgya te kegyelmed, hogy én ahoz ſẽmit nẽ tudoc. En kedig ide ſem iőttem volna, ha Antal biro nem hit volna: Es kegyelmedhőz bißtomba nem iőttem volna. Mert én egy kifőldi roß Pater vagyoc: Soha nem laktam ſem Cracoba, ſem Parisba, ſem Boloniaba, hogy ennec e' Luther pabnac [!] tudnéc felelnem.
VICA Tahat medgyűnc?
BER. Láſſa te kegyelmed.
VICA. Nó, ha lehet, arra kéryiűc â mi ßentséges attyanc, Pápát, hogy ki ſe hozaſſa a' tőmletzből, hanem vgyan ottan elrekenchűc, auagy meg éteſſűc: es oßtan aßt mondgyuc, hogy ők̃maga hólt meg.
BERE. Bizony io leßen.
VICA. De imhol iő a' mi ßentséges Pápa attyanc, mind {C$_2$a}[64] piſpec vramal egyetembe. Térdre eſſűnc elotte, es vgy kérűnc áldomáſt ő tőle.
BERE. **P**. Bator.

ACTVS QVARTI.SCAENA SECVNDA.

PaPa. Piſpec. Vicarius.
F. Lucats. Bor. Biro.
Antal Biro. Beretzc. Pap.

PAPA. Nó: Michoda papot fogtál meg, Vicarius?
VICA. Szentséges pápa attyã, Egy heretnec papot fogtam, ki oly igen nagy héretnekségbe eſſet, hogy meg házaſſadot.
BORB. Mindenhato WR Iſten, heretneksége ez, mikor ember Iſtennec tőruénye ßerént meg házaſſodic?
F. LVC. Pórfitta vagy te: Veßtég halgatás a' te dolgot. [!]
BORB. Te kedig, mi ők̃rdeg {C$_2$b}[65] vagy felőtte ßẽnyes ſác: Kuc gombolyag fő̃ű, ßirtos frater: Te pußta confiteor.[66]

62 A „t" betű helye megvan a nyomtatványban, azonban semmilyen tinta nyom nincs ott, így feltehetőleg kicsúszott a betű a nyomtatás előtt, vagy során.
63 Őrszó: tekenős
64 Őrszó: piſpec
65 Őrszó: be vagy
66 A. m. álszent.

PISP. Veßtegietec agebec: Mit zergelő̃tec oda hátra?
BERE. **P**. Szentséges attyanc papa: oly heretnec pap ez, a' kit Vicarius vram meg fogot, hogy minden elhittette a' népet. Aßt mondgya, hogy nemkel a' ßenteket imádni. aſtis [!] mondgya, hogy nem kel bodog aßonnac oluaſni.[67] Aßt mondgya, hogy nem kel bő̃telni bodogaßonnac:[68] hogy ninchen Purgatorium: Aßt mõdgya, hogy a' hallotac vtán nem kel Miſsét mondani. Aßtis mondgya, hogy nem kel comparaciot oßtogatni:[69] hogy nem io a' lélec vátság:[70] hogy ſemmit nem haßnál a' harmitz Miſſe,[71] ſem a' paſſios Miſſe,[72] ſem a' ßent Sophia aßony Miſſeie:[73] ſem a' sóltár oluaſtatás: Miuel élyűnc tahat, Iſtẽnec ßent haláláért, ha ſemmi egyéb kereſetűnc ninch, es chac ßegény papoc vagyunc?
BORB. Chép, kapa, dolgod {C_3a}[74] ageb, ha nem akars [!] tanulni.
F. **LVC**. Aßtis mondotta, hogy nem Iſten ßerző̃tte a' Barátoc életét, ſem az apatzakét: hogy élhetnénekel tahat a' ßegény Barátoc, ha az apátzác nẽ volnánac: Mert nem vólna, ki nekic liktariomot[75] fő̃zne, auagy ki nekic chac moſnais.
PAPA. Nagy dolgoc ezec: Iſtenẽre moodom, [!] meg kelene a' Luter [!] Beſtyénec ezekért halni: tudgyad eßt.
PI. ßẽt Micklos piſpec[76] tudgya, hogy meg érdemli.
F. **LVC**. Ad kezembe chac, ßentſéges pápa attyám: ő̃nnen magam meg égetẽ az heretnec latrot.
BOR. Pápa attyam: Soha én aßt nem láttã, hogy fęlpereſnec [!] tő̃ruént tennénec: ha nem, hozd ki ő̃tet is. En aßt hißem, hogy meg felel ő̃ ezeknec.
PAPA. Ki hozzaſſã? Nó, mayd kihozzatõ: De bizony a' tűzbő̃l leßen az ő̃ feleleti: mert meg égetem.
BORB. Meg égeted? Miert égetnéd meg?
PAPA. Azért, hogy meg házaſſadot.
BOR. {C_3b}[77] Nem kellé aßt meg égetni, a' ki kuruálkodot?[78]
PAPA. Nem tudz te ahoz: Mert paraßt vagy te.
BOR. Vgyan ſe adgya Iſtẽ, hogy tugyã: Mert en jãbor házas ember vagyoc, nẽ olyã mint tű̃: Hogy nem égeted meg az apátza barátot, kinec tegéttlen[79] kuldolóba gyermeke lő̃t vala?
VICA. Veßtec Borbas biro: Nem tudodé kinec ßólaß te moſtã? Bizony ió vólna, hogy ha mayd meg nem átkoznánac tégedet.

---

67 Szűz Mária. Itt feltehetően a Máriához szóló zsolozsmára utal.
68 Augusztusban tartandó kéthetes böjt Szűz Mária mennybemenetele (aug. 15.) előtt.
69 Gyóntatási aktus, a bűnök egymáshoz hasonlítása, egyik minimalizálása a másik által.
70 A halál utáni üdvözülés megváltása pénzen, jószágon, hagyatékon.
71 Az elhunytért megszakítás nélkül harminc napon át tartott misesorozat.
72 Feltehetőleg a passiójátékokra gondol Sztárai.
73 Súlyos szükség esetén tartandó mise, melynek központi eleme a hívő pénzbeli felajánlása.
74 Őrszó: ageb,
75 Sűrű, gyógynövényekből főzött orvosság.
76 I. (Nagy) Szent Miklós pápa (819–867)
77 Őrszó: Nem
78 Az „á" betűből csak az ékezet látszik.
79 A. m. nemrég.

BORB. Atkoz bátor: Ehetem azért én affelő̊l, chac legyen mit: Chac Iſten ne átkozan engemet. hißem kedig bizony, hogy táuoly vattoc tű̊ az Iſtentő̊l.
ANTA. **B**. Lás dolgod: Nam mint hamiſſac vóltanac ezec.
BORB. Illyeténec ám ezec: La mint villagnac vala, hogy az apatzákat ßő̊mekbe hányom vala.
ANT. Mi ő̊rdeg apátzac voltanac azok?
BORB. Nem hallottade?
ANT. Nem hallottam ennęl tő̊bbé? hanem im moſt. {C4a}[80]
[**Borbás**] Im meg beßélem, chac halgaſd meg. Tegettlen Szakmáron[81] tul egy apátza barat kuldul volt ßépen barát modra: A feye meg volt nyirue [!], es vgyan azon kuldulásba gyermeke lő̊t.
ANT Kitő̊l hallottad te ezeket?
BORB. Atol, a' ki ßő̊méuel látta.
ANT. Nã mind latroc voltac. Medgyű̊nc a' ßegẽ Tamas papnac? Ne hadgyuc elueßteniec, ez álnac Sidóknac.
BOR. Ha akarod ßomßéd, hogy egyarãt fogiuc, ezennel mayd ßóloc nekiec.
ANT. Antalomra mondom, hogy akarom, ió ßomßédom.
BOR. Hallodé, Pápa atyam, vgy veßeſsétec el bű̊ntelen a' ßegény pap iambort, hogy valamelyet meg kaphatunc a' te nyaka nyiret papaidba, es ßű̊rkos nyako baratidba, bizony meg bottozzuc miis ő̊ket.
AN. Nem igaſſág ez. Nám tő̊ruéntelen akaryiátoc elueßteni a' nyaualyas emqert.[82]
BER. **P**. Amé, Antal biro, teis mireanc vagyé?
ANT. Tű̊reatoc {C_4b}[83] vagyoc tat: Mert iot [!] látõ, hogy hamiſſac vattoc,
PAPA. Nám mind reanc vadnac az agebec. Nó, ottan legyen tő̊ruény bẽne, kin talám elsű̊lyeßthettyuc [!] ő̊ket. Hallodé, Borbás biro: Im kihozzatom ő̊tet, es tő̊ruént teßec reaia.
BORB. Vgyãis aßt keuányuc mi.
PAPA. Mẽnyetekel, hozzátoc ki.
F. **LVC**. Bizony nem kellene ki hozni, ha egyéb lehetne benne: Mert mi it nem iol iárunc.

80 Őrszó: BORB.

81 Szakmár, mai Bács-Kiskun megyei település, Tolnától légvonalban 30 km-re található. A település a szekszárdi bencés apátság birtoka volt a kolostor alapítása óta. Lásd.: „A szekszárdi apátság prediálisai az ún. *fajszi székben* tömörültek. A prediálisok túlnyomó része nem Szekszárdon hanem az apátság egyéb falvaiban főleg az akkori Fejér megyében volt birtokos. A fajszi szék Kalocsa vidékétől le Fajszig, Nádudvarig terjedt. E székhez tartoztak a fajszi prediálisokon kívül Bátya, Malomér, Halászi, Nádudvar, Csatár, Iván prediálisai, ide tartozott még Pálfölde, Szatmár (Szakmár) és Varajt." Csizmadia Andor, „A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban", in Puskás Attila, *Tanulmányok Tolna megye történetéből III.*, 5–48 (Szekszárd: a Tolna megyei Tanács Levéltára, 1972), 13. Kiemelés az eredetiben.

82 A „b" betűt fejjel lefelé rakta helyére a szedő, utólag valaki ráírt a hibásan nyomtatott betűre egy „b" betűt.

83 Őrszó: vagyoc

ACTVS QVAR-
TI, SCAENA VLTIMA.

F. Lukats. PaPa Tamas
PaP. Borrbas. Biro.
Pispec. Vicarius.
Beretzc. Pap. An
tal. Biro. {C_5a}[84]

F. LV. Imhol vagyon, ßentséges papa attyam, az heretnec pap.
PAP. Nó, michoda hittől ßakat pap vagy te?
TA. **P**. Nẽ hittől ßakat az, a' ki Iſtẽnec tőruénye ßerént akar élni.
PA. Michoda? Iſtennec tőruénye ßerént? Hißẽ vgy kel élnie, a' mint én mondõ? [!]
TA. **P**. Nem Iſten vagy te.
F. LV. Vgy kelé ßólnod a' mi ßentséges papa attyãcknac?
TA. **P**. Tarch dolgod te.
BOR. Ne zaiog te kã barát.
PA. Papa vagyoc én.
TA. **P**. No ha a' vagy: Azért nẽ Iſtẽ vagy.
PA. Nám meg chufolß?
TAM. **P**. En nẽ chuffollac: hanem tennen magad chuffolot [!] meg magadat.
PISP. Hadgyatoc béket afféle beßédnec: Láſſatoc a' tőruény dolgához.
PAPA. Nó: Miért házaſſottál meg, te pap léuén?
TA. **P**. Azért, hogy Iſten hatta.
PAPA. Hól hatta?
TAM. **P**. Mikorõ Adamod [!] terőmte, aßt monda: hogy nem io az embrenec [!] őmaganac lẽni: hanẽ {C_5b}[85] hozzaa [!] haſsõlatoſt kel kereſni, ki néki életébe ſegétsége legyen.[86]
PAPA. Nem ßól a' papoknac ſem a' Baratocnac: hanẽ chac az embereknec.
TA. **P**. Hißem mind a' pap, s' mind a' Barát ember?
PAPA. Vgy vagyon.
TA. **P**. Tahat őnekic ſem ió egyedűl lenniec: Mert az Iſtẽ mondgya.
[**Pápa**. Hol mondja?][87]
TA. **P**. A Moſeſnec első kőnyuenec máſodic réßébe, ot vagyõ meg írua.
PAPA. Láſsatza piſpec vrã.
PIS. Ad ide az oculárt: Bizony olyha aßt mondgya.
PAPA. Had mondgya ő bátor: De mi aßt mondgyuc, hogy igy job, a' mint mi ßerzetűc.
TAM. **P**. Láſſatza vißontac mit mond azoknac az WR Iſtẽ, a' kic az ő ßerzéſe ellẽ chelekődnec, es terőkednec.

84 Őrszó: F. LVC.
85 Őrszó: ὸ hozzáia
86 I. Mózes 2:18.
87 A szövegkörnyezet alapján gyanítható, hogy itt kimaradt egy mondat.

PAPA. Hogy mond?
TAM. **P**. Iay tů nektec, vgy mõd, kic a' gonoßt iónac, es a' iót gonoßnac mondgyátoc.
PAPA. hol mondgya aßt?
TAM. **P**. Az Iſaias propheta kő nyuenec ő ttedic ré- {C_6a}[88] ßébe, ot vagyon meg irua.[89]
PA. Láſſatza Piſpec vram.
PIS. Bizony vgy vagyon.
ANT. **B**. Las las, akarom, eßt bizony, hogy mind helyén találya a' pap a' dolgot.
BORB. Veßtec chac ió Antal biro, bizony iobban meg ßorul a' kő rmec.
VICA. Ez ám: Nám mondám, hogy bizony reanc forgattya ez az íraſt, hogy ha tő ruényre bocháttyuc.
F. **LVC**. Bizony choda ez hogy nem tudunc neki ßolni. De bizony mayd ő nen magam meg vetekedem véle.
VICA. Io volna, ha aßt tehetnéd: De igen fő lec, hogy valami ßégyent találß feyedre.
F. **LV**. Aßt mõdodé te, hogy mind papnac, barátnac meg kel házaſſodni?
TAM. **P**. Aßt mondom: De nem én, hanem a' ßent íra8 [!] mondgya. Mert eßt mondgya ßent Pal: A paraznaſagnac eltauozaſſaért minden embernec meg kel házaſulni. Ertedé mit mond: Mindẽ embernec, vgy mond.
F. **LVC**. Hol {C_6b}[90] mondgya?
TAM. **P**. A Corintumbelieknec irt leuelénec, hetedic réßébe.[91] La hol vagyon meg irua, ha vac nem vagy?
F. **LVC**. Nem emberec ám a' Barátoc.
TAM. **P**. Tahat ő rdegec: bizonyaual iól tudom, hogy nem angyaloc.
VICA. Eßt nyerét ám. Nám mondám, hogy igy iárß.
BOB. Haza hamar ßirtes nyaku kanko barát: Bizony hamar nyakatba vonác a' vizes ſakot.
BERE. **P**. Szól teis hozza, Vicarius vram: Mit halgatz veßteg? Latodé, hogy ím mayd mind elálattya ő ket
VICA. Mit ßólyac én, ha ezec im minyaian ſem tudnac ellen, ſẽmit mondani.
PISP. Lás dolgot: Nám minyaian ſem tudunc ellene ßólani. hol hatta aßt az Iſten, hogy a' papnac fellesége legyen?
TAM. **P**. Piſpec vagyé te?
PISP. A vagyoc.
TAM. **P**. Pappé a piſpek?
PISP. Az.
TAM. **P**. Tudodé mit mond ßent pál Timotheus piſpeknec, elſő írt leuelénec, har- {C_7a}[92] harmadic [!] réßébe?
PISP. Nẽ tudom.

88 Őrszó: ßébe,
89 Ézsaiás 5:20.
90 Őrszó: mondgya
91 I. Korinthus 7:2.
92 Őrszó: madic

TAM. **P**. Tahat michoda fa piſpec vagy, ha chac eßt ſem tudod? La hogy mond. Ez kétség nekűl valo beßéd, vgy mond, hogy ha valaki piſpekséget keuán, ió dolgod [!] keuán: De ßűgség, hogy a' piſpec meg fedhettettlen legyẽ, nyayas, bőlch, iozan &c, hogy ne legyen réßeges, hartzos, hanem ßelid erkőlchű: Ne legyen patuaros, ſe feſuény: Es ki az ő háza népét ióI biryia: Iambor fiakat neuelyen.[93] Minekelőtte kedig e' ioságokat elő ßámlálya, nyiluán valo beßédel eßt mondgya, hogy a' piſpec egy aßonyálatnac féryie legyẽ:[94] Ertedé eßt, piſpec vram?

PIS. Nagy dolog ez: Nám én eßt ſoha nem hallotam tőbbé: Nám nem heaba ßolaß vólt, ió Tamas pap.

PAPA Aßt: hiszedé az ő beßédét: Nam mayd tégegetis [!] elhitet.

PISP. Hogy ne higyẽ ha Iſten mondgya?

PAPA. Soha nem vóltac házaſſoc ennec előtte a' pa {C$_7$b}[95] poc.

TAM. **P**. Pápa vagyé te?

PA. A vagyoc tat.

TAM. **P**. Tudodé hogy mond ßent Máthé Euángeliſta, az ő Euangeliomanac nyoltzadig [!] réßébe, ßent Peternec napárol?

PAp. [!] Nem igen iut eßembe.

TAM. **P**. Szépen oluaſtad tahát: Latodé hogy mond. Beméne Ieſus Simõ Peternec házába: A Simon Peternec napa kedig igen beteg vala.[96] hißem pap volt ßent Peter?

PAPA. A volt tat.

TAM. **P**. Ladodé [!] hogy mond az iras, hogy napa vólt: Ha napa volt? tahat feleségeis volt?

PAPA. volt annak előtte, hogy még apoſtola nem lőt volt.

TAM. **P**. De még azutannis vólt felesége, hogy apoſtal volt: es valahol predicálot, mindenit vęle viſelte.

PAPA. Nem hißem en aßt.

TAM. **P**. Akarodé, hogy meg bizonicham:

PAPA. Akarnám, ha meg nẽ bizonyi[t]hatnád.[97]

TAM. **P**. La hogy mond ßent Pál. Corinth. 9 {C$_8$a}[98] <u>Auagy nem ßabadé, vgy</u>[99] mond, minekűnc. (az az, én fiamal Barnabáſſal,) aképen vélűnc viſelni, a' mi házastárſinkat, miképẽ Peter, es Iacab vélec víſelic?[100]

PAP. Láſſatza piſpec vram, ha vgy vagyon: De bizony mayd reát [!] ſem kezdem hadni: Mert kintalám te is meg akars nőßni: Adgyatza en magamnac. Nó: ſemmi ez: Mert azután nẽ vólt azért a' tőbbinec feleségec.

---

93 I. Timóteus 3:2–4.

94 I. Timóteus 3:2.

95 Őrszó: poc.

96 Máté 8:14.

97 A nyomtatványban a „t" betű helye ki van hagyva, ám nem látszik a nyoma, valószínűleg ez a betű is kicsúszott a szedésből.

98 Őrszó: Auagy

99 Az aláhúzott szavak a nyomtatványban alá lettek húzva annak olvasója által.

100 I. Korinthus 9:5.

TAM. **P**. Szent Lucats Euangeliſta ßent Philepr̃ol eßt iryia, hogy négy leanya vólt:[101] Hißem feleségeis volt annac.
PAPA. Noha az Apoſtoloknac feleségec volt: De oßtan nem vólt az Apoſtoloc vtan valo papoknac.
TAM. **P**. En kedig a' Szentegyháznac Coronikáiabol [!][102] meg bizonyitom, hogy a' iãbor Piſpekec, papoc, Chriſtus Wrunc halalánac vtánna ßinte ezer õßtendeiglen[103] hazaſságba éltenec.
PAP. Kic vóltac volna azok?
TAMAS P. Spiridion, Cipriai Piſpec {C_8b}[104] házas volt:[105] Hiſtor. Eccle. lib. 10. Cap. 5.[106] Bonifacus Piſpec,[107] Iocundus neuũ papnac fia volt. Gelaſius pápa,[108] Valerius piſpeknec fia volt. Polycrates,[109] az Epheſumbéli piſpec, más piſpec fia volt. Eccleſ. hiſt, lib. 5. cap. Chriſtus Wrunc halalánac vtana négy ßáz, kilentzuen négy eßtendõbe élt Agapétus piſpec,[110] ez Gordianus papnac fia vólt. Iſmet Chriſtus Wrunc halalánac vtána õtßáz, harmitz három eßtendõiebe élt Adrianus Piſpec,[111] ez Hilarius piſpeknec fia vólt. Iſmet Chriſtus Wrunc halála után, 873, eßtendõbe élt Romai Iános piſpec,[112] ez Leo papánac fia vólt.[113] Immár kedig telyeſseggel chac õtßáz, õtuenhárom eßtendõ, hogy telyeſségel eluõttéc a' papoktól feleſségeket.
PAPA. Az idõbe, melyr̃ol te moſt emlekezzel, vgy vagyon, házaſsac vóltac a' papoc: de nẽ papkorokba házaſsottac meg: hanem az elõt, es vgy lõttec az után pappá: {D_1a}[114] De moſt mind pap, mind barát chac néki megyen.
TAM. **P**. Szent Pál eßt mondgya: 1. Corinth 9: Auagy nem ßabadé, vgy mond, minékũnc feleſségũnket vęlũnc viſelnũnc, miképẽ Péternec, es Iacabnac?[115] Szent Pál, mikor eßt irta, michoda álapatbéli ember vólt ackor? Szũz volté: házas auagy õ zuegy volté:
PA. Bezzec ßũz vólt.
TAM. **P**. Eßt nem bizonyithatod ſoha: Inkáb eßt bizonyithattyuc az õ mondasábol, hogy ßinte ackoris feleſsége volt. Nó, legyẽ ez, hogy ßũz vólt: Ved eßedbe mit mond it: auagy ßũz, auagy õzuegy volt, de aßt mondgya it, hogy ßabatsága vagyon feleséget venni, es aßt véle viſelni. Sent [!] pál kedig, pap volté ackor, mikor eßt irta auagy nem?
PAPA. Bezzeg pap.

---

101 ApCsel 21:8.
102 Utólag valaki egy vonással áthúzta a felesleges „o" betűt.
103 Tollal aláhúzott szavak.
104 Őrszó: házas
105 Spiridion püspök († 349 k.)
106 A felsorolás és a forrás kapcsán lásd a szövegközlés mellett közölt tanulmányt.
107 I. Bonifác pápa († 422)
108 I. Geláz pápa (kb. 410–496)
109 Efezusi Polycrates püspök (kb. 130–196)
110 I. Agapét pápa († 536)
111 I. Adorján pápa (712–795)
112 XV. János pápa († 996)
113 IV. Leó († 855) [?]
114 Őrszó: De moſt-
115 I. Korinthus 9:5.

TAM. **P**. Ha pap volt, es aßt mondgya, hogy ßabadʃága vagyon feleséget venni, es véle viʃelni, hogy nem volna tahát a' papoknac ßabad meg há {D_1b}[116] zaʃsodni, holot ßent Pál mondgya, hogy ßabad ŏnéki: Nem igaz ezokaért, hogy a' régi papoc elŏßer meg házaʃultac, es az vtán lŏttec pappá: mint touafel mondád.
PA. A Decretum[117] nem engedi, hogy a' pap meg hazaʃodgyéc.
TAM. **P**. Mit gondolunc véle, ha a' Decretum nem engedi, chac engedgye az Wr Iʃten: de még a' Decretumbais bizonság vagyon róla, hogy ßabad a' papnac meg házaʃulni, a' ki ßinte pappá ßenteltetetis.
PA. Nem emlekezem felŏle, hogy egy igetskeis vagyon a' Decretumba arrol: Mondgy chac egy igetskét, es ßabad légy.
TAM. **P**. A 84. diʃtinctioba, a' capitolomnac, Cum in prererito [!] &c. gloʃaiába igy vagyon irua: hogy régente ßabad volt a' papoknac meg hazaʃsodni:[118] Látodé papa vram, hogy papokat neuez, kic immár pappá ßenteltettec.
PAPA. Bezzeg nagy dolog ez vraim: Kichoda veßtette vólt tahát {D_2a}[119] el a papoktol a' házaʃságot:
TA. **P**. Calixtus pápa tiltotta volt meg elŏßer: Igaz ackor, hogy a' chalárd hamis barátoc tamadánac, es feleʃség nélkŭl e' világon ala s' fel kezdénec chalárdkodni: Azokhoz képeʃt tŏué, hogy telyeʃséggel meg tiltanáia a' papoktol a' házaʃságot: Maga a' barátoknac mindẽ Calaʃtrom mellet vólt apátzáioc.
PA. Nẽ ióé, hogy meg tiltotta volt?
TA. Nem ió: Mert ßent Pál ŏrdegi tudománnac mondgya, valaki az igaz hazaʃságot az emberektŏl meg tiltya.[120]
PAPA. Hól mondgya?
TAM. **P**. A Timotheus piʃpeknec irt elsŏ leuelénec, negyedic réßébe: La hogy mond. A ßent lélec Iʃten, iŏuendŏképen nyiluan meg ielentŏtte, hogy az vtólʃo idŏkbe, nemelyec elßakadnac az igaz hittŏl, es a' chalárd predicatoroknac ßauokat fogadgyác, es az ŏrdegi tudományoknac engednec, kic tettetes képen ió gyanánt hamiʃat ßólnac,[121] {D_2b}[122] Kiknec lelki iʃmerete, az ŏ gonoʃságockal meg vagyon bélegeßtetuén: Kic az igaz hazaʃságot emberektŏl meg tiltyác, es az eleʃségtŏl, melyet az WR Iʃten teremtet a' hiuŏknec, kic az igaʃságot meg iʃmertéc, hogy hála adáʃsal meg egyéc: Tuduán aßt, hogy az WR Iʃtennec minden teremtet álattya ió, es hogy ʃemmi megveté [!] benne ninch, yalamit [!] az ember hála adáʃsal meg éßic. Mert meg ßenteltettic az WR Iʃtennec igiie al-

116 Őrszó: zaʃsodni
117 A forrás kapcsán lásd a kísérő tanulmányt.
118 A Sztárai által említett szöveg a következő: „Cum in preterito concilio de continentie et castitatis moderamine tractaretur, [...] Ab universis episcopis dictum est: Omnibus placet, ut episcopi, presbiteri, diaconi, vel qui sacramenta contrectant, pudicitie custodes etiam ab uxoribus abstineant." Internetes elérés: https://gratian.org/onewebmedia/Decretum%20Gratiani.pdf (hozzáférés: 2024.12.14).
119 Őrszó: el a'
120 I. Timóteus 4:2–3.
121 I. Timóteus 4:1–3.
122 Őrszó: kiknec

tal, es az WR Iſtenhő̃z valo kő̃nyő̃rgés altal.[123] Szent Pál máſsutis ßól arrol, Heb. 13. cap: Ot eßt mondgya: Minden rendbéli emberec kozzet tißteletes az igaz hazaſság, es a' tißta ádgy: De a' paraznákot, es a' házaſság tő̃réket meg itili az WR Iſten.[124] Chac temagattolis gõdolhatnád aßt, hogy bizony bű̃n a' iót elueßteni.
PA. Michoda iot?
TA. **P**. Az Iſtennec ßerzéſsét. Am láſd, hogy ha nem ió az Iſtennec ßerzéſse. {D_3a}[125]
PAPA. Az Iſtennec minden ßerzéſi es chelekedeti ióc, es igazac.
TA. **P**. tahat bű̃n a' ió házaſságot elueßteni, kit az WR Iſten ő̃nenmaga ßerzet.
PAPA. Nagy dolog ez, a' mit te ßólaß: Hát mi mit bolondoskottunc, hogy ha ezec igy vóltac, am mint ím mõdod. Bezzeg bolondság ez mitő̃lű̃nc.
F. **LVC**. En nem męrtem [!] mõdani, ßentséges pápa attyám: de bizony chac rauaßkottunc, es paraznalkottunc még mind ez ideiglen.
PIS. Bizony én meg hazaſsuloc.
F. **LVC**. Bizony énis hozzam véßec egyet az apatzákban.
PAPA. Igen ſietec iamboroc: Szerezzetec ennékẽis egyet, ha ióc vattoc.
F. **LVC**. Szentséges pápa attyám, a' fő̃ apátzát vegyed te.
PAPA. Bizony ió léßen, chac hogy igen gyartod[126] ne legyen. Nó Piſpec vram, melyiket véßed te?
PISP. Valamelyic ßeretend, aßt eluéßem: ha énis ßeretem.
VICA. Megyű̃nc mi, {D_3b}[127] attyamfia Beretzc pap: Kereſsű̃nc mi is egyet egyet magunknac: Mert az vraim meg oßtozánac az apatzáckal.
BERE. **P**. Találunc miis magunknac: chac ne reſtelkedgyű̃nc.
VICA. Nem kellene am ßinte hatra maradnunc.
BERE. **P**. Had én ream chac: En meg ßerzem, io vicarius vram. Vay ki ßép két leant tudoc egyű̃t.
BORB. **B**. Hißẽ vége lehet volt etzer a' ſoc hamiſságnac.
ANT. **B**. Eßt ßeretem, hogy iámborul meg akarnac hazaſsulni: Maga bizony elő̃ßer nem tetzic vala.
BOR. **B**. Nám mondám, io ßomßédom, hogy io az igaz házaſság.
ANT. **B**. Bizony io: De én annak elő̃tte enyi végre nem ęrtettem volt: Mert engemetis elhitettec volt a' ſoc hamis papoc, barátoc. De ageb volna, ki eßt ioua nem hadnaia.
BO. **B**. Bátor, még holnaputanis a' legyen, a' ki eßt ioua nem hadnaia.

---

123 I. Timóteus 4:1–5.

124 Zsidó 13:4.

125 Őrszó: PA-

126 Ótörök eredetű szó, melynek általános jelentése 'csinál' – használatos volt azonban bizonyos szakmák terminus technikusaként is. Így például a bőrkikészítés során a bőr letisztításának folyamatát „gyarat"-nak, a letisztított bőrt „jartott"-nak hívták. Ez alapján itt átvitt értelemben talán a szüzességre, pontosabban annak hiányára kell gondolnunk. A szó etimológiája kapcsán lásd: Benkő Loránd, főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I., A–Gy* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 1122. A szó korabeli használatára pedig lásd: Szenci Molnár Albert, *Dictionarivm LatinoVngaricvm...* (Nürnberg: Elias Hutter, 1604), F_6r; Szilády Áron, Szilágyi Sándor, *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon* (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1863), 84.

127 Őrszó: attyam-

ANT. Kérlec tégedet, io borbás biro, io ßom {D$_4$a}[128] ßéd vram, hogy ennékem meg bochás hogy ilyen dérrel durral ßoltam veled: Mert a' mint ennekelőtteis meg mondam, engemet a' ſoc hamis papoc, barátoc hitettec vólt el.
BOR. Iſten meg bocháſsa: De ennekutana magadat efféléktől meg oltalmazd.
ANT. Minden igyekezetem es akaratom az: Azért ió ßomßédom, Iſten legyen veled.
BORB. Te veledis, ió Antal vram. Amen.

GYERMEC.

Tißtelendő vraim, halotta kegyelmetec a' vettekődéſt, mely vólt az vraim kőzet, az WR Iſtennec ßent ßerzéſſe felől, az igaz házaſság felől, Az egyic pártnac beßedéből meg ęrthette tű kegyelmettec, mely nagy vackságba es tudattlanságba legyenec azoc, kic a' tetetes ßűzeſséget még lelkeknec iſmereti ellenis meg akaryiác oltalmazni: {D$_4$b}[129] es minemű hituansággal akaryiác aßt támaßtani, oly mõndaſockal, kiknec az WR Iſtennec ßent iráſaba ſem helyec ſem fondamentomac ninch. A máſic pártnac beßedéből meg ęrthette kedig kegyelmetec, mely erős fõdamẽtoma es bizõsága legyẽ az igaz hazaſságnac a' ßent irásba: Mint ketteleßte legyen abban az WR Iſtẽ mindẽ embereket e' ßéles világon, azoktól meg válua, kiknec az WR Iſten a' maga meg tartáſſoknac, es az igaz ßűzeſségnec ayandékat adta: Mert azokat az Wr Iſten e' ßent hazaſságnac rendelesébe nem kőtteleßte, mint kegyelmetec bőuen e' vetekődésbe meg halotta.

Adgyunc ezokaért minnyaian telyes ßűből hálát az WR Iſtennec, ki az ő ßent Igaſságat, az ő nagy kegyelmeſségéből, meg ielentőtte: Es kéryiűc őtet, az ő ßent fianac, a' mi Wrunc Ieſus Chriſtuſnac általa, hogy az ő ßent lelkéuél [!] meg ayandekozzõ, {D$_5$a}[130] igaſságát naprol napra iobban meg iſmerheſſűc, es ez által a' meg iſmert igaſságba meg erősſitteſsűnc: hogy minden téuelygeſt hátra hagyuan, tißtã az ő ßẽt akarattyát keueſsűc. Amẽ.

CRACOBA
NYOMTATOT KE-
rekotzki Ferentz altal.
1 5 5 0.

128 Őrszó: ßéd
129 Őrszó: es miné-
130 Őrszó: hogy az ő

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.03

A humanista kánon alakulása Veneto és Magyarország között

Guarino, Francesco Barbaro, Janus Pannonius és Xenophón

Claudio GRIGGIO

Az olasz irodalom ny. professzora az Udinei Egyetemen
ORCID: 0009-0005-0679-6788

The Humanist canon between Hungary and Veneto. Guarino, Francesco Barbaro, Janus Pannonius, and Xenophon

Abstract | This article presents a new critical edition of a 1453 letter from Guarino Veronese (*Epistolario* no. 870) to his most distinguished pupil, the Venetian humanist Francesco Barbaro (*Senili* no. 460 in the forthcoming edition). Particular emphasis is placed on the significance of the letter's postscript, preserved only in manuscript 1261 of the University Library of Padua, in which Guarino urges Barbaro to secure a professional appointment for the young Janus Pannonius. This striking passage, omitted in both principal manuscript witnesses (Guarneriano 28 and Vat. lat. 5220), as well as in the editions of Quirini and Sabbadini, offers rare insight into the perception of Janus Pannonius as a fully formed representative of the Italian humanist educational model.

The essay argues that the letter testifies to Janus Pannonius's thorough assimilation into the classical humanist curriculum cultivated by Guarino, which included proficiency in Greek and a broad grounding in philosophy and the sciences. Following his time in Ferrara, Janus Pannonius continued his studies at the University of Padua to pursue canon law. His interest in Xenophon, likely nurtured by Guarino, is reflected in the transmission of a manuscript of Xenophon originally owned by Guarino and later presented to Janus Pannonius by his son, Battista Guarino, who became his close companion.

By bringing together this neglected textual variant and the history of the manuscript's transmission, the article sheds new light on the migration of the *studia humanitatis* from Veneto to Hungary and on the ways in which intellectual authority and cultural belonging were negotiated in the early Renaissance.

Keywords | Guarino Veronese, Francesco Barbaro, Janus Pannonius, studia humanitatis, Renaissance

* Elhangzott az *Early Modern Humanist Canons in East-Central Europe* című nemzetközi konferencián (Budapest, 2025. szeptember 17–19.). Ez a tanulmány több szempontból is sokat köszönhet Draskóczy Eszternek, akinek komoly tudományos felkészültségét és együttműködési készségét már az Udinei és Padovai Egyetemen folytatott kutatói tartózkodásai idején azonnal felismerhettem. Értékes észrevételeikkel különböző módokon segítették munkámat Ciro Giacomelli és Stefano Pagliaroli, valamint régi együttműködésünk jegyében Augusto Guida és Fabio Vendruscolo.

Jelen tanulmánynak megvannak a maga korlátai: szerzője egyelőre nem rendelkezik kellő jártassággal a Janus Pannoniusra vonatkozó alapvető szakirodalomban. Ennek oka részben az, hogy a témához kapcsolódó jelentős szakmunkák magyar nyelven jelentek meg, részben pedig az, hogy Janus Pannonius rendkívül kifinomult és összetett latin költői életműve olyan elmélyült, hosszabb távú kutatómunkát igényel, amely túlmutat a mostani alkalom keretein. Tájékozódásomat Ábel Jenő 1880-ban megjelent *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* című munkájával, valamint Huszti József 1931-es *Janus Pannonius* című monográfiájával kezdtem meg. Jelenleg Kiss Farkas Gábor, Mayer Gyula és Orbán Áron írásait tanulmányozom, és időközben arról is értesültem, hogy Janus Pannonius kutatásával Jankovits László és Békés Enikő is foglalkozik. Alapvető tájékozódási pontot jelent továbbra is az a humanizmus és a reneszánsz kutatásának szentelt kiadványsorozat, amelyet a Giorgio Cini Alapítvány indított útjára. A sorozat létrejöttében meghatározó szerepet játszott az Alapítvány titkára, az italianisztika kiemelkedő alakja, Vittore Branca, aki Sárközy Péterrel, a Magyar Tudományos Akadémiával és Kelet-Európa vezető kutatóival együttműködve rendkívül termékeny tudományos korszakot teremtett. Ezt az időszakot a jövőbe mutató kutatási elképzelések és projektek gazdagsága jellemezte, amelyek a kedvezőtlen politikai környezet ellenére is kibontakozhattak.[1]

1 Sárközy Péter professzor jelenléte ismét emlékezetembe idézte azt a rendkívül termékeny tudományos közeget, amely az 1968-ban intézményesült magyar–olasz tudományos együttműködés nyomán gazdag szakmai ösztönzéseket, személyes találkozásokat és kulturális tapasztalatokat eredményezett. Ebből a közegből születtek azok a mára megkerülhetetlenné vált tanulmánykötetek, amelyek a magyar–olasz humanizmus kutatásának alapművei közé tartoznak: Vittore Branca, szerk., *Venezia e Ungheria al Rinascimento* (Firenze: Olschki, 1973) – a velencei Fondazione Giorgio Cini és a Magyar Tudományos Akadémia hosszú előkészítő munkájának eredménye; Klaniczay Tibor és Sárközy Péter, szerk., *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976) – a II. Convegno di Studi Italo-Ungheresi előadásait tartalmazza. A kötet első részét Janus Pannoniusnak szentelték, s témánk szempontjából különösen fontos Kardos Tibor „Giano Pannonio e la civiltà veneta" című tanulmánya, mindenekelőtt a 27–29. oldal. Ugyancsak alapvető jelentőségű: Cesare Vasoli és Sante Graciotti, szerk., *Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano* (Firenze: Olschki, 1994). E kötetből elsősorban a néhai Donatella Coppini „Marziale nella poesia di Giano Pannonio" című tanulmánya (71–88) emelendő ki, amely Janus Pannonius klasszikus imitációjának sajátos, szabálytalan vonásait elemzi, valamint Sebastiano Gentile „Marsilio Ficino e l'Ungheria di Mattia Corvino" című írása (89–110), amely a Mátyás-kori magyar udvar orfikus, platonikus és püthagoreus érdeklődésére irányítja rá a figyelmet. Ugyanehhez a kutatási hagyományhoz kapcsolódik: Sante Graciotti és Amedeo Di Francesco, szerk., *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento: Atti dell'XI Convegno Italo-Ungherese, Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 9–11 novembre 1998* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2001); Mayer Gyula, „Preparando l'edizione critica delle opere di Janus Pannonius", *Rivista di studi ungheresi* 4 (1989): 91–99; Békés Enikő, szerk., *Janus Pannonius: Válogatott bibliográfia* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 7–10; Kiss Farkas Gábor, „Giano Pannonio nell'educazione umanistica: La fortuna del Panegirico di Guarino Veronese a Vienna", *Nuova Corvina: Rivista di studi italiani in Ungheria* 20 (2008): 134–141; Orbán Áron, „The Nature of Astrology in Janus Pannonius' Works Composed in Hungary", *Acta Antiqua Hungarica* 54 (2014): 215–234, doi:10.1556/068.2014.54.2-3.11. Az olasz szakirodalomból külön említést érdemel Cinzia Franchi, valamint Luciana Sitran Rea írása: Cinzia

Janus Pannonius padovai emlékezete napjainkban is több, egymástól eltérő vizuális reprezentációban él tovább. Ezek közül kevéssé ismert az a mellszobor, amelyet Oláh Arrè Éva ajándékozott a Padovai Egyetemnek, és amelyet a Palazzo Maldura kertjében állítottak fel (1. kép).

1. kép. Oláh Arrè Éva Janus Pannonius-mellszobra, amelyet a Padovai Egyetem állíttatott, és a Palazzo Maldura kertjében helyeztek el

Jóval ismertebb ezzel szemben Andrea Mantegna portréja vagy Gian Giacomo Dal Forno freskója a Palazzo Antico del Bo épület Sala dei Quaranta termében, ahol Galilei egykori katedráját is őrzik.

A humanizmus számos vonatkozásban elsősorban tanulmányi programként értelmezhető, amint azt Paul Oskar Kristeller klasszikus meghatározása is hangsúlyozza. Guarino pedagógiai tevékenysége Janus Pannonius esetében a kulturális „asszimilá-

Franchi, „Intellettuali e uomini di corte: Padova e lo spazio europeo fra Cinque e Seicento", in *Patavina libertas*, szerk. Ester Pietrobon, tan. Rosario Rizzuto és Annalisa Oboe, 15–28 (Roma: Donzelli, 2021); Luciana Sitran Rea, „János Csezmiczei (Janus Pannonius)", in *La Sala dei Quaranta*, szerk. Marta Nezzo és Francesco Piovan, Clarissimi, 117–118 (Milano: Franco Angeli 2022). A jelen vizsgálat szempontjából nem találtam érdemi utalást Birnbaum nehezen hozzáférhető monográfiájában: Marianna Birnbaum, *Janus Pannonius: Poet and Politician* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1981). Említést érdemel továbbá, hogy Janus Pannonius halálának ötszázadik évfordulója alkalmából az *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* XIV. kötete (1972) tematikus tanulmányegyüttest szentelt a költő életművének. Legújabban lásd Prajda Katalin, *Italy and Hungary in the Early Renaissance: Cultural Exchanges and Social Networks* (Roma: Viella, 2023), doi:10.4324/9780367347093-RERW6-1.

ció" valódi folyamatát valósította meg, amely – megítélésünk szerint – lényegesen túlmutat azon, amit ma az integráció fogalmával jelölünk.

Amint látni fogjuk, egy újonnan felfedezett levélutóirat (post scriptum) részletes elemzése fontos adatokkal szolgál Janus Pannonius egy valószínűsíthető velencei kiküldetéséről. Ezt Guarino szervezhette meg Serviusra irányuló kutatásainak befejező szakaszában, s az út egyúttal előkészíthette velencei szakmai pályájának megalapozását is. Véleményünk szerint Guarino levelezésének egyik legjelentősebb darabjáról van szó: a levél kedvelt tanítványához, Francesco Barbaróhoz (1390–1454) íródott 1453 elején. Remigio Sabbadini a *Guarino-levélgyűjtemény*ben a 870. szám alatt adta ki; jelen tanulmányban saját kritikai szövegkiadásunkban közöljük újra, és egy olyan szövegkritikai javítás (emendáció) fényében tárgyaljuk, amelyet megalapozottnak tartunk. Ennek egyik oka, hogy maga Sabbadini az 1919-ben megjelent *Commento all'Epistolario* című munkájában nem tér ki erre az irodalom- és művelődéstörténeti szempontból jelentős utazásra. Mindenesetre a levél egészét Guarinónak a tanítványa, Janus Pannonius iránt érzett nagyrabecsülése és ragaszkodása hatja át.[2]

A következő sorrendet követem: először a szövegkiadást mutatom be, majd az olasz fordítást[3] közlöm, végül pedig a post scriptum új értelmezését és az ehhez kapcsolódó szövegkritikai javaslatot ismertetem, beleértve a levél emendációját is. Csupán röviden térek ki Xenophón központi szerepére Guarino velencei és ferrarai iskolájában, valamint annak a Guarino tulajdonában lévő Xenophón-kódexnek a Magyar Királyságba kerülésére, amelyet fia, Battista ajándékozott Janus Pannoniusnak.

2 Guarino Veronese, *Epistolario*, szerk. Remigio Sabbadini, 3 köt. (Venezia: Regia Deputazione di Storia Patria per le Venezie, 1915–1919), 870. levél, 2:607–608, 3:469–470, a továbbiakban: Guar. *ep.* Huszti József e kérdéssel kapcsolatos ismeretei Sabbadini kutatásain alapultak. Általánosságban szem előtt kell tartani, hogy Guarino nem állította össze levelezését hivatalos levélgyűjteménybe, míg tanítványa, Francesco Barbaro e tekintetben eltért mesterétől: maga gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá saját, valamint néhány levelezőpartnerének leveleit egy elismert, kanonikus gyűjteményben, amelyet Petrarca mintájára *Familiari* és *Senili* könyvekre osztott. A 460. levél a *Senili* részéhez tartozik. Francesco Barbaro, *Epistolario*, 1. köt., *La tradizione manoscritta e a stampa*, szerk. Claudio Griggio (Firenze: Olschki, 1991); Francesco Barbaro, *Epistolario*, 2. köt., *La raccolta canonica delle «Epistole»*, szerk. Claudio Griggio (Firenze: Olschki, 1999), a továbbiakban: F. B. *ep.* Megemlítem, hogy ötven év kutatómunkája után – Eugenio Garin támogatásával – hamarosan befejezem Barbaro teljes levelezésének kritikai kiadását, amelynek elkészítésével Vittore Branca bízott meg 1976 szeptemberében. Ami Janus Pannoniusnak a legműveltebb humanista körökben rövid idő alatt kivívott tekintélyét illeti, külön említést érdemel Vespasiano da Bisticci tanúsága, aki egyaránt méltatta rendkívüli tehetségét és jellemét: „costui superava non solo gli ultramontani sua, non era taliano che s'accostassi al suo ingegno" (ő nemcsak valamennyi „hegyeken túli" tudóst felülmúlta, hanem Itáliában sem akadt senki, aki tehetségében felérhetett volna hozzá). Vespasiano da Bisticci, *Le vite*, szerk. Aulo Greco, 1. köt. (Firenze: Istituto Palazzo Strozzi, 1970), 1:326–335 („Vescovo di Cinque Chiese, di natione Ischiavo"). Lásd még Gentile, „Marsilio Ficino…", 89–90.

3 Jelen közlés Tamás Ábel latinból készített magyar fordítását tartalmazza – a ford.

Kéziratos források: San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana, Guarn. 28 (= *G*); Padova, Biblioteca Universitaria, 1261 (= *PaU*[1] – 2–3. kép); Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 5220 (= *Vl*[12]). Nyomtatott forrás: Guarino Veronese, *Epistolario*, 2. köt. (= *S*[46], n. 870).

G, c. 151r–v; *PaU*[1] (*γ*), c. 40r–v; *Vl*[12], c. 45r–v; Quir. *ep.*, 286–287;[4] *S*[46], 607–608.

Guarinus clarissimo equiti et senatori sapientissimo Barbaro salutem d.t.

Nicolaus filius ἀγαπητὸς diem hunc mihi festum tuarum dimissione litterarum reddidit, in quibus legendis te ipsum mihi presentem audire fingebam, «presentiaque ora tueri». In earum vero lectione non una τοῦ ἑορτάζειν causa suborta est; primum quidem in amenissimo et suavissimis floribus olentissimo requiescere visus sum ortulo, ubi non desunt apes Himettie: adeo utrinque «intus et in cute» oriens voluptas animum capit et aurem, ut utrunque pascatur. Earum Nestorea quedam sese legenti offert eloquentia, maturum, doctum, eruditum peritumque redolens auctorem, adeo ut, dempto e fronte scriptoris nomine, iurare liceat sic sic eloqui et scriptitare Barbarum: studia sapiunt, doctrinam pre se ferunt, senatoriam sapientiam representant nec minus πολιτικήν quam studiosam. Adde quod cum tue laudi doctrine virtuti fautor et buccinator semper accedam ubi glorie tue particeps sive κοινωνός, quid mallem quam meo in studio suffragatione ac favore versari ut Λυδὸς πρὸς δρόμον καλοῦμαι; cumque vel «a teneris unguiculis» tua de indole de ingenio de moribus de dexteritate magnifice semper senserim et tunc futura nunc presentia fuerim auguratus, [et] uti de Scipione tenero adhuc maiores natu presagiebant, predicebant et predicabant, quid est quod libentius perspiciam aut perlegam, quam tot scriptionibus et rescriptionibus meo de te augurio et Guarini per etatem molliusculam de te vaticinantis testimonio fidem auctoritatem, tamquam certam veritatem, accedere qui per florentem etatulam virum magnum, civem eximium, principem excellentem, germinantem et pullulantem cogitaverim viderim predixerim, cui et adstipulantur res a te domi et foris, in toga et in bello iuste fortiter et sapienter pro patria pro libertate pro imperio geste, absolute. Quare tu quoque gratulare mee voluptati. De his hactenus.
Hunc Ianum, contubernalem meum, gente Pannonium, eruditione italicum, doctrina mirandum immo vero stupendum, tibi commendo. Eum suscipe in tuorum numerum.

Ferrarie V februarii 1453.

3 Verg. *Aen.* V 688 6 Pers. *Sat.* III 30 13 Liban. *Ep.* 617, 2, 4 (etc.); *Corpus Paroem. Graec.* II, 509 (Apostol. X, 81 Λυδὸν εἰς πεδίον ἴσθι προκαλούμενος); Guar. *ep.* 1, 16 = *S*[46] (Λύδιον

4 Francesco Barbaro, *Francisci Barbari et aliorum ad ipsum epistolae ab anno Chr. 1425 ad annum 1452* […], szerk. Angelo Maria Quirini (Brescia: Giammaria Rizzardi, 1743).

ἵππον εἰς πεδίον, τὸ τοῦ λόγου, προκαλούμενος); F. B. *ep.* n. 759* = S^{70} (pp. 358–359: κάι Λυδὸν πρὸς δρόμον καλέσω)[5] 13 Cic. *ad fam.* I 6, 2 15–16 Liv. XXVI 19, 9

1 Guar. Vero. clarissimo equiti et senatori sapientissimo d. Francisco Barbaro s. p. d. PaU^{1} S^{46} (Guarinus clariss. … sal. d.) Guarinus clari.mo equiti et sapientisssimo domino F. B. salutem d.t Vl^{12} 2 ἀγαπητὸς] *om.* Vl^{12} PaU^{1} 5 hortulo S^{46} 6 himottie Vl^{12} hyemetice PaU^{1} 7 et utrumque Vl^{12} PaU^{1} pascitur PaU^{1} earum. Nestorea PaU^{1} *Quir* 9 sic sic] sic S^{46} 10 πολιτικήν] *om.* Vl^{12} PaU^{1} πολιτικὴν S^{46} studiosum PaU^{1} 11 cum *om.* PaU^{1} laudi, doctrine] laudi fame doctrine PaU^{1} 11 ubi] uti PaU^{1} *fortasse recte* 12 particeps sive κοινωνός] particeps s(ive) κοινονος *G* sive κοινονός *om.* Vl^{12} sive κοινωνὸς *om.* PaU^{1} κοινωνὸς S^{46} («particeps sive κοινονος *codd.*, particeps fere κοινωνός *ed.*», *sed* particeps seu κοινωνὸς *Quir*) 13 Λυδὸς – καλοῦμαι] *om.* Vl^{12} PaU^{1} *fortasse* καλούμενος *(sed graeca fortasse gravius corrupta)* 15 senxerim PaU^{1} 15 [et] uti] veluti S^{46} *fortasse recte* 15 teneo PaU^{1} 15–16 presagibant predicabant et predicant PaU^{1} 16–17 scriptoribus et rescriptoribus *codd. Quir* scriptionibus et rescriptionibus *con.* S^{46} 20 pullulantem] epululantem *G* epulantem PaU^{1} 22 gratulare mee voluptati] me gratulare voluptati *G* mee congratulare voluptati PaU^{1} 23 Lanum *G* Vl^{12} eruditione italicum] eruditione *om. G* Vl^{12} eruditione ytalicum PaU^{1} italicum moribus *con. Quir* S^{46} 24 numerum.] numerum. Ei S(er)vium [*an* s(er)vi<ti>um *rectius*] ad me des oro, pro quo exorando si quid ingenio vel arte vel auctoritate vales, effunde. Omnia vincit amor. Ferarie V° februarii 1453 PaU^{1} (*γ*) *deest in G* Vl^{12} *Quir* Ei-amor *om.* S^{46}

Guarino üdvözletét küldi a legkiválóbb lovagnak és a legbölcsebb szenátornak, Francesco Barbarónak.

Szeretett [ἀγαπητός] fiam, Nicolaus, ünnepnappá tette számomra ezt a napot, amikor átadta leveledet. Olvasása közben úgy éreztem, mintha személyesen téged hallanálak magam előtt beszélni, s mintha „jelen lévő arcodat szemlélhetném" [*praesentiaque ora tueri*]. S valóban, olvasása közben nem is egyetlen oka támadt bennem az ünneplésnek [τοῦ ἑορτάζειν]. Először is. úgy rémlett, mintha egy gyönyörűséges és a legédesebb virágoktól illatozó kis kertben pihennék, ahonnan a hümettoszi méhek sem hiányoznak. Olyannyira magával ragadja a lelket és a fület a „külső-belső" [*intus et in cute*] gyönyörűség, hogy mindkettő egyaránt táplálékra lel. Leveledből az olvasó felé valóságos nesztóri ékesszólás árad: érett, tudós, művelt és mindenben jártas szerző illata lengi körül. Annyira így van ez, hogy ha a levél éléről letakarnánk az író nevét, bátran meg lehetne esküdni rá: így beszélni és így írni csak Barbaro tud. Minden sora az irodalmi tanulmányok ízét hordozza, tudományról tanúskodik, szenátori bölcsességet sugároz, amely nem kevésbé politikusi

5 S^{70} = Claudio Griggio, „Un gruppo di lettere inedite di Francesco Barbaro e Ambrogio Traversari", in Ambrogio Traversari *nel VI centenario della nascita (1386–1439): Atti del Convegno Internazionale di Studi Camaldoli-Firenze, 15–18 settembre 1986,* szerk. Gian Carlo Garfagnini, 329–366 (Firenze: Olschki, 1988).

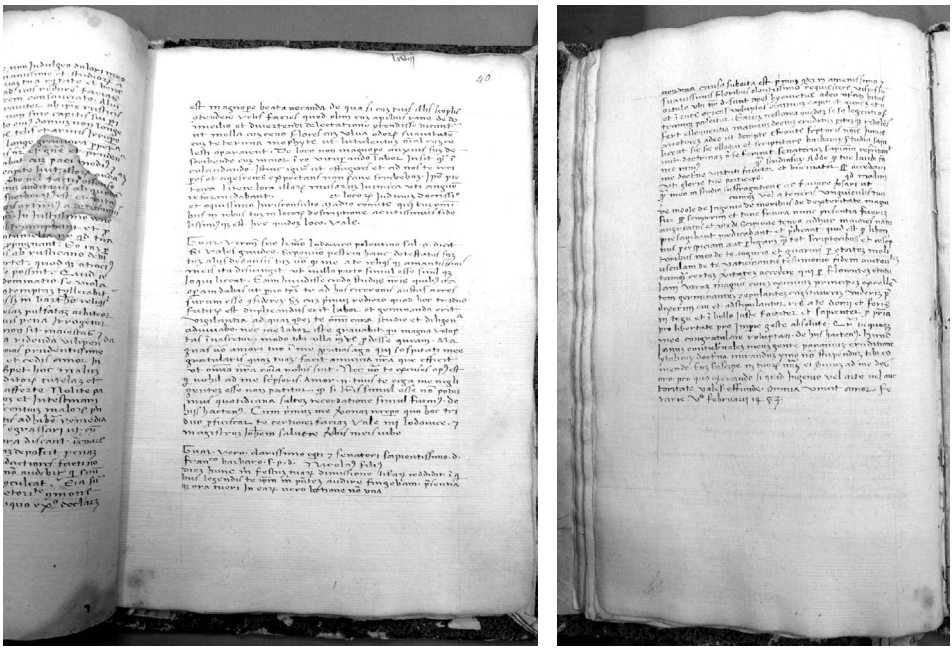
[πολιτική], mint amennyire tudósi. Ehhez járul még, hogy mivel mindig dicsőséged, tudományod és erényed híve és hírnöke voltam, s magamat dicsőséged részesének, sőt társának [κοινωνός] tekintem, mi mást kívánhatnék inkább, mint hogy továbbra is támogatásommal és jóindulatommal szolgálhassam ügyedet, „mint a versenyre hívott lüdiai paripa" [Λυδὸς πρὸς δρόμον καλοῦμαι]? Hiszen már „legzsengébb körmű gyermekkorodtól fogva" [*a teneris unguiculis*] mindig a legnagyobbra tartottam természetedet, tehetségedet, jellemedet és rátermettségedet; már akkor megjövendöltem mindazt, ami ma valósággá lett, miként hajdan az idősebbek is előre megérezték, megjövendölték és hirdették a még gyermek Scipio jövőjét. Mi eshetne hát nagyobb örömömre, mint látni és olvasni, hogy annyi leveled és válaszleveled révén mind nagyobb hitelt és tekintélyt nyer az a jóslat, amelyet rólad mondtam, s Guarino tanúsága is, aki még zsenge ifjúkorodban prófétai bizonyossággal szólt felőled? Hiszen már virágzó ifjúságodban egy nagy embert, kiváló polgárt és nagyszerű államférfit láttam benned kibontakozni és növekedni. Erről tanúskodnak azok a tettek is, amelyeket otthon és külföldön, békében és háborúban, igazságosan, bátran és bölcsen vittél véghez a hazáért, a szabadságért és az állam hatalmáért. Örülj hát te is az én örömömnek! De erről ennyi elég.

Ezt a Janust pedig, tanítványomat, akinek származása pannón, szokásai itáliaiak, képzettsége csodálatos, sőt bámulatra méltó, figyelmedbe ajánlom: fogadd őt körödbe.

Ferrara, 1453. február 5.[6]

ἑορτάζειν] az előző *festum* szóhoz kapcsolódik; apes Himettie] toposz; sic sic] ?; ubi glorie] a fordításnak megfelelően célszerűbbnek tűnik az *uti glorie* olvasat; Λυδὸς πρὸς δρόμον καλοῦμαι] görög közmondásos kifejezés (feltehetően: „versenyre hívott lüdiai paripa"), amely Libaniosnál, Mikhaél Aposztoliosnál, II. Manuél Palaiologosnál, magánál Guarinónál, Francesco Barbarónál és Filelfónál is adatolható. A jelen szöveghelyen a kifejezés egy rendkívül ritka változata olvasható; nem dönthető el, hogy ez a szöveg romlásának vagy Guarino tudatos változtatásának következménye; scriptionibus et rescriptionibus] Sabbadini javítását fogadtuk el, amely szerint a kézirathagyomány korábbi szakaszában az eredeti, nehezebben értelmezhető olvasat a másolás során az egyszerűbb *scriptoribus et rescriptoribus* alakra banalizálódott; et uti] a szöveg értelme alapján inkább *veluti* várható; fordításunkban a *veluti* olvasatát követtük; Hunc Ianum] Megítélésünk szerint a *Hunc* mutató névmás Janus Pannonius velencei személyes jelenlétére utal.

6 Tamás Ábel fordítása.

2–3. kép. Guarino levele Francesco Barbaróhoz, Padova, Biblioteca Universitaria, ms. 1261, 40r–v

Lényegét tekintve Sabbadini levélkiadása és az általam javasolt kritikai szöveg – amelyet néhány eltérés, valamint az általános szerkesztési elvekből fakadóan részletesebb kritikai apparátus jellemez – azonos alapokon áll. Kutatásaim során azonban egy váratlan felfedezésre jutottam: a padovai Egyetemi Könyvtár 1261. jelzetű kézirata (*PaU*[1]; másolója „Bonifacius", akinek az 1v fólión olvasható mutatót is tulajdonítjuk) egy rendkívüli jelentőségű utóiratot őrzött meg, amelynek befejező részét az eddigi kiadók – meglepő módon – elhagyták:

> Ei S(er)vium [*an* s(er)vi<ti>um *recte*] ad me des oro, pro quo exorando si quid ingenio vel arte vel auctoritate vales, effunde. „Omnia vincit amor" [Virg. *ecl.* X 69]. Ferarie V° februarii 1453.

> Kérlek, add át neki Serviust [Servium], hogy eljuttathassa hozzám [vagy inkább, helyesebben: szerezd meg számára ezt a megbízatást {servitium} a kedvemért?]; s ha értelmeddel, ügyességeddel vagy tekintélyeddel bármit is tehetsz ennek kieszközléséért, vesd latba minden erődet. „A szeretet mindent legyőz." Kelt Ferrarában, 1453. február 5-én.

Az utóirat egy olyan megfogalmazást őrzött meg, amelyben Guarino nyomatékosan sürgeti Barbarót, hogy fogadja be Janus Pannoniust velencei körébe, kivételes szellemi képességeire hivatkozva. A *Senili* kanonikus hagyományát képviselő másik két kódex

ezt a szövegrészt – legalábbis részben – nem őrizte meg. Az utóiratot a 18. századi kiadó, Angelo Maria Quirini is elhagyta, és – ami még meglepőbb – maga Sabbadini is, jóllehet Quirinivel ellentétben ismerte a padovai 1261. jelzetű kéziratot *(PaU¹)*. Erre utal, hogy már az 1884-ben megjelent *Centotrenta lettere di Francesco Barbaro* című kiadásában is hivatkozik rá, és a levél datálásában megőrzi a kizárólag a *PaU¹* kéziratban fennmaradt keltezést: „Ferariae V° februarii 1453".[7] Nem valószínű, hogy a szöveghely kimaradása Sabbadini munkatársai valamelyikének hanyagságával magyarázható, akik a szövegek sajtó alá rendezésében közreműködtek. Elképzelhető, hogy Sabbadini figyelmét kerülte el a szöveghely, mivel a padovai kéziratot utolsóként kollacionálta, de az is lehet, hogy egyik munkatársa átiratát vetette össze a kézirattal, túlságosan sietve. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Sabbadini már 1891-ben, a *Vita di Guarino Veronese* című művében így ír: „Ugyanabban az évben (1453) Janus Guarino ajánlásával Velencébe utazott Barbaróhoz…", vagyis Janus velencei útjára pusztán a *Hunc* mutató névmás alapján következtetett, anélkül hogy ehhez az utóirat második részére támaszkodott volna.[8]

Az eddig ismeretlen szövegrész zárómondatában megítélésünk szerint több problémás pont is megfigyelhető: a szerkezet annyira tömör, hogy több helyen nehezen értelmezhető. Szókincse ugyanakkor Guarino más leveleivel is párhuzamba állítható, különösen azokkal, amelyekben korábban megígért megbízatások teljesítését kéri vagy sürgeti. Az „*Ei Servium ad me des oro*" („Kérlek, add át neki a Serviust, hogy eljuttassa hozzám") fordulat előzménye Guarino 174. levelének 26. sorában olvasható: „*Mitto puerum ut litteras ad me des*" („Elküldöm a szolgámat, hogy vele küldj nekem levelet"); az „*exorando*" („kieszközléséért") igenév pedig a Mazo de' Mazi és Guarino által Barbaróhoz intézett 339. levél 17–19. sorában szereplő „*exorasse*" igealakkal vethető össze. A levél egy olyan ügyre utal, amelynek kedvező kimenetele Barbaro „fides et auctoritas et λόγος unico verbo" („bizalom, tekintély – egyszóval: *logosz*") közbenjárásának volt köszönhető. A Guarino által kért kódex nem az a pergamenre írt *Servius*-példány, amely Barbaro tulajdonában volt, és amelyet Pearl Kibre a családi könyvtár 1936-ban kiadott leltárában a következő bejegyzés alatt közölt: „1224 B.M. Servius in Virgilem [sic]".[9] Ezt az értelmezést támaszthatja alá a következő *pro quo* fordulat is, amennyiben azt a *Servium* szóra vonatkoztatjuk. Arra azonban nincs adat, hogy az elkérni kívánt kódex kinek a tulajdonában volt. Guarino tehát arra kérte Barbarót, hogy a lehető legnagyobb gondossággal járjon utána a kódexnek másoknál. A kódex felkutatásának körülményei ugyanakkor kétségeket vetnek fel, és továbbra is nyitva hagyják a *s(er)vi<ti>um* emendáció lehetőségét. Ebben az esetben a *pro quo* fordulat nem Serviusra, hanem Ja-

7 Francesco Barbaro, *Centotrenta lettere inedite* […] *precedute dall'ordinamento critico cronologico dell'intero suo epistolario*, szerk. Remigio Sabbadini (Salerno: Tipografia Nazionale, 1884), 50.

8 Remigio Sabbadini, *Vita di Guarino Veronese* (Genova: Tip. Dell'Istituto Sordomuti, 1891), 156, § 355, valamint 139–142, 150–151. Újabb kiadása: Mario Sancipriano, szerk., *Guariniana* (Torino: Bottega D'Erasmo, 1964).

9 Pearl Kibre, *The Library of Pico della Mirandola* (New York: Columbia University Press, 1936), 273; Fabio Vendruscolo, „Per la biblioteca di Francesco Barbaro", in *Griechisch-byzantinische Handschritenforschung*, szerk. Christian Brockmann, Daniel Deckers, Dieter Harlfinger és Stefano Valente, 101–128 (Leiden: De Gruyter, 2020), doi:10.1515/9783110366358-007.

nus Pannoniusra és a *s(er)vi<ti>um* szóra vonatkozna, amelyet „megbízatás" vagy „hivatal" értelemben kellene felfogni. Eszerint Guarino arra kérte volna Barbarót, hogy minden befolyását latba vetve járjon közben ennek kieszközléséért: „Kérlek, szerezd meg számára ezt a megbízatást a kedvemért; s ha értelmeddel, ügyességeddel vagy tekintélyeddel bármit is tehetsz ennek kieszközléséért, vesd latba minden erődet. »A szeretet mindent legyőz.«"

Első olvasásra a kéziratban a *Servium* alakot azonosítottam. Az írásképen nem látható semmiféle nyoma egy eltűnt nazálisnak, ezért a szót Servius Vergiliushoz írt kommentárjának egyik kézirataként értelmeztem. Ezt az értelmezést látszólag az ezt követő vergiliusi idézet – „*Omnia vincit amor*" (*Eclogae* X 69) – is alátámasztja, tekintettel arra, hogy Guarino egyaránt kiválóan ismerte Vergilius műveit és a latin grammatikus Servius munkásságát. Ismeretes ugyanis, hogy 1427-ben elkészítette a *Vocabula* című, Vergilius szókincsét feldolgozó lexikon első kritikai változatát.[10] Ekkorra datálható annak a másolatnak az elkészülése, amelyet Guarino másolóként is működő tanítványa, Nori Mariotto di Niccolò egy régi Servius-példány („Servium veterem") alapján készített.[11] 1456-ban, mintegy húszéves hallgatás után a levelezésből ismét értesülünk a lexikonról: Giorgio Valagussa, miután tudomást szerzett arról, hogy Guarino elkészítette annak új változatát, levélben kérte, hogy bocsássa azt rendelkezésére.[12]

A *Servium* olvasat azt feltételezi, hogy Janus Pannonius 1453 elején Velencébe utazott, majd onnan visszatért Ferrarába, amire egyébként nincs más adat, hacsak nem tételezzük fel néhány levél elveszését. A paleográfiailag is megalapozott *s(er)vi<ti>um* emendáció viszont azzal az előnnyel járna, hogy logikai folytonosságot és szerves egységet teremtene az utóirat első részében, vagyis Guarino azon ajánlásában, amelyben Janus Pannonius pályafutását és előmenetelét Barbaro pártfogására bízza. Elfogadásától eleinte mégis vonakodtam, mivel a szó a klasszikus latinban elsősorban „rabszolgaság", illetve „szolgaság" jelentésben fordul elő. A középkori nyelvhasználatban azonban a szó „szolgálat, megbízatás, tisztség" jelentésben is adatolható, amint azt Du Cange

10 Guarino 429., 431. és 438. levelével: Guar. *ep.*, 1:604–605, 607, 614–616.

11 Guar. *ep.*, 429. és 431. levél, 3:223, 225 (*Commento*).

12 Servius humanista recepciója sokat köszönhet Guarinónak. Guarino lexikonáról több tanulmány is megjelent; ezekre – az általuk hivatkozott további szakirodalommal együtt – itt is utalok: Fabio Stok, „Il lessico serviano di Guarino Veronese", *Voces: Revista de filología tardoantigua* 25 (2018): 59–79; Fabio Stok, „La lessicografia della scuola di Guarino: Il *De differentiis vocabulorum* di Bartolomeo Facio", in „Ipsissima verba: Essays in Honour of Johann Ramminger", szerk. Giancarlo Abbamonte, Minna Skafte Jensen és Marianne Pade, *NJRS* 19 (2022): 283–300; Giuseppe Ramires, „Guarino Veronese editore del Commento di Servio a Virgilio: Un capitolo degli studi di Remigio Sabbadini", in *La filologia classica e umanistica di Remigio Sabbadini*, szerk. Fabio Stok és Paola Tomè, 219–240 (Pisa: Edizioni ETS, 2016); Giuseppe Ramires, „Servio e l'Umanesimo inglese: Robert Fleming, allievo di Guarino Veronese", in *Servius et sa réception de l'Antiquité à la Renaissance*, szerk. Monique Bouquet, Bruno Méniel és Giuseppe Ramires, 539–554 (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2011), doi:10.4000/books.pur.38317; Giuseppe Ramires, „Tracce del Servio «italiano» *di* Guarino Veronese nel commento all'Eneide di Pomponio", in *I contributi di Pomponio Leto e della sua cerchia agli studi umanistici di filologia e storiografia*, szerk. Giancarlo Abbamonte, Patricia J. Osmond, Marianne Pade és Fabio Stok, 75–84 (Roma: Roma nel Rinascimento, 2025). Valagussa leveléről, amelyben említést tesz a lexikonról: Guar. *ep.*, 3:485 (*Commento*).

szótára tanúsítja; az ott idézett legtekintélyesebb források egyike Tours-i Gergely *Historiae* című művének V. könyve (3. fejezet). A szó megválasztására emellett a népnyelvi használat is hatással lehetett. Mindenesetre Guarino életművében ez egyszeri előfordulásnak *(hapax)* tekinthető, amelyet egyaránt magyarázhatnak a középkori előzmények, valamint azok a nyelvi és szókészleti változások, amelyek a görög nyelv ismeretének terjedésével párhuzamosan mentek végbe. Stefano Pagliaroli hívta fel a figyelmemet két, 1428-ból és 1450-ből származó görög nyelvű oklevélre, amelyek Georgios Gemistos Plethon birtokaira és örököseire vonatkoznak. E dokumentumokban metonimikus használat eredményeként a görög *δουλεία* és a latin *servitium* szemantikai megfelelése figyelhető meg.[13] Fabio Stok 2022-ben megjelent tanulmányában a *De differentiis vocabulorum* – Bartolomeo Facio *De verborum proprietate* című, Guarino hatása alatt összeállított műve első részének – címszójegyzékében az 56. helyen (95. o.) szerepel az a szópár, amely vizsgálatunk szempontjából különösen jelentős: *servitium* / *beneficium*. A szó jelentésváltozása már Boccaccio elbeszélő latin nyelvében is végbement. A *Genealogiae* XI. könyvében Boccaccio elbeszélése szerint Jupiter megpillantotta a Garamantis nevű nimfát, amint éppen az egyik lábát mosta, és – „mivel hajlott a bujaságra" – azonnal vágyra lobbant iránta, mire a nimfa menekülni kezdett. A lába mellett megbúvó rák azonban megharapta a nimfát, így Jupiter utolérhette és egyesülhetett vele. Így született volna meg Iarbas; Jupiter pedig „a neki tett szolgálat jutalmául az égboltra helyezte a rákot, és a Zodiákus egyik csillagképévé tette" („Iuppiter autem ob inpensum servitium cancrum in celo locavit, signumque Zodiaci fecit").[14] Boccaccio *Genealogiae* című műve jól ismert lehetett Guarino és Barbaro számára is. Barbaro könyvtárában ugyanis nemcsak megtalálható volt egy példánya, hanem *Epistolae* című levelezésében is több alkalommal idézte, ezzel is bizonyítva a mű alapos ismeretét.[15]

Guarino ferrarai korszakában, iskolájának azt a jól bevált gyakorlatát követve, hogy tanítványait folyamatos kapcsolatban tartotta egymással, célszerűnek látta Janus Pannoniust bemutatni Barbarónak, aki humanista, valamint politikai-katonai téren egyaránt vitathatatlan tekintélynek örvendett. Amikor a magyar humanista nagybátyja, Vitéz János váradi püspök és esztergomi érsek akaratából beiratkozott a padovai egyetemre, ahol négy év alatt (1454–1458) jogi tanulmányait befejezve fokozatot szerzett, továbbra is ápolta barátságát Battistával, Guarino legtehetségesebb fiával, aki ezt a barátságot – amint látni fogjuk – nem kisebb ajándékkal viszonozta, mint Xenophón *Kürosz nevelkedése (Cyropaedia)* című művének egy kéziratával.

13 Nem zárható ki, hogy a görög nyelv is hozzájárult e szemantikai fejlődéshez. A kérdés dokumentálásához: Pasquale Placido, *Illustrazioni di tre diplomi bizantini che si conservano nel grande Archivio di Napoli* (Napoli: Stamperia e fonderia di Giuseppe Cataneo, 1862), 15–17.

14 Giovanni Boccaccio, „Genealogie deorum gentilium", szerk. Vittorio Zaccaria, in Giovanni Boccaccio, *Tutte le opere*, szerk. Vittore Branca, 7. köt. (Milano: I Classici Mondadori, 1998), 1102 (XI. könyv, 11. fejezet).

15 Kibre, *The Library…*, 287 (1492. sz.); Francesco Barbaro, *De re uxoria*, szerk. Claudio Griggio és Chiara Kravina, Istituto nazionale di studi sul Rinascimento: Studi e testi 53 (Firenze: Leo S. Olschki, 2021), 317–318 (lásd továbbá az itt közölt korábbi szakirodalmat).

Visszatérve azonban a tanulmány első részének alapvető kérdéséhez, zárásként azt szeretném hangsúlyozni, hogy a fent tárgyalt két szövegjavaslatot egyelőre egyaránt nyitva kell hagynunk. A levél záró szakasza mindkét értelmezést lehetővé teszi. Általános filológiai szempontból ugyanakkor a vizsgált eset tanulságosan szemlélteti, hogy az eredeti levélnek abból a fázisából, amelyet γ stádiumnak nevezünk, a stilárisan és irodalmilag megformált levélgyűjteménnyé alakítás folyamata során milyen jelentős tények és adatok veszhettek el.

*

A következőkben röviden Xenophónra és műveire térek ki, különös tekintettel a *Kürosz nevelkedése* című munkájára. Guarino már velencei tanársága idején oktatási programjának alapvető klasszikus szövegévé tette a *Cyropaediát*, amely ezt követően tanítványai képzésének is meghatározó részévé vált. Ezzel összefüggésben röviden utalok a *Cyropaediá*ból vett néhány rendkívül korai idézetre, amelyek Francesco Barbaro *De re uxoria* című értekezésében ismerhetők fel, és 1415, illetve 1416 márciusa közé keltezhetők. A mű Lorenzo de' Medici il Vecchiónak készült Ginevra Cavalcantival kötött házassága alkalmából, az 1416. évi farsang idején. Amint azt Chiara Kravina és e sorok írójának 2021-es kritikai kiadása kimutatta, a *De re uxoria* egész Európában széles körben elterjedt, és különböző recepciós szinteken legalább a 18. századig, sőt azon túl is jelen volt.

Xenophón és életműve vonatkozásában mindenekelőtt Michele Bandini összefoglaló munkáira érdemes támaszkodnunk, aki a *Les belles lettres* sorozatban megjelent *Hierón* és *Emlékeim Szókratészről (Memorabilia)* kritikai kiadásának szerkesztője. Vizsgálatunk szempontjából különösen fontosak továbbá a következő tanulmányai: *Senofonte alla scuola di Guarino* és *Lo Ierone di Senofonte nel Quattrocento* (2005), valamint a legújabb, 2024-ben megjelent tanulmánya, amely a Vat. Urb. gr. 95 közvetlen apográfjaival és azok leszármazott kéziratait foglalkozik.[16]

Barbaro művének kritikai kiadásában a *Cyropaediából* származó három átvételt sikerült azonosítanunk: *De re uxoria* II, 6 < *Cyropaedia* VII, 4, 1–7; II, 11 < *Cyropaedia* VIII, 5, 19 skk.; XVI, 2–3 < *Cyropaedia* II, 4, 1–6. További átvételek Xenophón *A gazdálkodásról (Oeconomicus)* című művéből származnak. Társadalom- és politikatörténeti szempontból e hivatkozások együttese annak a központi szerepnek a bizonyítéka, amelyet Xenophón – Barbaro megfogalmazásában *dux et philosophus* – a velencei arisztokrácia új nemzedékének humanista, közéleti és politikai műveltségében betöltött.

Megítélésünk szerint Xenophón velencei recepciója független volt attól az ezzel párhuzamosan zajló firenzei folyamattól, amelynek során Xenophón műveit Chrysoloras

16 Lásd különösen: Michele Bandini, „Lo *Ierone* di Senofonte nel Quattrocento: Leonardo Bruni e Antonio da Pescia", *Res Publica Litterarum* 28 (2005): 108–123; Michele Bandini, „Senofonte alla scuola di Guarino", in *Filologia, papirologia, storia dei testi: Giornate di studio in onore di Antonio Carlini*, Biblioteca di Studi Antichi 90, 83–109 (Pisa–Roma: Fabrizio Serra, 2008); Michele Bandini, „Per lo studio della tradizione manoscritta dell'*Economico* di Senofonte: Eliminatio codicum descriptorum", *Revue d'histoire des textes* 19 (2024): 1–32, doi:10.1484/J.RHT.5.137108.

terjesztette egyetemi előadásainak programjában; Guarino ezt a hagyományt Velencében új összefüggésekbe helyezve és mélyen megújított célkitűzésekkel vitte tovább. Bruni *Hierón*-fordításának terminus ante quemje 1403 májusa. Barbaro Xenophónnal a padovai egyetemen folytatott tanulmányai idején, 1408 és 1412 között került közelebbi kapcsolatba, önállóan; noha a görög szerzők közvetlen tanulmányozásának szükségességéről vallott felfogását hivatalosan csak Lorenzo de Monacishoz 1416-ban, az 1415-ös firenzei kulturális tartózkodását követően intézett levelében fogalmazta meg. A velencei Rialto Iskolában már 1418 előtt oktatták a görög nyelvet. Teljes mértékben osztom Chiara Kravina álláspontját, amely szerint Xenophón Velencében olyan nevelési mintává vált, mint „a politikai elvek és gyakorlat elméleti megalapozója, az *institutio principis* előfutára".

Ebben a keretben helyezhető el Xenophón recepciójának egy olyan epizódja, amelynek főszereplői éppen Battista Guarini (1434–1513) – apja szellemi örököseként, valamint a magyar diákok tanáraként is –, illetve Janus Pannonius. Xenophón kéziratos hagyományának e terjedéstörténeti mozzanatát Michele Bandini ismertette egyik 2008-ban megjelent tanulmányában.[17]

Összefoglalva: az erlangeni Egyetemi Könyvtár A1 jelzetű, a 10. század első feléből származó kézirata – amely a *Cyropaedia* öt legfontosabb szövegforrásának egyike – olyan ajándék volt, amelyet Battista adott Janus Pannoniusnak, miután ő padovai egyetemi tanulmányait befejezve visszatért Magyarországra, hogy jelentős egyházi tisztségeket töltsön be. A kézirat tanulmánytársnak ajándékozása a humanizmus egyik legjellegzetesebb jelmondata jegyében történt: „a barátok javai közösek".

Amint látható, az eddig tárgyalt szálak szorosan összekapcsolódnak. Janus Pannonius nem csupán egyike volt azoknak a külföldieknek, akik Itália egyik legkiválóbb humanista iskolájában részesültek képzésben. Guarino elismerése szerint Janus Pannonius oly mértékben sajátította el a műveltséget, a humanista stílust és az itáliai életformát, hogy alkalmassá vált arra, hogy Velence politikai-társadalmi rendszerében valamely tisztség vagy szolgálat betöltésére számíthasson.

Fordította Draskóczy Eszter

17 Michele Bandini, „Un nuovo libro della biblioteca di Guarino Veronese", *Rivista di filologia e istruzione classica* 136, 3. sz. (2008): 257–266.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.04

„Árva" leányok

Az apa hiányának megjelenése Vörösmarty Mihály nőalakjainál

VÁMOS Violetta

Váci Piarista Gimnázium, középiskolai tanár
ORCID: 0009-0002-2755-2473

Fatherless daughters. The absence of the father in Vörösmarty Mihály's female characters

Abstract | The absence of paternal protection shapes the emotional vulnerability and personality development of female characters in Vörösmarty Mihály's works. In his epic poetry, an elderly father and a daughter in need of protection form a recurring pairing, which Zentai Mária traces to folktales and chivalric romances. Her research suggests that these female characters, unlike their male counterparts rooted in the epic tradition, should be examined in terms of their narrative functions in fairy tales. In Vörösmarty's later works, the figure of the elderly or unmentioned father persists: his daughter, who symbolically remains in need of protection, is rescued by a hero who also causes harm. Without a protective father or hero, these female characters are compelled to develop their own defences. This process is difficult, as some of Vörösmarty's apparent heroes also cause psychological harm, including the hunter in *Fair Ilonka* and even Csongor. The female characters must therefore undergo a long and painful process of developing psychological defences before they can find a suitable partner. This article examines how paternal neglect or absence shapes the personality development of Vörösmarty's female characters and explores their paths towards psychological maturity.

Keywords | Vörösmarty Mihály, female characters, fatherlessness, personality development, epic poetry

Vörösmarty Mihály életművének jelentős hányadát alkotják a változatos férfi- és női karaktereket felvonultató epikus művek, egyik legtöbbet vizsgált nőalakja mégis a *Csongor és Tünde* címszereplője. Zentai Mária *Az egyetlen eposz* című tanulmányában kimutatta, hogy Vörösmarty epikus nőalakjaira azért jellemző a sematikus karakterábrázolás, mert mesei és lovageposzi eredetűek, míg összetettebb személyiségű epikus férfialakjait a klasszikus eposzok hősei ihlették.[1] Zentai összegyűjti Vörösmarty említett nőalakjainak legjellemzőbb tulajdonságait:

> A hősnők többsége hajadon, mindannyian nagyon fiatalok és meglehetősen gyámoltalanok, passzívak. […] Felnőtt vagy középkorú, önálló személyiségű és akaratú nő nem létezik az eposzok univerzumában. Vörösmarty tipikus, sőt kizárólagos hősnője a nagyon fiatal, tapasztalatlan, ártatlan, gyenge, védelemre – apja és/vagy hős szerelmese védelmére – szoruló és tőlük függő lány.[2]

Zentai az eposzi nőalakok esetében egy további visszatérő motívumra is felhívja a figyelmet: anyjukról egyik műben sem esik szó, többségük apja viszont jelen van, és fiatal lányához képest feltűnően idős férfiként jelenik meg:

> ősz apa mellett virágzik boldog vagy szomorú sorsa Hajna, Etelke, Enikő, szép Ilonka […]. Ősz apa anyátlan lánya Hajna és Szömér (Huba), Jeve (Dalma), Etelke (Ernyei), Leila (Ulemán), Ida, Dalár (Dobó), Szűbál (Arta), Enikő (Káldor). Jola árva, Szűdelinek nincs se apja, se anyja.[3]

Zentai a meseértelmezésben használatos proppi alapfunkcióként azonosítja az *idős apjával szereplő hősnő*t, a lány védtelensége pedig a varázsmesékben indokolttá teszi a hős és a károkozó összetartozó szereplőpárosának jelenlétét. Vörösmarty eposzaiban is hasonló az idős apa funkciója: a leányt a védelmére képtelen apja helyett a főhős menti meg a károkozótól.[4] Az apák öregsége a nőalakoknál szimbolikusan arra a megüresedő helyre mutat rá, amelyet a védelmükre képes férfinak kell elfoglalnia. Az eposzokon kívül Vörösmarty egyéb szövegeiben is gyakoriak az idős apák leányai, azonban bizonyos művekben az apai védelem elégtelensége olyan férfialakot hív be a cselekménybe, aki egyszerre tölti be a hős és a károkozó szerepét. Tanulmányomban a Vörösmarty-apafigurák ábrázolásának jelentésrétegeit vizsgálom, arra összpontosítva, hogyan függ össze az apa szerepe a nőalakok férfiakhoz fűződő viszonyával.

1 Zentai Mária, „Az egyetlen eposz", in *Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. Szajbély Mihály, 380–402 (Budapest: Magvető Kiadó, 1999), 390.

2 Uo., 387.

3 Uo., 386.

4 Uo., 390.

A kritikai kiadás részletesen ismerteti a *Szép Ilonka* kutatástörténetét.[5] A kritikai jegyzetek szerint a *Szép Ilonka* mű kutatásának egyik visszatérő kérdése a történet és a Peterdy család kapcsolata. A kérdéssel elsőként S. Szabó József foglalkozott: Peterdy Gábor közlésére hivatkozva ismertette a családban fennmaradt anekdotát, miszerint Vörösmarty hősnőjét a néhai Peterdy Ilonka ihlette, aki Mátyás király iránt érzett szerelmébe halt bele.[6] Király György azonban tanulmányában kétségbe vonja az S. Szabó által közölt adatok hitelességét, megállapítása szerint ugyanis Peterdy Gábor másképp mesélte el Beöthy Zsoltnak a családjában fennmaradt történetet.[7] Király szerint az anekdota bizonyítható előzménye csupán annyi, hogy Peterdy Gábor apja, Peterdy József valóban ismerte Vörösmartyt Fáy András révén, és feltehetően mesélt neki családjuk ősi származásáról. S. Szabó cikkében a Peterdy család története valószínűsíthetően „nagyvonalúságból" egészült ki a szerelmébe belepusztuló leány alakjával, az ugyanis a kutatások szerint először csak Bajza József *Rege a hableányról* című novellájában kapcsolódott össze Mátyás király történelmi alakjával.[8]

Vörösmarty szövegében Peterdiről kiderül, hogy „vére hajdanában / Bőven omlott Nándor ostromában",[9] a vers pedig a továbbiakban unokájának, Ilonkának a vadász iránt ébredő szerelmére összpontosít. Egyrészt Ilonka nemessége árnyalódik azáltal, hogy nagyapja egykori katona, hős hazafi, aki együtt harcolt Hunyadi Jánossal, másrészt szokásos eljárás Vörösmarty epikájában és drámáiban a közéleti-hazafias tartalmak magánéleti-szerelmi tematikával való összekapcsolása. Zentai Mária gondolatmenetét követve megállapítható, hogy Vörösmarty epikus nőalakjai jellemzően hős harcfitól származnak, aki azonban az eposzok cselekményének idejére megöregedett, és már képtelen megvédelmezni leányát. A *Szép Ilonka* szüzséje azonban eltér ettől a mintától, ugyanis az Ilonka „apja"-ként aposztrofált ősz Peterdi nem Ilonka apja, hanem a nagyapja. Az egykori eposzi szüzsé megváltozása magyarázatot ad Peterdi aggkorára, és indokolttá teszi a leány védelmére érkező ifjú hős jelenlétét. A szöveg azonban jelzi, hogy a korábbi eposzi struktúrák felidézése ellenére már nem az idealizált eposzi világban járunk: Ilonka árva, hiszen a nagyapjával él, az érkező ifjú pedig Ilon-

5 Fontos megemlíteni (a teljesség igénye nélkül) a kritikai kiadás óta megjelent jelentős *Szép Ilonka*-tanulmányokat: Bécsy Ágnes, „A hervadhatatlan Szép Ilonka", *Árgus* 11, 5. sz. (2000): 44–49; Vaderna Gábor, „Mátyás király szerelmes: Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka*", *2000: Irodalmi és Társadalmi Havilap* 31, 3. sz. (2019): 61–79; Margócsy István, „A király mulat: Fejedelmi csábítás a magyar romantikában", *2000: Irodalmi és Társadalmi Havilap* 16, 9. sz. (2004): 56–72; Zentai Mária, „Hívott és hívatlan dalosok: Vörösmarty műveinek zenei adaptációi, különös tekintettel a *Szép Ilonká*ra", in *„Vendégek közt vendég": Poétikai örökség és szöveghagyomány: Vörösmarty az ezredforduló után*, szerk. Hansági Ágnes és Hermann Zoltán, Tempevölgy könyvek 41, 17–44 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2020).

6 Vörösmarty Mihály, *Kisebb költemények II. (1827–1839)*, szerk. Horváth Károly, Vörösmarty Mihály összes művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 450; S. Szabó József, „Szép Ilonka és a Peterdyek", *Ország-Világ* 21, 50. sz. (1900. dec. 9.): 991.

7 Király György, „A *Szép Ilonka* keletkezése", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 34 (1910): 231–233, 233.

8 Vörösmarty, *Kisebb költemények II.*, 449.

9 Vörösmarty Mihály, „Szép Ilonka", in Vörösmarty, *Kisebb költemények II.*, 131–135, 132.

ka szempontjából antihős – a Zentai által is használt proppi terminológia szerint a károkozó és a hős funkciója egybeesik a vadász figurájában. Bár a mű felidézi a költő korábbi elképzeléseit, azokat jóval realisztikusabb tónusban ábrázolja.

Ilonka bemutatása kettős: a szöveg hangsúlyozza rokonságát a hazafi Peterdivel, szüleiről azonban hallgat. A szövegben öt alkalommal fordul elő Ilonka neve, mindannyiszor a „szép" melléknévvel együtt, amely más, Ilonkára vonatkozó szókapcsolatokban is előfordul: „szép sugár lány", „erdők szép virága", „szép leánykám". Ilonka keresztneve egyszer sem szerepel jelző nélkül vagy nagyapja, Peterdi nevével együtt. A „szép" jelző gyakori előfordulásának számos verstani és intertextuális oka van, de az is felmerülhet, hogy Ilonka neve mellett nem véletlenül szerepel szinte vezetéknévi pozícióban a *szép* melléknév: Ilonka ugyanis nem feltétlenül viseli Peterdi nevét, amennyiben Peterdi Ilonkának nem az apai, hanem az anyai nagyapja. Ilonka anyját azonban hiába is keresnénk – ahogyan Zentai Mária is megállapítja –, a Vörösmarty-leányok anyjáról nem esik szó, jelen esetben azonban Ilonka apjáról sem. Logikusnak tűnne, hogy Ilonka apját Peterdihez hasonló harcfiként képzeljük el, azonban Peterdi nem tesz említést Ilonka csatában elhunyt apjáról visszaemlékezése során. Bár Ilonka szüleinek kilétét a versben homály fedi, Ilonka történetén keresztül mégis felmerül annak lehetősége, hogy a leány sorsa a családi múlt egyfajta újrajátszása. Antalfai Márta a női személyiségfejlődés szakaszainak, jellemzőinek és az azt gátló tényezőknek (komplexusoknak) a népmesei megjelenését vizsgálva „öröklött komplexus"-nak nevezi azokat az archetipikus struktúrákat, amelyek a felmenőktől erednek, és a személyiségfejlődés során az egyik fejlődési szakaszból a következőbe való átlépést gátolják.[10] Ez alapján Ilonka, aki a pillangót kergetve, de a vadásszal találkozva épp a nővé érés személyiségfejlődési stádiumában jár, hibás megküzdési stratégiát választ a férfival való találkozása során, ebben azonban a tudatos döntés mellett egy felmenője – vélhetően az édesanyja – történetének tudattalan megismétlése is szerepet játszhat.

10 „Pszichoterápiás tapasztalataim alapján az archetípushoz kapcsolódhat az ősöktől, felmenőktől származó úgynevezett öröklött komplexus is, melynek lépései nagyvonalakban: öröklött kapcsolattörténet (komplexus) ⟶ erős érzelmi töltés (archetípus aktiválódása) ⟶ ismétlődési kényszer. A viselkedésben, életstílusban, kommunikációban megjelenő komplexus esetében az adott archetípus is életre kel. Fordham szerint, amikor azt mondják, hogy az archetípusoknak örökletes funkcióik vannak, ezen azt értik, hogy a génsejtekben reprezentálódnak és ennek folytán minden archetipikus kép, amit a tudat rögzít, tartalmaz genetikai tényezőket is, illetve ezek hatásában is megragadható. (Fordham 1957, 11. Idézi: Knox 2005, 18.) Ennélfogva analógia szinten ismételhetjük (tudattalanul) egy-egy felmenőnk életmódját, azon belül is elsősorban annak komplexusait, tekintettel arra, hogy az archetípus elemi erejénél fogva megszállva tarthatja a tudatot, majd az egész személyiséget, s a további fejlődés gátjává válhat. Ezért az egyik identitásból a másikba történő átmenetnél az ősök életéből érkező transzferhatás is érvényesül. A következő pszichés fejlődési szakaszt az egyén először elődei mintájára és nem az individuációt elősegítő módon próbálja megoldani, ami gyakran tévútra vezet." Antalfai Márta, „A női kiteljesedéshez vezető út meghatározó állomásai", *A női dimenzió – Femme Harmone* 2, különszám (2022): 198–216, 201–202, doi:10.55344/andfhksz.2201198, https://katarziszegyesulet.hu/wp-content/uploads/2024/05/AM28.pdf.

Szép Ilonka és a vadász kapcsolatának kilátástalansága több szempontból is felidézi a *Csongor és Tünde* nőalakjának, Tündének a történetét, annak ellenére, hogy Tünde története pozitív végkicsengésű. Tünde Csongorhoz fűződő kapcsolatának nehézségei gyakran ugyanazok, mint szép Ilonkáéi: az ifjú iránti szerelme inkább illuzórikus, mintsem valódi ön- és társismereten alapuló, továbbá szüzessége „túl korai" elvesztésének sejtetése is azonos motívum a két nőalak történetében. Az érzelmileg még nem elég mély kapcsolatban túl korán megjelenő testi érintkezés a leányok esetében énhatáraik elégtelen védelmére is utal. Arról, hogy Tünde esetében is az apa szerepével állhat összefüggésben a szexuálisan kockázatvállaló viselkedés, az első kéziratból származó, Taxner-Tóth Ernő által a kritikai kiadás jegyzetanyagában ismertetett részletek tanúskodnak.

> A kihúzott sorokból az derül ki, hogy Tünde azért nem fogadhatja el Ilma ajánlatát a gyors ölelkezésre, mert minden fű, minden bokor atyjának kéme. Ezt – az egyébként árulkodó – okot már csak azért is ki kellett hagyni, mert Tünde égi – földön túli – származása ellentétben áll azzal, hogy földi atyja lehetne. A költő első elképzelése szerint ezzel a konkrét és gyakorlatias okkal függ össze – nem pedig varázstényezőkkel –, hogy a „vár kívül" hagyott üzenet szerint a férfinak azért kellett őt délben megkeresnie, mert a lány akkor tud kilopódzni hozzá; addig, amíg a szigorú atyja alszik.[11]

A kihagyott sorok alapján egy életben lévő, de szigorú apa képe rekonstruálható, azonban egy másik kicserélt szöveghely további adalékokat nyújtott volna Tünde származásához:

> Kimaradt az a gondolat, hogy Tünde a földet azért nem ismeri, mert utcáin nem szédelgett. Ugyanakkor kimaradt az a túlságosan kétértelmű hasonlat is, amely szerint Tünde rózsafán termett. A kétértelműség egyik tényezője itt a tündérlány „nem hétköznapi" származására történő utalás; a másik voltaképpen ugyanez azzal, hogy a rózsa nem csupán emelkedett értelemben kötődik a szerelemhez, hanem úgy is, hogy a „szerelemgyerekeket", azaz a nem törvényes házasságból születetteket rózsafabokorban termetteknek nevezték.[12]

Mivel a két eltérő konnotációjú szöveghely egyaránt kimaradt a végleges változatból, csak feltételezhetjük, hogy Vörösmarty eredeti koncepciójában összefüggött Tünde Csongorral szembeni viselkedése és az apjához fűződő viszonya. Ledér történetében később ismét összekapcsolódik az apa szerepe és a leány kockázatvállaló szexuális viselkedése, ez utóbbi azonban ott inkább az apa „romlásának", „betegségének" okaként

11 Vörösmarty Mihály, *Drámák IV.*, szerk. Fehér Géza, Staud Géza és Taxner-Tóth Ernő, Vörösmarty Mihály összes művei 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 721.

12 Uo., 718–719.

jelenik meg. Azzal, hogy Vörösmarty kihagyta a Tünde kétes törvényességű származására és a földi, szigorú apjára vonatkozó részeket, jóval szimbolikusabbá és absztraktabbá tette a leány történetét, talán azért, hogy a cselekmény a leány tetteinek okai helyett a megoldásra és fejlődésének útjára összpontosuljon. A kézirat első változata arra utal, hogy a Tündét Csongor felé űző vágy hátterében a költő eredeti elképzelése szerint a valódi szerelem helyett a magánytól való félelem állhatott,[13] továbbá hogy Tündének azért kell menekülnie hajfürtjének levágása után, mert azzal valami olyasmit veszített el, amit (még) nem szabadott volna.[14]

Amint azt Taxner-Tóth Ernő kifejtette, a *Csongor és Tünde* a szimbólumok szintjén – nem direkt módon Tünde személyéhez kapcsolódóan –, de markánsan szerepelteti az égi szerelem mellett az ösztönök által vezérelt szexualitást és a leányanyaság motívumát is. Már a mű első jelenetében a fához kötözött Mirígy figyelmezteti Csongort arra, hogy az ifjú által felfogható – illuzórikus – világ mögött megtalálható egy jóval sötétebb tónusú valóság is; Horváth Károly megállapítására reflektálva Taxner-Tóth kiemeli, hogy a dráma kezdetén szereplő kert az égi szerelmet jelképező, Tünde által ültetett fa képével ellentétben a pusztulásba vezető szerelmet is jelképezheti.[15] Mirígy szerepe itt kettős: egyrészt kerítőnőként cselekszik, amikor Csongornak beszél Tünde szépségéről és kívánatosságáról; másrészt arra figyelmezteti Csongort, hogy a világban a pozitív értékek mellett mindig jelen vannak a negatívak is.[16] Az almafa éjjeli virágzását részletező, víziószerű monológban Mirígy baljós, horrorisztikus képeket társít az éjjelhez:

> És mikor közelget a
> Szép borongó éjszaka,
> És az éjfél, a gyilkosnak,
> Denevérnek, és tolvajnak
> S kósza szellemnek dele
> Száll, mint holló szárnya, le;
> S felleg űl vad csillagon,
> Felleg, melyet az mocsárból
> Sárkányok sohajtatából
> S nyílt sirokból összevon
> S szürke apján a bagoly
> Szemmeresztve lovagol,

13 „Tünde panaszai közül kimaradt az a gondolatmenet, amely a századokban mért létezés és a fényhaza elvesztése következtében szenvedett veszteség középpontjába nem a földi örömök végességét, s nem is »e fenyér« kietlenségét, hanem a magányt állította, mint a legfőbb rosszat." Uo., 727.

14 „Az ezután kihúzott sorból világosabban derül ki a hajfürt elvesztésének varázserejű következménye, mint a végleges változatból. Eszerint Tündének azért kell bűnhődnie, meghalnia, mert nem vigyázott magára, nem őrizte jól vissza nem adható értékét." Uo., 717.

15 Taxner-Tóth Ernő, *Rend, kételyek, nyugtalanság: A „Csongor és Tünde" kérdései* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1993), 198.

16 Uo., 114–115.

Rém a bolygó rém nyakán,
Csép anyó a piszkafán,
Szép regében halandóknak
Bal szerencsét, gyászt huhognak
S a gyujtónak őr szeménél
Egy leégett ház tövénél
Isznak, esznek, alkudoznak,
S bömböl a bölömbika,
S a szüzek legjobbika
Most fiát megy eltemetni
Ölni, aztán eltemetni.[17]

Mirígy monológjának abban a szakaszában kerülnek elő a pusztulást és értékvesztést felidéző képek, amikor a Tünde által ültetett aranyalmafa éjjeli virágzásáról beszél, így egymással párhuzamba kerül (és Tündéhez kapcsolódik!) a két képsor: teremtés és pusztulás. A rémségek felsorolása a monológ végén a gyermekét temető anya képével zárul, amit az utolsó sor ismétléssel nyomatékosít és egészít ki („Ölni, aztán eltemetni."), jelezve, hogy a gyermekét elvesztő anya egyben gyermeke gyilkosa is. Taxner-Tóth felhívja a figyelmet a szavak és konnotációik ellentmondásosságára:

> akinek fia van, az – sem fiziológiailag, sem erkölcsileg – nem szűz, még kevésbé a szüzek legjobbika. […] A borzalmak után a szüzek szó egy tisztább réteg reményét villantja föl, sőt halványan utal a Csongornak ígért szerelemre is. […] Csakhogy a tisztarím mélyen ironikus, mivel a rímelő *bölömbika* és *legjobbika* szavakból a bika képét hívja elő. Vagyis miközben várakozásunk a szűzre figyel, a rím segítségével a szexualitás kap hangsúlyt, sőt nyomatékosan ez zárja a sort. E művészi fogás értelmét a következő sor adja, amikor kiderül, hogy a szűz és a bika képének egymás mellé „vágása" egyáltalán nem a véletlen játéka: a szexualitás és ezen belül a „hímség" szerepét jelzi a tragédia létrejöttében. Mert itt még úgy látszik, hogy a szintaktikailag zárt mondat az egyik legmarkánsabb, csak az emberre jellemző cselekvés, a temetés tényének közlésével zárja a fiát elvesztő anya tragédiáját. Ezt a tragikumot egyáltalán nem csökkenti, hogy leányanyáról van szó![18]

Ledér „döntése"

A fiát temető anya képe előtt egy felgyújtott és leégett ház romjai sejlenek fel Mirígy szavaiban; ez a kép Ledér szintén Mirígy által elmesélt történetének metaforáira emlékeztet:

17 Vörösmarty Mihály, „Csongor és Tünde (1830)", in Vörösmarty, *Drámák IV.*, 5–192, 11.

18 Taxner-Tóth, *Rend…*, 116–117. A *bölömbika* nevű madárfaj etimológiailag kapcsolódik a bikához, így a szó hangsora felidézi a bika fizikai képét és tulajdonságait is: „A jelentés azon a hasonlóságon alapul, amely a madár hímjének jellegzetesen mély, párzási hívóhangja és a bika bömbölése között van." „Bölömbika", in *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*, szerk. Gerstner Károly és mások (Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet–HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, 2011–2025),

No lásd, leányom;
Az nagyon szép, mert atyád volt,
Aki téged, bennszorúltat
A rettentő tűzhalálból
Másod élettel megáldott,
S már te ép vagy, ő pedig, mint
Szén az izzadó kohóban,
Vész, fogy, s tán hamvába dől.[19]

Mirígy elbeszélése szerint Ledért az apja mentette ki az égő házból; a lány megmenekült, apja azonban azóta is lassan haldoklik. A Mirígy szavaitól sokkos állapotba kerülő Ledér elbeszélésében – amely mintha önmagához szólna – a ház felgyulladásának képe összemosódik a szerelmi találkához vezető megzabolázatlan szenvedély metaforáival („Egy setétlő kis teremben / A pokolmécs pillogása / Bűnös ajkak suttogása / Elboríták lelkemet […] Hév kar ége vállamon, / S a merész, az áruló csók / Elcsattant tűzajkamon.").[20] Szép Ilonka elcsábítását is a tűz és a rabul ejtés képét felidéző metaforák kísérik: „A leány rab szép szem sugaránál. […] Lángszemében csábító varázs ég."[21] Bár Ledér idézett szavait érzékelhetően szörnyű bűntudat kíséri („Oh, én elveszett leány, én!"),[22] saját elbeszélésében mégis áldozatként jelenik meg, nem érzékeli saját felelősségét vagy döntési lehetőségeit az események alakulásában. Mirígy Ledért végül ugyanennek a szenvedélynek az ígéretével csábítja el Csongorhoz („S mint a megrezzent harang, / Hangzik és ver a tüzes szív"),[23] és Ledér szavaiból kiderül, hogy azért tart Miríggyel a szenvedély ígéretére, mert számára – hasonlóan Tündéhez – a legnagyobb félelmet a magány jelenti („Oh, magány, te ölsz meg engem").[24]

Ledér olyan nőalak, aki értékvesztéssel járó döntéseket hoz (például apja haldoklása, Csongor általi megalázása), mert vélhetően képtelen másképp betölteni a benne lévő érzelmi űrt és szembenézni a magányával. Ledér leánynak nevezi magát, és Mirígy is utal a benne épp zajló életszakaszváltásra, amikor először „kis leány"-nak, majd Ledér ellenkezésére „nagy leány"-nak nevezi. Ledér viselkedése feltehetően ugyanannak az életkori krízisnek a jele, amely szép Ilonka vagy Tünde esetében is megjelenik a kislányból nagylánnyá – nővé – válás folyamata során. Ledér azonban „elveszett leány", tehát a költő az ő esetében a folyamat lezárultságát hangsúlyozza, míg Ilonka és Tünde érzelmi érése a cselekmény közben zajlik. Felmerül a kérdés, hogy pontosan mi választja el Ledért Tündétől, mivel a két nőalak sok tekintetben párhuzamba állítható – illuzórikus személy iránti vonzalom, meggondolatlan találkozóra való készülés stb. A két nőalak eltérő indítékokból dönt a Csongorral való találkozás mellett, de mindketten

19 Vörösmarty, „Csongor és Tünde", 102. https://uesz.nytud.hu/index.html?uuid=ae4e3305-7c44-1014-a8d2-ae24c20aeb7e.
20 Uo., 103.
21 Vörösmarty, „Szép Ilonka", 132.
22 Vörösmarty, „Csongor és Tünde", 104.
23 Uo., 105.
24 Uo., 126.

meggondolatlanul cselekszenek. Míg Tünde már találkozásuk előtt is szerelmes Csongorba, és ennek az érzelemnek rendeli alá cselekedeteit, addig Ledér pusztán az ölelkezés miatt – amivel Mirígy kecsegteti – szeretne Csongorral találkozni. Ledérnek nem Csongor személye a fontos, hanem amit Mirígy kerítőnői szerepében ígér neki („Egy szép úrfi vár reád […] Nézd e szép aranyhajat […] Lásd, neked van szánva, kell-e?"),[25] például Csongor fizikai szépsége, az aranyhaj (ami Ledérnek nem is volt, Tündétől pedig elrabolták) és a gazdagság. A testi vonzerő hangsúlyozása és a gazdagság ígérete Ledér „megvásárlására", azaz csábításra való felbérlésére utal. A IV. felvonásban Csongorra váró Ledér eleinte – talán mert ismétlődő tevékenységről van szó – unatkozik („Így ni! Most belém szerethet / Még a szívtelen halál is. *Énekel.* / Túl a Tiszán, túl a Dunán / Innen is, / Úgy galambom a kis leány, / Ha hamis. *Ásít.*").[26] Néhány sorral később azonban – amikor egyedül marad a gondolataival – figyelme a késlekedő „szép úrfi"-ról saját érzései felé fordul („*Egy rózsát vesz le kebeléről, s leveleit széthintve, azokon sétálva, énekel.* / Pesten jártam iskolában, / Térdig jártam a rózsában / *Hirtelen megáll.* / Ah! Szegény levélkék, Elszaggattalak.").[27] Az elszaggatott rózsa mint Ledér egykori ártatlanságának, szépségének – vagy akár gyermekkorának – jelképe felidézi a korábban már említett, házasságon kívül született gyermek motívumát. Ledér történetében nem esik szó saját gyermekéről; szó esik azonban két gyermekről („És az árvák / Oh, az a két gyenge gyermek"),[28] akik a szövegrészlet kontextusából ítélve Ledér testvéreinek tűnnek („S a szegény, e férgek atyja / Nem segíthet, nem mozoghat […] Én testvérimhez megyek").[29] Az értelmezés során azonban számolni kell azzal, hogy sem Ledér, sem Mirígy szavai nem feltétlenül tükrözik a valóságot, ugyanis Ledér bizonyos döntéseket nem érez saját felelősségének (például az elcsábítását), Mirígy pedig kizárólag a Ledér bűntudata szerinti narratívát szólaltatja meg („S már te ép vagy, ő pedig, mint / Szén az izzadó kohóban, / Vész, fogy, s tán hamvába dől.").[30] Ezáltal a Vörösmarty műveiben gyakran előforduló biedermeier hangulatú családi idillt idéző kép – apa, idősebb, gyönyörű leány, kisebb testvérek – Ledér által a szembesülés megtagadásával, míg Mirígy által az irónia kifejezőjeként hordozza az utalást Ledér „elveszett" voltára, azaz leányanyaságára. Az a mozzanat, hogy az apa kimenti leányát a tűzből, értelmezhető Ledér házasságon kívüli kapcsolatából született gyermekeinek befogadásaként is, ez magyarázatot adhat arra is, hogy Mirígy Ledér apjára a gyermekek „apja"-ként hivatkozik, a gyermekeket azonban „árvá"-nak és Ledér testvéreinek nevezi. Érdemes összevetni ezt a sejtelmes, metaforikus beszédmódot a *Szép Ilonká*éval: ott ugyanis úgy mossa össze a szöveg Peterdi apai és nagyapai szerepét, hogy míg saját magára mint Ilonka és a vadász apjára hivatkozik („Fogd fel gyermek, és kövesd *apádat* […] Ősz *apáddal* a vadász elvár"),[31] addig a narrátor Ilonkáról Peterdi unokájaként beszél („Föl Peterdi s bájos

25 Uo., 104.
26 Uo., 125.
27 Uo., 125–126.
28 Uo., 103.
29 Uo., 103–104.
30 Uo., 102.
31 Vörösmarty, „Szép Ilonka", 132–133.

unokája"),[32] mintha eltérés volna Peterdi vágyai és a tényleges helyzet között.[33] Bár nem zárható ki, hogy Vörösmarty korának köznyelvében szokásos volt az apa/atya szavak nagyapa/nagyatya értelemben való használata, mindenesetre feltűnő, hogy a nagyapa fogalmát is inkább az apa kifejezéshez kapcsolódó összetétellel fejezi ki a szöveg (például „Mert *apád én kétszer is lehetnék*"; „*Ősz apáddal* a vadász elvár").[34]

Mirígy kettőssége

Szilágyi Márton 2021-ben megjelent Vörösmarty-monográfiájában kifejti, hogy Tünde és Mirígy összetett kapcsolati dinamikája részben a hasonlóságaik mentén szerveződik.[35] Mirígy Tündéhez fűződő szoros kapcsolatát az is jelzi, hogy a mű kezdetén Mirígy az általa ültetett aranyalmafához van kötözve, tehát valamiképpen Tünde minőségéhez kapcsolódik, azonban a mű zárlatában az ördögfiak egy hársfa odvába dugaszolva teszik ártalmatlanná. A hársfaodúba zárás motívuma feltehetően Shakespeare *A vihar* című drámájából származik, ahol a sziget boszorkánya zárja szikomorfa odvába Arielt, akit Prospero azzal kényszerít hűséges szolgálatra, hogy kiszabadítja onnan. A faodúba zárás tehát cselekvőképtelenné teszi a varázserejű lényt, ideiglenesen megfosztva hatalmától. Mirígyet tehát nem lehet elpusztítani, csupán a cselekvőképességétől, erejétől lehet megfosztani. Antalfai Márta megkülönbözteti a népmesei nőalakok fejlődését akadályozó és segítő boszorkányt: a valódi ártó szándékú gonosz onnan ismerhető fel, hogy a mese végén elpusztítják, míg a fejlődést, önállósulást segítő „roszszat" jelképező boszorkányt (mint a Világszép Ilonka-típusú mesékben) csak elűzik, vagy magától eltűnik.[36]

---

32 Uo., 134.

33 Az apa/nagyapa kifejezések a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint is eltérő jelentést hordoznak. A szótár szerint a gyermek szülőjére használt kifejezés az apa vagy atya, a két szó közti különbséget pedig abban jelöli meg, hogy az atya kifejezés ősibb, ünnepélyesebb hangulatú. Az apa szót egyetlen példában említi a szótár „ősök" értelemben, mégpedig az „apáink" kifejezésben. „Apa (1)", in *A magyar nyelv szótára*, szerk. Czuczor Gergely és Fogarasi János, 6 köt. (Pest: Emich Gusztáv akadémiai nyomdásznál, 1862–1874), 1:168–169; „Atya (1)", in uo., 1:222–223; „Nagyapa", in uo., 4:695.

34 Vörösmarty, „Szép Ilonka", 133.

35 „A gonosz intrikus szerepkörét betöltő Mirígy megítélése jelentősen módosul a dráma egészének kontextusában. Tünde és Mirígy sajátos összefüggése – amelyet az is kiemel, hogy Tünde almafája azon a helyen emelkedik, amelyet Mirígy »boszorkánydomb«-nak nevez, azaz a 'boszorkány' minősítés mindkettejükhöz kapcsolódik – a földi léten túli létezés két női szerepét mutatja meg. A boszorkány és a tündér ugyanannak a természetfeletti állapotnak a két aspektusa (s ebben az értelemben a »boszorkánydomb« kifejezés nemcsak azt jelentheti, hogy a hely Mirígyé, hanem akár azt is, hogy az Tündéé – vagy éppen mindkettejüké egyszerre). Vörösmarty ezen a ponton egy szemantikai feszültséget aknáz ki: a *Csongor és Tünde* »tündér«-képzete ugyanis egyszerre tartalmazza a szó eredeti – 'tünékeny, állhatatlan' – jelentését, valamint a fogalom lehetséges, pozitív transzcendens női lényre utaló képzetkörét." Szilágyi Márton, *„Miért én éltem, az már dúlva van": Vörösmarty-tanulmányok* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2021), 129–130.

36 „A kategória meséiben szerepel a Rossznak egy olyan megjelenítése is, amely fölött mindig győz a morál, vagyis a rossz elnyeri méltó büntetését. Ezt az amoralitást is általában a boszorkányok és lányaik testesítik meg, akik a mesében hazudnak, lopnak, csalnak, sőt még a gyilkosságtól sem riadnak vissza. Az er-

Amint azt a kritikai kiadás megállapítja, Mirígy ártó szándéka logikailag nem teljesen világos: eleinte a lánya számára akarja ellopni Tünde hajfürtjét, később azt akarja, hogy Csongor meggyűlölje a szerelmet, végül az aranyalmafa gyümölcseit akarja ellopni az örök fiatalság reményében.[37] Ugyanakkor Mirígy cselekedetei – még ha nem is mutatnak következetességet – elindítják Tündét az útján. A népmesék női hősei csak akkor fejlődhetnek, ha elindulnak otthonról (jelen esetben Csongortól), és erre minden esetben valamilyen károkozás kényszeríti őket.[38] Mirígy kötelékeit Csongor oldozza el – szimbolikusan tehát Csongor motiválja Tünde személyiségében az új életszakaszához szükséges minőségek kialakulását.[39] Mirígy károkozó szándékai a szépség, a fiatalság és a szerelem megszerzésére, csellel való elrablására irányulnak, vagyis olyan értékekre, amelyekkel ő maga (már) nem rendelkezik. Mirígy szereptévesztését jelzi, hogy a saját szerepéhez, életszakaszához nem tartozó minőségekre vágyik, másoktól viszont elvitatja ezeket; jelenlétével és szándékaival azt közvetíti, hogy ezek az értékek neki járnának, mintha ezeket tőle vették volna el, tehát Mirígy esetében – vélhetően – nem tudtak kiteljesedni. Az Antalfai Márta által a népmesék női főszereplőinél azonosított személyiségfejlődési szakaszok közül Tünde (és szép Ilonka) az úgynevezett „Világszépe-archetípus és komplexus" megjelenésének időszakát szimbolizálják. A világszépe-archetípus aktiválódásának (és a világszépe-komplexus eluralkodásának) mint életkori krízisnek az időszaka az úgynevezett *ifjúkor* (22–24 éves kor), amelynek a nők esetében a saját nemi identitás elfogadásáról és kimunkálásáról, a „virágba borulásról" kell szólnia.[40] Amennyiben az adott krízissel elégtelenül küzd meg a női psziché, úgy ennek következtében az archetípus negatív aspektusa uralkodik el a személyiségen, és a krízissel való további megküzdésig (vagy ennek hiányában egész életen át) a világszépe-komplexus lesz jellemző az adott nő személyiségére. A világszépe-komplexus eluralkodása esetén a nőiséghez kapcsolódó értékek felvállalása, az önértékelés és az önbizalom sérül, továbbá ellehetetlenül a másik nemmel való kapcsolatteremtés. Súlyos esetben – az archetípus rögzülésekor – a nő további életszakaszai során is a fizikai megjelenése (szépség, fiatalság) lesz érdeklődése fókuszában.[41] A világszépe-komplexus népmesei megjelenésének jó példája a *Hófehérke* című mese gonosz mostohája,

kölcsi rendet képviselő király felnégyelteti őket. A természet rendjét képviselő »gonosznak«, amelynek a feladata, hogy fejlődésre sarkalljon, sosincs ilyen büntetése: az a végén eltűnik vagy elzavarják (például a Világszép Ilonka című mesében)." Antalfai Márta, „A varázsmesék tündérei és boszorkányai az analitikus pszichológia tükrében", *A női dimenzió – Femme Harmone* 1, 1. sz. (2021): 46–63, 57, doi:10.55344/andfh.2101046, https://katarziszegyesulet.hu/wp-content/uploads/2024/05/AM27.pdf.

37 Vörösmarty, *Drámák IV.*, 717.

38 A mű előzményszövege mitológiai-népmesei eredetű (lásd Kardos Tibor Árgirus-monográfiáját), így releváns elemzési szempontot jelenthet a népmesei eredetű motívumok jungiánus értelmezése.

39 „A mostohák és a boszorkák fiatal felnőttkorig kísérik végig a mesebeli főszereplők útját, s jórészt az egyes életszakaszváltásoknál jelennek meg. A meseelemzések arra engednek következtetni, hogy ezen szereplők minden korosztály esetében a fejlődés hajtóerői, mivel kizökkentik a fiatalokat abból a létállapotból, identitásból, ami már nem az önmegvalósítást szolgálja, hanem mint az állóvíznek, áporodottság lesz a sorsa." Antalfai, „A varázsmesék…", 55.

40 Antalfai, „A női kiteljesedéshez…", 209.

41 Uo.

aki boszorkányként (akárcsak Mirígy) mostohaleányát elpusztítaná csak azért, mert az rendelkezik a mostoha által vágyott női minőségekkel.[42]

Mirígy Csongorhoz intézett szavainak látomásszerű képei mintha a rossz döntések következményeit példáznák. A megfékezetlen ösztönök, a szenvedélyek akadályozatlan lángolása és az ennek következtében gyermekgyilkosságra kényszerülő anya képével Mirígy Tünde jövőjének egyik lehetséges változatát is vizualizálja. A két karakter ebben is összekapcsolódik – Mirígy a saját létezésével mutatja meg, mi vár Tündére, ha rosszul döntene: a *gyermekgyilkos anya* motívuma ugyanis elsősorban Mirígy kontextusában jelenik meg. Amint arra Szilágyi Márton felhívja a figyelmet, Mirígy a női szerepek közül az anyaság archetípusát szimbolizálja, amikor a gyermekét elvesztő anya képében jelenik meg.[43] Mirígy lányának hiányát azonban Mirígy tettei előzik meg:

> Hogy zavartak minapában,
> Félelemből lányom arcát
> Rókabőrbe öltözém át,
> S elbocsátám a harasztban,
> Már eddig südő lehet.[44]

Az átváltoztatás a népmesék világában átkot jelent, amely gyakran az anyától érkezik.[45] Az első látásra védelmezési gesztusnak tűnő átváltoztatás azonban nem képes megvédeni a lányt, Mirígy tehát nem tudja betölteni a védelmező anya funkcióját. Mirígy *kifejezetten* a félelemmel indokolja lánya átváltoztatását; ez egyaránt utalhat a lánya és az önmaga miatti aggodalomra. A róka alakjához megannyi negatív konnotáció társul: ravasz, hazug, tolvaj, gyilkos. Bár a rókává változtatás hatalmat adhatna a kisebb állatok fölött, a nagyobb ragadozókkal vagy az emberrel szemben aligha nyújt védelmet. Mirígy áttételesen tehát maga okozza lánya halálát, de legalábbis nem képes mellette lenni és megvédelmezni őt. Mirígy lányának kiszolgáltatottságát pedig az a körülmény is erősíti, hogy nincs apja, tehát bizonyos védtelenség eleve jellemzi. A leányanyaság egyik sajátos aspektusára világít rá Mirígy lányának története: a túl

42 „Előfordul, hogy az anyák ellenséges érzéseit serdülő lányuk fiatalsága, nőiessége váltja ki. Visszatér saját elmúlt fiatalságuk emléke, talán a meg nem valósult lehetőségek utáni vágyuk is. A Hófehérke című mese mostohája is az az anya, aki nem jutott el belső értékeinek felismeréséhez és megvalósításához, ezért számára csak a külső a fontos, csak az, hogy mit mutat a tükör: »Tükröm-tükröm, mondd meg nékem, ki a legszebb a vidéken?«" Antalfai, „A varázsmesék…", 57.

43 „Az időbeli létezés sajátos megjelenési formája a női szerepek egyikének, az anyaságnak a felbukkanása a dráma világában. Az anyává válás, a szülés már önmagában is a halandóság jelenlétét implikálja: hiszen ha egy élet elkezdődik, akkor annak véget is kell érnie. Innen nézvést tehát külön jelentősége van annak, hogy egyedül Mirígy az, akinek gyermeke van: egy olyan szereplő formájában, aki csupán említések formájában, önálló jelenet és önálló szöveg nélkül (a hiányával) van jelen a műben. Mirígy öregségével ez a mozzanat összhangban is van. A gyermek léte egyfelől utalhat Mirígy halandóságára, másfelől lányának elvesztése motiválja Mirígy intrikussá válását is." Szilágyi, *„Miért én éltem…"*, 123.

44 Vörösmarty, „Csongor és Tünde", 33.

45 Mogyoróssy-Révész Zsuzsanna és Vaskor Gréta, *Kinek a sorsa? Transzgenerációs örökség a mesékben és a terápiában* (Budapest: Kulcslyuk Kiadó, 2023), 184.

korán szülővé váló anya még érzelmileg éretlen, ezért nem feltétlenül válik képessé a gyermek érzelmi és fizikai gondozására és védelmére.

Magányos leányok

Szilágyi Márton a magányhoz való viszonyukban jelöli meg a Mirígy és Tünde közti legfontosabb különbséget. A magányt korábban Tünde és Ledér rossz döntéseinek egyik fő okaként azonosítottuk. A Mirígy létezését teljességgel uraló magány Tündében is jelen van, ő azonban képes feloldani ezt az érzést, tehát Miríggyel és Ledérrel ellentétben ő nem engedi, hogy ez a minőség uralkodjék fölötte.[46] Tünde pedig ehhez Mirígytől kap segítséget:

> Ifjúkorban (lásd a korábban tárgyalt Világszépe mesekategória meséi esetében) a fiatalok még mindig tanulásra szorulnak, különösen párkapcsolatuk alakítását illetően. Ebben a szituációban is megjelenhet a boszorka, aki segíthet nekik abban, hogy kinyíljon a szemük, és felismerjék választottjuk igazi arcát.[47]

Mirígy áskálódásai javarészt arra irányulnak, hogy Tünde „kiszeressen" Csongorból: ezért veszi rá a csábításra Ledért, amikor pedig a terve nem sikerül, az elbűvölt jóskút által téveszti meg Tündét Csongor hűségét illetően. A jóskút azonban nemcsak a hűtlenkedő Csongor képét mutatja, hanem az őt éppen elhagyó szerelmét a sziklapartról figyelő leány képét is. Mirígy tehát nemcsak Csongor hűtlenségét mutatja meg Tündének a jóskútban, hanem Csongor „elhajózását" is, azaz azt, hogy a leány ártatlanságának elvétele után elhagyja őt. Tündének pedig ez az igazi félelme: hogy szerelme viszonzatlan, Csongor pedig az első találkozásuk után el is tűnik. Míg ezt az eseményt Tünde a cselekmény szintjén „csak" áttételesen, a többi női szereplő jeleneteiben és az elbűvölt kút vízióiban éli át, addig szép Ilonka esetében fizikailag is megtörténik az elhagyás. Ilonkát tulajdonképpen senki sem figyelmezteti arra, hogy a vadász elhagyhatja, az öreg Peterdi egyetlen gondja a nála poharazgató vadásszal kapcsolatban az, hogy az iszik-e Mátyás király egészségére. Tünde azonban, miután látja a kút vízióit, egy igazabb, hatalmasabb jóslatért indul az Éj birodalmába, ahol meg is kapja azt –

46 „Mindazonáltal ez a két létállapot nem áll messze egymástól, mondhatni, szorosabban összetartozik, mint az emberi lét és a tündérség; s ilyenformán egymásba is átjátszhatók: Mirígy mintegy a Tünde számára is elérhető, nem kívánatos mintát jelenti azzal, ahogyan beavatkozik az emberi életbe – csakhogy, ne feledjük, Tündét is jellemzi ez a fajta aktivitás, Balgától például így veszi el a feleségét, Böskét, hogy Ilmát faragjon belőle. Mirígy és Tünde között a legfontosabb különbséggé ily módon más válik, nem a gonoszság vagy a jóság, amely a dráma viszonylatai között nehezen értelmezhető, s az ördögfiak teljes funkcióváltása miatt (Mirígytől egy csapásra Tündéhez állnak át, minden érdemi magyarázat nélkül) érdektelennek is mutatkozik: Mirígy ugyanis az első felvonásban magányossá válik, amikor a három ördög a rókává változtatott lányát megeszi, míg Tünde éppen a saját magányát oldja föl a Csongorral való szerelem révén." Szilágyi, *„Miért én éltem…"*, 122.

47 Antalfai, „A varázsmesék…", 55.

emberré változtatása formájában. A tündérből emberré válás mint az illúziók világából való kilépés a mesék tündér szereplőinél is feltétele a szerelmi kapcsolódásnak.[48] Ez a fajta transzformáció pedig szép Ilonkának nem adatik meg, Ilonka ugyanis – aki nem a mesék világából származik, és ezért boszorkány sincs, aki motiválja őt a fejlődésben – túl későn szembesül csábítója, a vadász igazi arcával. A *Szép Ilonka* balladisztikus szerkesztése miatt az események számos részlete kimondatlan marad, vagy csak jelképes utalásokból sejthető. Ilyen például a leány tragédiájának előrevetítése a kezéből elreppenő pillangó motívumával, vagy az utolsó versszakban Ilonka pusztulásakor megjelenő liliommotívum, amely az ártatlanságon kívül az anyaságot is szimbolizálja.[49] Vörösmarty árva leányainak – Tündének és szép Ilonkának – története egyaránt hiánnyal indul; a végtelen magány érzete miatt értelmezik félre érzéseiket, és kapcsolódnak megfelelő énhatárok nélkül az alkalmatlan, érzelmileg elérhetetlen férfialakokhoz. Az árva leányok tehát mintha újraélnék szüleik történetét: eltűnő szerelmük révén ismét megtapasztalják az apa hiányát, tragikus esetben immár saját gyermekük apjáét. Boldogság végül kizárólag arra az „árva" leányra vár, aki az útja végén, a műveletlen kertben is ki tudja sarjasztani az aranyalmafát.

48 „Halhatatlanságukat csak kivételes esetben adják fel: ha halálos szerelembe esnek. Jól szimbolizálja mindezt, hogy csak az esetben képes átváltozásra egy nő, csak akkor tud jól működni a mindennapok világában, a hétköznapok realitásában, ha saját életét, érzelmi világát és libidóját meg tudja osztani párjával. Ez azonban feltételezi a kölcsönösséget. Szükséges hozzá a férfi érzelmi érettsége, odaadása. Azok az ifjúkorban, illetve fiatal felnőttkorban lévő, de még éretlen ifjak, akiknél az intimitásra való képesség és a felelősségérzet nem alakult ki, elveszítik a nehezen megszerzett tündérlányt." Uo., 51.

49 „A méltóságteljes, fejedelmien szépséges »hókarú« Héra, akit a rómaiak Juno néven tiszteltek, a házasság istennője volt, de a gyermekáldás védelmezője is. […] Szimbólumai a tehén, a Tejút, a liliom virága […] A monda szerint a Tejút a Nagy Istennőnek, az Egek Királynőjének kebléből fröccsent az égre. Ez később Héra mítoszának is része lett. Az ő tejéből lett a Tejút, s ami a földre cseppent, abból lett a liliom virága. A liliom – ugyancsak egy pre-hellén hiedelem szerint – a női nemi szerv önmegtermékenyítő képességét szimbolizálja." Jean Shinoda Bolen, *Bennünk élő istennők*, ford. Karczag Judit (Balatonfenyves: Studium Effektive Kiadó, 2008), 141; Konrat Ziegler, „Lilie", in *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike in fünf Bänden*, szerk. Konrat Ziegler és Walther Sontheimer, 5 köt., 3:650–651 (Stuttgart: Alfred Druckenmüller, 1964–1975), 3:651, https://archive.org/details/DerKleinePaulyLexikonDerAntike/page/n1921/mode/2up, hozzáférés: 2026.09.30; Kerényi Károly, *Görög mitológia* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1977), 270–271.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.05

Janus Pannonius: Epigrammái latinul és magyarul

Szerkesztette Török László és Mayer Gyula
Bibliotheca Collegii Professorum Hungarorum
Piliscsaba: Makovecz Campus Alapítvány, 2025, 538 l.

FARKAS Flóra

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet Reneszánsz Osztály, tudományos segédmunkatárs;
ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorjelölt
ORCID: 0000-0002-1648-8704

A bilingvis kiadások összehasonlító olvasásra hívnak. Sőt, a fordítás minden esetben olvasható az eredeti egyfajta kommentárjaként, és ennek a megközelítésnek meg is van a szövegszerű hagyománya a kétnyelvű könyvek történetében. Még hasznosabb, hogyha egy-egy oldalpár összevetéséhez bőséges jegyzetanyag kínál szempontokat, irányítva és erősítve eredeti és fordítás együttes értelmezését. Janus Pannonius epigrammáinak latin–magyar kiadása is ilyen ajánlattal fordul az olvasóhoz. Az epigrammák gyűjteményes újrakiadásának régi szükségét betöltő kötetet gazdag és gondos kommentár alakítja Janus értő olvasásának nélkülözhetetlen kézikönyvévé.

A könyv latin fele a 2006-os kritikai kiadáson alapszik. Ritoókné Szalay Ágnes következtetései nyomán, kronologikus sorrendben követik egymást az epigrammák. (523–524.) A kötet a korábbi bilingvis kiadásokkal szemben csak egyvalamiben marad alul: papírjának súlya megkívánja az asztali alátámasztást. Minden egyéb tekintetben örvendetes az *aemulatio*. Az 1972-es, V. Kovács Sándor szerkesztette edíciónak még csak tartalomjegyzékében szerepelt az egyes versek fordítóinak neve, így ez jóval kevésbé utalt a Janus-sorok fordításműként való olvasására, és a (rövidebb) jegyzetapparátus is elkülönült magától a szövegtől. A második kétnyelvű kiadás óta eltelt közel fél évszázad filológiai eredményei alapján pedig lehetővé vált számos félreértelmezés korrigálása, a fordítások pontosítása, és Janus magyar hangjának szüntelen kikísérletezése is szempontokat kaphatott a modern műfordítások összehasonlító elemzéseiből.

Noha az új fordítások egy része nem itt jelenik meg először,[1] fontos, hogy a köztudatban és az oktatásban is egyaránt megjelenhessenek a teljes új kiadás révén. Számos ismert epigramma újabb fordításban olvasható, ezeknél a jegyzet részletes elemzést is tartalmaz. Kissé félrevezető, hogy a korábbi kiadás szerinti versszám akkor is fel van tüntetve, ha a fordítás nem abból va-

1 Török László, *Janus-arcok: Összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok*, Értekezések a magyarországi latinság köréből 2 (Budapest: Typotex, 2008).

ló, viszont szerencsére legtöbbször alapos összehasonlító reflexió mutat rá a cserék szükségességének szempontjaira, illetve különféle fordítói elképzelésekre egy-egy epigramma kapcsán.

A kötet olvasását jószerével nem zökkentik zavaró sajtóhibák.[2] A szerkesztői utószóban megfogalmazott elvek szerinti írásmód a lehetőségekhez mérten alkalmazkodott a könyv gyűjteményes jellegéhez. Ha a görög és latin nevek tudományos helyesírásától eltérően járt el egy fordító, megoldása megmaradhatott, különösen, ha ezt metrikai szempontok is alátámasztják. (524.)[3]

A kötet egyszerre töltheti be a népszerű kiadás és a dúsan kommentált szakkönyv szerepét. Kétnyelvű elrendezése önmagában tanulságos, így nemcsak magyar-, de latintanárok is nagy haszonnal forgathatják, ám számos szerkesztői-fordítói megjegyzésének köszönhetően a felsőoktatásban is hozzájárulhat akár még a fordítás tanításához is. Legfőképp azonban Janus költészetéről tanulhat sokat az olvasó, akár úgy is, ha nem tud latinul. A régi magyar irodalom egyetemi oktatásában különösen nagy segítség, hogy az epigrammák antik és humanista forrásai, szövegpárhuzamai többnyire magyar fordításukkal együtt, szerepelnek a kommentárban. A látszólag könnyed, rövid versek külön-külön és egymáshoz szervesen kapcsolódva tárulnak fel intertextuális rétegeikben. Tudhatjuk, tudni véli a laikus olvasó és a diák is, hogy mindez jóval több, mint amennyi a fordításban a humanista szövegalkotási gyakorlatokból látható, de hogy miként több, itt egy-egy versre lebontva mutatkozik meg.

A jegyzet az eredeti szöveg kommentárja és magyarázata, emellett a fordítás finom elemzése. Az olvasón múlik, milyen mélyen merítkezik meg ebben a folyamban, így a szövegkiadás sokrétű taneszköz is lehet. Alapvető történelmi, földrajzi és mitológiai magyarázatok vezetik fel egy-egy Janus-epigrammára felfűzve az antik irodalmi allúziókat, a kapcsolódó szöveghelyekből olykor motívum- vagy toposztörténetté bővülve, melyek szervesen szövődnek egybe a korabeli poétikai elgondolásokkal. A jegyzetek az ismétlődő motívumokat, szereplőket is rendre megemlítik. A művelődéstörténeti hátteret egy fordítás önmagában nem tudja az értelmezéshez szükséges mértékben megvilágítani, legyen szó akár 15. századi felfogásokról (244) vagy életrajzi kontextusról (68), ami szintén növeli a kommentár jelentőségét. Érzékelhetővé válik, hogy egy-egy vers milyen más irodalmi művekkel áll kapcsolatban, mi közhely, mi kölcsönzés, allúzió, intertextuális játék benne. A magyar fordítás még a legjobb esetben is szükségszerűen elfedi, milyen tarka az irodalmi hagyomány szövete még egy látszólag egyszerű kétsorosban is. Értelmezésük lehetőségeit a művel és fordításával is egybeolvashatóan közölt apparátus jelentősen bővíti. Szemléletessé válhat például, hogy egy magasztaló epigramma hogyan alakult pár szót kicserélve gúnyossá Janus kezén. (334.) Másutt szöveghelyek részletes elemzése bontja ki, mit változtat választott előképéhez, Martialishoz képest (például: 140–141).

Ezen építőkövek és alkotói folyamatok leírása szerkesztői szempontból kétségtelenül kihívás. Észre kell vennünk, hogy nem tisztázott – de talán nem is lehet az – egy-egy variálódó megfogalmazás jelentésessége (mennyire tudatosan viszonyul és nyúl vissza elődeihez Janus). Mást

2 A hajózó lovag „nagy puha *hajainak*" (159) kék foltjain eltöprenghet kissé az olvasó, de legalább a bordatörést („post fractum rigido robore molle latus") megúsztuk, mire a magyar oldalra átért. Egy újabb kiadásban a műértelmezéssel, fordításokkal és előszóval is közreműködő Jankovits László nevét mindenképpen helyre kell majd állítani. (524.)

3 Ez vezethet olyan megoldásokhoz, mint hogy egy versen belül szerepeljenek *Phryné* és *Vénusz* névalakok. (37–39.) Máskor a metrika jogos javára sem változott meg a régi fordítás (*Nesztor*; *Nestór*, 13). Ráadásul a fordítói írásmódok következetes megőrzése sem minden esetben indokolt (*Homéros*; *Olümposz*, 23).

sugall a segítségül hívás, mást a kölcsönzés, átemelés, hasznosítás; nagyobb tudatosságot sejtet, ha láttatni akarásról, centóról szólunk, mint ha az auktor „segített Janusnak" (262) kifejeznie magát. Másfelől találó és jellemző, hogy valójában nem neki segít Martialis, hanem a rejtvényt fejtő olvasónak. (260.) A „tudat alatti" (355) versengés lehet puszta kölcsönzés (ha van ilyen) vagy inventiózus mozaik – ez aligha határozható meg –, a körülírás jellege mindenesetre befolyásolja, hogyan mutatkozik meg előttünk elemeiben a humanista alkotás.

Különösen örvendetes a forráshasználat és a fordítás együttes megvilágítása a jegyzetekben. Így az eredeti mű stilisztikai széttartása lehet patetikus antik allúzió, akár megmutatkozik ez a fordítás tudatos disszonanciájában (például: *gané*, *szarj*; *nem esdek*, 45), akár kivitelezhetetlen, hogy az *Aeneis*-referenciákat a műfordítás is érzékeltesse. (103.) Ugyancsak fontos fejlemény, hogy a fordítások szövegkritikai alapú javítása eredetijükkel együtt olvasható. Hogy csak egy példát említsek a sokból: *terreus* ('földi halandó') helyett a *ferreus* jelző a helyreállított kontextusban egy Nagy Sándor-szoborra vonatkozik. (252–253.)[4] Másutt mellőzött jelentésárnyalatot (326) pótol az új fordítás és a jegyzet is, vagy egyenesen hiányzó sorokat (348), vagy ellenkezőleg, többlettartalmat jelez (138) és tesz helyre szó szerinti fordításban.

Számos esetben azonban megmarad a korábbi fordítás, melyet a jegyzet korrigál, illetve pontosítja, kiegészíti a közölt megoldást: mit nem tudott átadni az eredetiből. A kommentár olykor a latin vers hangfestő jellegére hívja fel a figyelmet (310), és jellemző, hogy többféle fordítási lehetőséget latolgatva vet számot az előzményekkel (például: 259). A kézzelfogható tévedések kijavítása és az eredeti utalásainak, visszaadhatatlan árnyalatainak feltárása egyaránt fontos, bár az előbbi esetben mindig felvetődhetne az ezúttal mellőzött újrafordítás is, ha már a jegyzetekből képet kaphatunk róla, milyen lehetne, milyennek kellene lennie. Több esetben még a fordítás pontatlanságának elemzése (például: 57) sem elég alap a cserére. Van, hogy a jegyzet két sorhoz két régről ismert hibáról[5] tájékoztat, a kényszerű archaizmust (*edény*[e]*i*) észleljük, a régi fordítás mégis megmarad (377); máshol egy újabb fordításnál is csak a kommentárból (és az eredetiből) derül ki a mű valódi értelme. (45.)

A reflexió a fordítói hibákra minden esetben tanulságos. Kiemelném itt a *religiosus* szó félrevezető fordításának magyarázatát (nem *hívő*, inkább *babonás*, 164) vagy *A költő Martialishoz* régi fordításának félreértéseihez írottak fontosságát. (247.) Ám a korrekciók nem mindig győzik meg az olvasót, hogy a megold(hat)atlanság szemléltetése érdekesebb és érvényesebb, mint egy új megoldás volna. Ezek az implicit felhívások, sőt kihívások rendszeres és igen fontos jelzései[6] annak, hogy Janus újrafordításának örök aktualitását egyetlen gyűjteményes megújulás sem írja, írhatja felül.

A lefordíthatatlan terminusok (például a *rector magnificus* titulus, 13) vagy a fordításban feloldódó, eltűnő címek, idézetek (például a pseudo-pythagorasi *Aurea carmina*, 42; vagy a bibliai *quod scripsi, scripsi*, 142–143) viszont sokszor csakugyan visszaadhatatlanok, nem is beszélve a szójátékokról. Nélkülözhetetlen ilyenkor a műfordítást kísérő, tolmácsoló jegyzet. A magyarban

4 Török László, „Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában", in Török, *Janus-arcok…*, 68–98, 70. Első közlés: in *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. Jankovics József, 73–100 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994).

5 Török, „Janus Hungaricus…", 71–72.

6 Például a „kiforgatás" magyarázata (235), a „nem tolmácsolt" finom ellentétek (62), amikor „a fordításból hiányzik" valami fontos (72), vagy hogy az eredeti más hangnemben szól. (335.)

nem létező nyelvtani nemek kiaknázását (75), a szójátékokat és a legtöbb antik irodalmi allúziót egyaránt meg kell magyarázni, hiszen talán nem is lehetséges olyan fordítás, mely érzékeltethetné őket. Mindenesetre befolyásolhatja a fordítót, ha tudja, hogy alaposan megjegyzetelt bilingvis kiadásba szánja munkáját. Tehermentesíti is a fordításokat ez a kontextus, de talán felvetődik, nem kérdőjelezi-e meg valamelyest létjogosultságukat is. Ha jegyzetben magyarázzuk el a szójátékokat, esetleg kissé erőltetettnek és öncélúnak hathatna célnyelvi rekonstruálásuk egyidejű kísérlete. Így viszont olyan fordításszöveg jön létre, amely a jegyzet nélkül nem feltétlenül állna meg önmagában, sőt, csak az tudja igazán értelmezni, aki képes a kommentár mentén összeolvasni a latinnal – ám aki idáig merészkedik, bizonyára örömmel látna többet ennél.

A korábbi fordítás célzatos szójátékának helyébe többször nem lépett pontosabban találó a filológiai magyarázatnak megfelelően (48–49); például magyarul a *Konrád* név sehogy sem kötődik a kunyeráláshoz.[7] A magyar vers olvasója a jegyzetből fejtheti vissza *Basinus* kezdő névbetűje elhagyásának értelmét is (153), maga a sorpár részben latin maradt. A feladat nehézségét egyébként jól érzékelteti a jegyzetben közölt korábbi fordítás Csorba Győzőtől, aki *Szamárdy*t írt, valamint a martialisi mintanevek: Cinna(mus) és Fur(ius). Gyakorlatilag visszaadhatatlan a *testis* szó kettős, jogi és testi értelmére kihegyezett epigrammák sora (248–250), itt irizáló színezetű kiszólások közelítenek az eredeti hangulatához. Bizonyos esetekben azonban egyetértek Csehy Zoltánnal, aki azt írta a „pici menta" alkalmazásáról a Cicerót nyugtalanító *menta pusilla* (avagy *mentula*)[8] gyanánt (e kiadásban 218–219), hogy itt „maga a műfordítói aktus lényegében nem is megy végbe".[9] (Bár egy korábbi fordításban a „csöpp felmeredő" még annyira sem megoldás, mint ez.)

Hogyha viszont a fordítás elsődleges funkciója, hogy lehetőleg minél pontosabb magyar megfelelőként segítse az eredeti mű megértését – mint az elmúlt évszázadok oly számos bilingvis kiadványában –, a metrikus fordítás néha akadálya is lehet a tiszta, természetes magyar szöveg létrejöttének. Megkockáztathatjuk, hogy nyelvileg talán sikerültebbnek hat a *Nec bene, nec vere…* kezdetű, 32. epigramma magyarázata, mint a közölt fordítás.[10]

Szívből megőrzendőnek tartva a formahű fordítások hagyományát – sőt, éppen ezért – érdemes talán elgondolkodni azon, vajon minden esetben feltétlenül indokolt-e a régi fordítások megtartása, még ha nem is szorulnak filológiai korrekcióra vagy értelmi pontosításra. Bár a legégetőbb szükség az iskolai kánonban alapvető szövegek felfrissítése volt, talán más epigrammák is megérdemelték volna, hogy közelebb kerüljenek olvasóközönségükhöz és ahhoz a Janus-hanghoz is, amelyen az újabb fordítások megszólalnak. Leginkább metrikai okokból (ami nem volna mentség, tanú rá számos remek fordítás) ebben a 2025-ös kiadásban is bizonyos epigrammák szórendje mesterkélt, idegen, töltelékszavakkal terhes; az elbeszélő múlt funkció nélküli, ám rendszeres használatának stilisztikai töltete ballasztként idegenít el az eredetiben

7 Másfelől az erőltetettség mellett alighanem az anakronizmus érzete is rövid úton űzné vissza a kuncsorgó Kun Csongort vagy L. Happolkát oda, ahonnan jöttek.

8 A *rutula* és a *mentula* „pici" cserepeikből szabadon átültetve talán lehetne *fapad* és *faszék* (?).

9 Bánosi György megoldásáról: Csehy Zoltán, „A deszexualizálástól a túlerotizálásig: A latin erotikus versek fordításának kérdéseiről", in *Papírgaluska: Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, szerk. Hajdu Péter és Polgár Anikó, Pont fordítva 2, 145–174 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 167.

10 „ámde valós, firkász, így ha nevez valaki" (Bánosi György, 43.)

nem archaizáló szövegtől.[11] Friss és évszázados magyarítások kerültek egymás mellé, és talán jót tett volna, ha tarka variabilitásában is valamelyest egységesebbé simul a kötet.

A szójáték megőrzésére törekvő fordítások jóval ritkábbak. Megmaradt a korábbi kiadásokból Weöres Sándor megoldása a bárdság és a bárgyúság közti mezsgyén méltatlankodó Róbertre (*bardus*, 50–51). A metafora vagy kétértelmű szó bővítő kifejtése is jellegzetes stratégia. „Carbo, szén a neved, szén vagy" – fordította Bánosi György (77); a *Barbara mater* kifejezés kettősségét (272–273) pedig Kardos Tibor tolmácsolta kifejtve. Ha így járunk el, bár megmarad a szójáték, éppen tömör eredetijének ellenében hathat némileg erőltetettnek.

Egyes priapikus bökversek szójátékai még erősebben támaszkodnak a jegyzetre, hiszen visszaadni nem, csupán magyarázni lehet őket. A raccsoló prédikátor (109) fordítástörténeti problémáját Csehy Zoltán is fejtegette.[12] A *pedico* és *praedico* igékre épülő magyarázat a 100. epigrammánál olvasható, a füzér többi darabjánál (101., 102., 103., 104.) erre már nincsen visszautalás, így a figyelmes olvasóra hárul, hogy az azonos téma variációiként olvassa őket.

Az erotikus epigrammák, s közülük is leginkább a „hírhedtté vált" (199) Ursula-sorozat, többségükben új fordítást kaptak. Stilisztikai okokból is, de talán még inkább azért, hogy a félreértéseket az irodalmi hagyományba ágyazottság hangsúlyos bemutatása állíthassa helyre. A korábbi fordítások újraközlésénél azonban e téren is jelen van bizonyos eufemizáló szándék: az *In cinaedum furacem* címet *Egy tolvajra* alakban olvashatjuk; az eredeti vers kendőzetlenebb megfogalmazásának pedig kissé élét veszi[13] a *megrak* ige. (48–49.) A jegyzetben is megmaradt a *kinaidos*, mintegy „megkímélve" a latinul (még) eléggé nem tudó olvasót.

A címek terén máshol is akadnak látványos eltérések. Bár az utószóból világossá válik, hogy nem szerzői, hanem később adott címek ezek (38–39), mégis felvetődik, hogy hibás címzettattribúció esetén mi indokolja a régi cím meghagyását.[14] Hasonló a helyzet a bolond (vagy pedig halott) Anellusszal. A jegyzet a szamárság felé billenti el az olvasatot (79), összhangban a címzettről szóló másik epigrammával, a magyar cím viszont *A halott Anellushoz* maradt.[15] Kommentár nélkül maradt az *Optat amici complexus*, illetve *Görögből* címpár (78–79) és a hangsúly máshová helyeződése az *In Theodorum – Ambrusról* esetében. (134–135.)

A műfordítást tolmácsoló, arra reflektáló jegyzetek minden esetben gazdagítják a szövegkiadás olvasatát, akár a fordítások javításáról, akár dicséretéről van szó. Felhívják például a figyelmet Kálnoky László bravúros megoldására, mikor a 420. epigramma fordításába beleszőtte az *Osztályrészem* fordulatait, hogy a részlet horatiusi voltát érzékeltesse. (474.) Máshol is nyílna alkalom kiváló megfogalmazások hasonló kiemelésére; ám ezek ritkasága mellett ki kell térnünk arra is, hogy számos ízben lett volna indokolt a fordítás teljesebb helyreigazítása, ez azonban olykor háttérbe szorult. Visszafogott, implicit igazítás a „spanyol költőre" a latin eredeti megfogalmazását idézve *Hispanus vates*ként utalni. (255.) Az eufemizmus részleges, elliptikus korrekciójára kerül sor a 152. versnél: a régi Róma romlottságának példái „a fordításban sajnos

11 Csak egy példa: „és gyülölém hevesen én a saját koromat" (*nostri temporis hostis eram*, Hegedűs István fordítása, 69).

12 Csehy, „A deszexualizálástól…", 156, 166.

13 Egy másik irodalmi tolvaj meglakolása juthat eszünkbe, aki e szó alatt értve kiadós verést kapott: „Megrakott, hogy minden csontom / Ropogott." (Petőfi Sándor: *Szeget szeggel*)

14 Magyarul „Philelphushoz", latinul „Ladislao Vetesio […]". (499.)

15 Kurcz Ágnes fordításában. Latinul *Ad Anellum Morenum*, egy kéziratban *mortuum*.

elsikkadnak", azonban bővebb kommentár nélkül örökítve tovább a magyar szöveg változatlan marad.[16] Bizonyos kontrasztba állítható e jelenséggel, hogy a jegyzet (393) nem tért ki a fordítás eredetiétől eltérő hangoltságára, ahol az ellenkező irányú volt, ugyanis semmi sincs az eredeti latin szövegben, ami indokolná a Csorba Győző fordításaiban szereplő *Antalkám*, *fiúkám* megszólításokat (355. és 356. epigramma).

Másutt nehezen olvasható ki az alapos jegyzettel alátámasztott tartalom magából a magyar fordításszövegből: az alighanem metrikai okból használt *kurta* jelző enyhén pejoratív, s így nem adja vissza a *brevitas* kettős megítélését, az epigrammánál éppenséggel elvárt erény voltát.[17] A Leonellóhoz címzett alkalmi epigrammák sorának tematikus kapcsolatát elhalványítja, hogy a labda képe helyett Berczeli Anzelm Károly közölt fordításában „mint aki szórakozik" olvasható csupán (128); Jankovits László új fordítására, mely a kötet általa jegyzett előszavának mottójaként szerepel, nem történik itt utalás, pedig több fordítás együtt olvasása mindig igen tanulságos.

Elvitathatatlan érdeme a bilingvis kötetnek, hogy több kanonikus, már a középiskolában is értelmezendő vers új, pontosabb magyar szöveggel jelenik meg, és válik könnyen hozzáférhetővé a gyűjteményes kiadás részeként. A *Névváltoztatásáról* Csehy Zoltán új fordításában már megjeleníti az interpretáció számára mind az olvasó megszólítását, mind pedig azt, hogy a múzsai újrakeresztelés *erővel* történt; Berczeli Anzelm Károly ismert fordítása „az eredeti gondolatoknak egyik rétegét sem tudta hűen visszaadni". (174–175.)

A *Pannónia dicséretét* Török László tolmácsolta újra. (55.) Berczeli memoriterként bevésődött soraihoz képest értelmező összehasonlításra hív az új megoldás és elemző kommentárja. Szó szerinti prózafordítást is olvashatunk itt, amelyben hangsúlyt kap a küldés mozzanata *(missa)* és a haza megszólításának gesztusa is. Az antik előzmények felidézése ismét tudatosítja, hogy Itáliában tette sajátjává Janus azt a hangot, amelyen hazájához szól; a könyvküldés mögött pedig felsejlik a hispán Martialis és a Tomiba száműzött Ovidius testvéri alakja. Mindez csak a kommentárral együtt olvasva válik világossá, az új fordításban nem jelennek meg ezek az árnyalatok. Feltűnik viszont sűrű konnotációival együtt az eredetiben nem szereplő, s így talán némileg vitatható *váteszi* szó, feltehetően azért, hogy a *géniusz*nak korlátot és irányt szabjon.

Mindannyiunk Janus-képének alapja kétségtelenül az *Egy dunántúli mandulafáról* elemzéséhez kapcsolódik legszorosabban. Az új fordítás – Török László és Bánosi György munkája (431–434) – az epigramma körüli szakirodalmi diskurzusra épül. Jankovits László elemzése feltárja a Weöres Sándor-fordítás – az eredeti szövegtől eltérően – elégikus olvasatának hatását a vers értelmezési hagyományára, a fa öngyilkos türelmetlenségének és pusztulásának narratíváját a dac és a természet törvényein végül diadalmaskodó költészet képévé alakítva.[18] Erre az értelmezésre reflektál Török László is.[19] Az új fordításban tehát éppen a tél nyitja meg a mandulafa rügyeit. Ha van rá lehetőség, a vers tanításakor a legérdekesebb a fordítások kontrasztja volna. A *várakozás Démophoón után*[20] első hallásra egybecseng a mitológiai történettől sem idegen *vágyakozás valaki után* kifejezéssel, s ez kissé megzavarhatja az olvasót, még ha utóbb egyértelmű

16 „nunc fellat nemo" ~ „senki se csal meg mást" (156–157.) Zala Mária fordítása.

17 „Ám ami csapnivaló, kurta hogyan lehet az?" (90–91.) Kurcz Ágnes fordítása.

18 Jankovits László, „A diadalmas mandulafa", *Jelenkor* 55, 11. sz. (2012): 1113–1119, 1113.

19 Török László, „Amygdala triumphans", *Jelenkor* 56, 3. sz. (2013): 289–293, 289.

20 „vagy te gyülölsz már / minden várakozást Demophoonod [sic!] után?" (433.) Török–Bánosi-fordítás.

is, hogy az *után* nem a *várakozás* bővítménye. Ezen a ponton némileg szerencsésebbnek érzem a „vagy valamennyi / késlekedést gyűlölsz Démophoónod után?" megoldást.[21]

A középiskolai tananyagban olykor helyet kap a *Szilviához* címzett epigramma is. Kiválóan alkalmas volna arra, hogy a jegyzetekkel kiegészülve szemléltesse, hogy Janus epigrammái számos esetben sokkal inkább irodalmi toposzok újraalkotásai, mintsem személyes benyomások, hiszen a motívum azonosítható Diogenés Laertiosnál (185),[22] s így világossá válik a beszédhelyzet antik eredete és konstruáltsága, akárcsak más epigrammák esetében, ahol megállapítható, hogy nemcsak fordulatok, szerkezeti megoldások és csattanók vezethetők vissza Martialisra, hanem egész alakok felléptetése is. Más verseknél ugyanakkor szükségessé teszi az életrajzi olvasatot az említett barátok, tanárok, mecénások kiléte és történeti szerepe. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Janus költészete egy ilyen kiadásban felmutatva egyszerre teszi egyértelművé a történeti kontextus megkerülhetetlenségét, amely egyúttal megmagyarázza az intertextuális „legózás" oktatás- és irodalomtörténeti motiváltságát is. Ezt a költői eljárást csak egy ilyen – bilingvis és kommentált – kiadással lehet megmutatni latinul nem tudó diákoknak, hallgatóknak.

Paradox módon a kétnyelvű kiadás éppen arra irányítja olvasója figyelmét, hogy Janus e két arca mennyire nehezen kerül összhangba, és hogy milyen összetett, nehéz és felelősségteljes a fordító feladata. A bilingvis kötet használata kétirányú lehet: olykor éppenséggel a latin verssel együtt szemlélve tárulnak fel a szöveg kulcspontjai, amelyek megvilágítják a magyar szöveget mint megoldást. Számos epigramma csaknem lefordíthatatlan. A jegyzet mintegy moderátorként köti össze az egymásnak felelgető oldalpárokat. A kétnyelvű olvasat teljességéhez elengedhetetlen a kommentár tere mindazon reflexiók számára, amelyeket a fordításmű korlátozott terjedelme bár el nem bír, mégis megkíván, akár árnyalatnyi, érzékeny összehasonlító megfigyelések, akár egy-egy sor pontosító-helyesbítő prózai interpretáció formájában. A bilingvis könyvkiadás hagyományában sem volna példa nélküli egy olyan hármas osztatú rendszer, amelyben a műfordítás mellett minden egyes műnél egy szó szerinti prózafordítás is helyet kap. Érdekes gondolatkísérlet volna, és illeszkedne a műfordítást tehermentesítő-kiegészítő kommentár koncepciójához, ám ha csak harmadával nehezebb volna, az olvasó tán már nem bírná el e zsönge *libellus*t, mely kiváló alapot biztosít a majdani, még teljesebb újjászületések számára, melyeket első költőnk századról századra méltán megérdemel.

21 Jankovits-fordítás („A diadalmas mandulafa").

22 Több fordítással lásd: Csehy, „A deszexualizálástól…", 163.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.06

Faludi Ferenc: Versei

Szerkesztette Borián Elréd
Régi magyar költők tára XVIII. század 19
Budapest: Reciti, 2025, 360 l.

BENEDEK Roland Áron

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz
ORCID: 0009-0008-7360-9163

Faludi Ferenc költői életművének új kritikai kiadása Borián Elréd gondozásában látott napvilágot a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi alsorozatának 19. köteteként. Ezen új Faludi-kötet megjelenését találóan jellemzi a *Tündér Kert* (50.) című költemény egy sora: „Mélly álmambul fel serkentem." A választott részlet némileg azt is sugallhatja, hogy Faludi versei az elfeledettség homályából – mely ellen nagy lendülettel hadakoztak a korai kiadók, Révai Miklós és Batsányi János is – emelkedtek ki e kiadás által. A helyzet ennél viszont sokkal összetettebb: nem egyedül a közelmúltban megjelent monografikus feldolgozások,[1] de a korai, a 18. század utolsó évtizedeiben, illetve a 19. század elején megjelent szövegkiadások mind-mind a Faludi-életmű korszakokon átívelő aktív recepciójáról vallanak. Való igaz, hogy a „magyar Árkádia" dalnoka jelentősen veszített népszerűségéből a klasszikus századforduló folyamán (részint az új írógeneráció fellépésének és a Kazinczy-növendékek kritikai hatása következtében),[2] a felvilágosodás kori magyar irodalomról szóló történeti és kortárs diskurzusok viszont felismerték az „európaizálódó" irodalmi és kulturális folyamatokban, valamint a magyar költészet fejlődésében betöltött szerepét.[3]

Külön sajátosságát képezi a Faludi-versek kiadói hagyományának az egyes szöveggondozók (irodalmárok, költők, tudósok vagy éppen „tudós poéták") markáns és önérzetes viszonyulása a hátrahagyott, kéziratban maradt versanyaghoz. Ahogyan Révai Miklós két egymást követő ki-

1 Példaként említhetők: Sárközy Péter, *Faludi Ferenc (1704–1779)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2005); Vogel Zsuzsa, *Az olvasás útjain, a biográfiától a közköltészetig: Faludi Ferenc műveinek fogadtatása*, Erdélyi tudományos füzetek 292 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020).

2 Sárközy, *Faludi Ferenc…*, 141–147.

3 „[A] költői nyelv bizonyos összetevőit (például a metaforát) vagy a verstípusokat (például az életképet) figyelembe véve, a századforduló jelentős költője, Csokonai Vitéz Mihály […] inkább tanulhatott tőle, mint a 70-es évek némely írójától. […] Korszakunkat tehát […] úgy jellemezhetjük, hogy Faludival a magyar költészet részleges megújításainak sorozata kezdődik, melyet Vörösmartynak a költészet egészét érintő minőségi újítása rekeszt be." Szegedy-Maszák Mihály, „A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században", in Szegedy-Maszák Mihály, *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, Elvek és utak, 37–74 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980), 38.

adványában (1786 és 1787), úgy Batsányi János (1824) és Toldy Ferenc (1853 és 1854) is egy mesterségesen konstruált és kialakított rendszer alapján kategorizálta Faludi Ferenc költeményeit. Ezen (önkényes) kiadói elgondolás következményeként az eddigi Faludi-kiadványok egységesen a műfajok alapján való közlést alkalmazták,[4] még a századforduló kiemelkedő irodalomtörténésze, Négyesy László által összeállított „első" kritikai kiadás is hasonló elveket követ.

Borián Elréd több, az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben és más fórumokon megjelent tanulmányában[5] vázolta fel a textológiai elveket és döntéseket, melyek alapjaiban meghatározzák jelen kritikai kiadást. Mindenekelőtt a legjelentősebb koncepcióbeli különbséget szükséges kiemelni: Révai Miklóssal kezdődően (eddig) egyetlen kiadó sem számolt annak lehetőségével, hogy az utolsó éveit Rohonc városában töltő Faludi tudatos és átgondolt kompozíció alapján írta össze, javította át verses életművét. Ehelyett egy alapvetően eklektikus természetű és alkotói koncepciót nélkülöző szövegkorpuszként – Révaira utalva „költeményes maradványokként" – kezelték a Faludi-versek anyagát, ezzel mintegy „klasszicista tévútra" térítve a verses életmű kutatását.

Jelen kötet szerkesztője már a bevezetőjében leszögezi, hogy „Faludi Ferenc utolsó kéziratát, az autográf *Szombathelyi kézirat*ot *(SZK)* tekinti alapszövegnek". (18.) Ennek következményeként semmilyen „magasabb szempont" nem érvényesült a szövegek sajtó alá rendezésében. A *Szombathelyi kézirat* jelentőségét az egykori kiadók is számontartották – ezért is szerette volna a Linzben élő Batsányi tüzetesen megvizsgálni –, viszont elsősorban a kézirat „megőrző", a versszövegeket egyben tartó funkciójára helyezték a hangsúlyt. Borián Elréd nem egyedül egy tudatosan szerkesztett (és végső formáját el nem ért) verseskötet nyomait véli felfedezni a *Szombathelyi kézirat*ban, de különböző témájú és rendeltetésű ciklusokat, egy „*ötstációs* hegy" megálloit is elkülöníti: „A szövegek sorát egy hegyre fölkapaszkodó úthoz hasonlítjuk. Ehhez irodalmi minta lehet Vergilius *Aeneis*ének VI. éneke vagy Dante *Isteni színjáték*a." (13.) Faludi sajátos „zarándokútja" ezen megközelítés felől a Zrínyi Miklós *Syrena*-kötetéhez hasonlítható, melynek „központi témáját a szerelmi szenvedély átélésében és az attól való megtisztulás küzdelmében látják" (13) a kortárs kutatók.

A szövegközlés fő vállalását a jól olvasható és a szerzői intencióhoz legközelebb álló verszszövegek megállapítása képezi. Hogy emögött milyen hatalmas és elmélyült munka áll, azt legjobban az egyes versekhez kapcsolódó jegyzetapparátus mutatja meg. A kiadás több esetben is egymás mellett közli egy-egy vers két, egymástól jelentősen eltérő variánsát. A textológiai elvek mellett a bevezető sort kerít Faludi rövid, lényegre törő életrajzára, illetve tisztáz több, eddig kevésbé tárgyalt kérdést a pályát illetően; a Faludi neve alatt kiadott két megverselt doktori tézis (*Zelosus amor Sancti Joannis Francisci Regis* és *De itinere in provincias exteras libri duo*) valódi szerzőinek felfedése mellett kitér a költő pályájának „legkülönlegesebb" hivatalára, 1760 és 1766 közötti cenzori működésére is.

4 Példának okáért Vargha Balázs 1985-ben megjelent válogatása a következő kategóriákba sorolja Faludi verseit: világi dalok, vallásos énekek, alkalmi és vegyes költemények, pásztori versek.

5 Borián Elréd, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója a kéziratok és a kiadások tükrében I.", *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 503–527; Borián Elréd, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója a kéziratok és a kiadások tükrében II.", *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 372–391; Borián Elréd, „Emelkedő stációk: Faludi Ferenc *A' Feszülethez* című versének kontextuális értelmezése", *Pannonhalmi Szemle* 14, 3. sz. (2016): 85–93.

A *Szombathelyi kézirat* mellett a szerkesztő feltételezi a kortársak számára még hozzáférhető, azóta nagy valószínűséggel elkallódott versgyűjtemények létét, melyek minden bizonnyal irányadó forrásként szolgáltak a korai másolók (például Verseghy Ferenc) és kiadók számára. A jelenleg is kutatható kéziratok anyagával együtt a kritikai kiadás 49 magyar nyelven írott Faludi-verset közöl, az idegennyelvű költemények anyaga 27 darabot számlál. A Faludi-életmű meglehetősen kis szeletét alkotják a verses alkotások a kritikai kiadásban ugyancsak elérhető,[6] prózában írott alkotásaihoz viszonyítva. Feltevődik tehát a kérdés: a szerkesztő – és ezzel együtt a kiadvány közönségének – új, intuitív olvasata mennyiben befolyásolja, módosítja a Faludi költészetéről kialakult képet.

Bíró Ferenc mindmáig inspiratív kézikönyvében[7] meglehetősen éles vonalat húz az életmű két – egymással mégis szimbiózisban levő – „oldalát" illetően. Egyfelől ott van a moralista Faludi, aki „a köz érdekében tevékenykedik, a nemzet iránti felelősség vezeti tollát", e műveiben a „gondolatvilágát átható feszültségek és bizonytalanságok vibrálnak". A vívódó, a „XVIII. századi katolicizmus veszélyérzetétől" ihletett moralistától eltérően az életmű költői arculata „csendes derűt sugároz", az elvont erkölcstani maximák „sötétlő" tengerétől távol, a világban való feloldódás „felhőtlen és kételyek nélküli pillanatait állítja meg, nagyítja ki és telíti". A *Szombathelyi kézirat*ban foglalt – és a hasonló témákat megpendítő, de más forrásból származó – verseket átolvasva könnyen észrevehető, hogy nem egyedül a moralista meditációk és a poétai „képzelgések" világa között húzódnak mély repedések, de az egymásra felelgető és egymás tételeit átvariáló költeményekben is egyfajta fokozatos „elnehezülés" állapítható meg.

Hatványozottan igaz ez a harmadik stációban foglalt, vergiliusi mozzanatokkal átitatott eklogákra; az ötödik darabban zajló, eredetileg ártalmatlannak tűnő pásztori „vetélkedés" – mely egy pillanatra Apollón és Marszüasz torzsalkodását villantja fel az olvasónak – erőteljes fordulatot vesz, a játékos bevezető után Micon így kezdi énekét:

> Mic: Fel fordult a' Világ, el-töröt Tengele,
> Régi tsapásának se nyoma se hele,
> A' Hegyek kőltőznek, a' sütö Nap meg áll
> A' föld kerülette Kerengőbe járkál (87.)

Az önmagából kifordult, ellentmondásokkal terhelt „új világgal" szemben táplált kételyek, a régmúlt időktől való panaszos hangú búcsúzás marad a költői párviadal fókuszában. Különösen éles szólamok jellemzik Faludi ezen versét:

> Mic Meg fordult a' játék tőb a' vak a' hatnál
> Többet nyom egy Lator, latban tiz jámbornál
> Nintsen már kelete a' finom aranynak,
> Vagyon ellenében a' rosdás salaknak. […]

6 Faludi Ferenc, *Prózai művei*, szerk. Vörös Imre és Uray Piroska, 2 köt., Régi magyar prózai emlékek 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).

7 Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003). A Faludira vonatkozó fejezet: 36–41.

Mic: A' forgott Juhászok messze kergettetnek,
Es a' Sohonnajak elő kerestetnek,
Ægon vasat pendét, nem kel erre Tanu,
Nem kell a' Bizonyság elég a' Vád 's Gyanu. (87.)

Az ötödik ekloga apokaliptikus érzületű zárlatára rezonál Faludi egy másik kéziratos forrásból származó, *A' meg fordúlt szerentsén való epekedés* című verse is. Érdemes a két mű befejező strófáit összehasonlítani:

En sem mondok ellent, zürzavarban élünk
Üstekes tsillagot mutat az ég, félünk.
Előttűnk, utánnunk, tsak a' keserves Kár
Magam el bujdosom, a' hol Pasztor nem jár. (88.)

Nintsen ember ki megszánjon,
Vigasztalást ki kívánjon.
Nem segítnek.
Nem enyhítnek,
Meg útáltak az egek. (111.)

Látható tehát, hogy az árkádiai könnyedség, a külső világban és ennek „tündér-pillanatában" feloldódó poétai lélek megnyilatkozásai mellett Faludi életművében mindvégig ott van a baljós eseményeket anticipáló, az élet viszontagságaival szemben hadakozó (és ezeket nem egyszer elfogadó) költői pozíció is. Messzire vezetne Faludi magyar költészetre gyakorolt hatását mélyrehatóan elemezni, a tematikus hasonlóságok miatt viszont érdemes egy példa erejéig mégis erre az ösvényre lépni.

Batsányi János kiadóként és költőként egyaránt méltatta Faludi életművét, sőt valószínű, hogy poétai előképének is tartotta „meg-holt" mesterét. Verseiben többször is felhasználja a minden bizonnyal Faludi-versekből adaptált Fortuna-motívumot. Jellemzően legsúlyosabb hangú és rendeltetésű műveiben elmélkedik a szerencse kérdésén; azokban, melyeken keresztül életének és pályájának égető kérdéseire, feloldhatatlan(nak tűnő) feszültségeire reflektált. *A' Bújdosók* című versében[8] egyszerre érvényesül az üldözötteket összetartó „közösség-eszme", illetve a már említett szerencsemotívum borúsabb változata:

Mutasd, gonosz Szerentse, már
Hatalmad' ostorát;
Öntsd ártatlan fejekre bár
Tsapásid' záporát;

Ne szánnyad érző szíveket,
Légy bár-mi mostoha:
Ez eggyet-értő lelkeket
Le nem nyomod soha!

8 Batsányi János, *Poétai munkáji* (Buda: Királyi Universitás, 1835), 106–107.

A kötetben közölt latin versek jelentős hányada az *Omniarium*ként[9] hivatkozott kéziratcsoportból, Faludi római tartózkodásakor keletkezett feljegyzéseinek gyűjteményéből származik. Ezen költemények jórésze az alkalmiság jegyében fogant: ha éppen nem a korabeli Európa politikai eseményeire reagál egy-egy elegáns, mitológiai kontúrral díszített disztichonban, vagy az újdonsült császárral, II. Józseffel szembeni bizalmatlanságát fogalmazza gunyoros epigrammává, akkor jótevői, elöljárói tiszteletére ír. Pályája talán legnagyobb törését, a jezsuita rend feloszlatását is versbe foglalja (*A Jézus-társaság*, 275):

> Viseld bátor lélekkel! Éppen ez fog hírnevedről gondoskodni.
> Hiszen érdemeid adják méltóságodat, s régi fénytől ragyogj,
> Nem a te bűnöd, hanem az irigységé okozta bukásodat.
> […]
> Szélesre tátott szájjal nevetsz te, tébolyodott szabadosság,
> De veled szemben nyögve gyászol a tisztes hit és a vallás.

Így tud találkozni vészterhes időkben, „szélviharok" közepette a moralista és a költő szólama.

Érdemes kitérni a kötet két nagyobb függelékére. A korabeli – jellemzően jezsuita ihletettségű – Faludi-életrajzok gyűjteménye nem egyedül az életmű körül kialakult biografikus tételek és narrációs technikák „ősforrásaihoz" vezetik vissza az olvasót, de a versek értelmezési hagyományának korai állomásáról is érdekes adatokkal szolgálnak (külön kiemelném Szerdahely György Alajos Faludi-jellemzését). Csörsz Rumen István és Hovánszki Mária közreműködésének köszönhetően a kritikai kiadásban megtalálható „a 19. század első harmadáig terjedő időszakból az összes hangjegyes forrás […], amely Faludi-verseket vagy rájuk vonatkozó, kottával azonosítható nótajelzéseket őriz". (305.) A Régi magyar költők tára sorozat köteteitől nem idegen az irodalmi életművek ilyen jellegű „összművészeti" megközelítése, az írott és énekelt költészet összefüggéseinek felderítése. Példának okáért Verseghy Ferenc verseinek kritikai kiadásában külön kötetben kaptak helyet a költeményekhez kapcsolható zongorakíséretes dallamok.[10]

Egy kanonikus írói életmű (második) kritikai kiadásának megjelenése mindig összefonódik egyfajta sajátos „szembenézési" gesztussal, hiszen lehetőséget ad az elődök megállapításainak felülvizsgálatára és az eddigiekhez képest más árnyalataiban érdekessé váló kérdések újragondolására. Borián Elréd kiadói „mandátumában" úgy tudott új útra lépni Faludi verseinek megközelítésében, hogy munkája mindvégig tisztelettel és „józan kritikával" viszonyul az elődök eredményéhez, mintegy beteljesítve Szerdahely György Alajos óhaját: „Bárcsak az aranyhoz, cédrushoz mérhető és halhatatlanságra teljesen méltó énekei egy kötetben meglennének nekünk!" (290.)

9 Faludi latin bejegyzései mellett olasz nyelven írott passzusok is találhatók az *Omniarium*ban. E szövegek természetéről, Faludi és a korabeli olasz irodalom kapcsolatáról Szauder József közölt érdekes tanulmányt: Szauder József, „Faludi Ferenc és Itália: Az *Omniárium* olasz nyelvű jegyzetei", in Szauder József, *Magyar irodalom, olasz irodalom*, 28–39. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013).

10 Verseghy Ferenc, *Összes költeményei*, szerk. Hovánszki Mária, 3 köt., Régi magyar költők tára XVIII. század 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021–2022).

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.07
CC BY NC SA

Darvasi Ferenc: Csak hagyjanak békén. Mándy Iván élete és pályája

Osiris irodalomtörténet
Budapest: Osiris Kiadó, 2024, 632 l.

ANGYALOSI Gergely

Debreceni Egyetem Filozófiai Intézet, professor emeritus
ORCID: 0000-0002-0375-2000

Darvasi Ferenc munkája vitathatatlanul az eddig született legalaposabb, legkörültekintőbb bemutatása Mándy Iván „életének és pályájának". A cím megfogalmazása értésünkre adja, hogy a monográfus a műfaj, ha úgy tetszik, hagyományos útját akarja járni: egyszerre kíván életrajzot és írói pályaképet nyújtani, nem összemosva, de nem is mereven elválasztva egymástól ezt a két területet. Így magától értetődően adódik a tárgyalásmód kronológiai linearitása, ami azonban nem jelenti azt, hogy a szerző nem enged meg magának előre- és visszautalásokat az élettörténetben vagy a prózapoétikai fejlődésvonalak leírásában. Továbbá még két olyan elvárásnak is eleget tesz, amely minden monográfiával kapcsolatban felmerül: felvázolja a recepció különböző állomásait (ez Mándy esetében különösen tanulságos), valamint, ha utalásszerűen is, de felvillantja a művek keletkezésének változó irodalomtörténeti közegét.

Ebből a módszertanból az is következik, hogy a monográfus nem időz el hosszasan egy-egy mű elemzésénél; nem tartja feladatának, hogy műértelmezésről műértelmezésre vezessen bennünket valamilyen átfogó konklúzió irányába. Inkább arra vállalkozik, hogy rendelkezésünkre bocsássa mindazokat a háttérinformációkat, amelyek az adott mű adekvát befogadásához szükségesnek látszanak, míg magát az olvasmányélményt, valamint annak értékelését átengedi az olvasónak. Poétikai jellegű megállapításokat csak akkor tesz, amikor módosulásokat észlel a Mándy-szövegek felépítésében és szerkesztésmódjában, vagy amikor az író által művelt különféle műfajok egymáshoz való viszonyát taglalja. Egy pillanatig sem titkolja, hogy egységben akarja látni és láttatni az író személyiségének és életművének alakulását, vagyis a konstansnak tekinthető személyiségjegyeket éppúgy, mint a szükségképpen mégiscsak bekövetkező módosulásokat az írásmódban, méghozzá úgy, hogy azok kölcsönösan magyarázzák egymást.

Az egyik legérdekesebb tematikus szál (legalábbis számomra) Mándynak az apjához, Mándy Gyulához fűződő viszonya. Több vonatkozásban is (vagyis nem „csak" életrajzilag) meghatározó jelentőségű volt ez a viszony. Darvasi meggyőzően kíséri végig az apafigura szerepét a fiú különféle írói korszakaiban, érzékeltetve, hogy az apai befolyás híján aligha válhatott volna íróvá, vagy legalábbis nem *azzá* az íróvá vált volna, akit Mándy Iván néven ismerünk. Hozzá kapcsolódtak, vagy legalábbis nélküle elképzelhetetlenek lettek volna a legfontosabb gyerekkori élményei.

> Ha minden, ami fontos, megtörténik az első életévekben, vagy legalábbis az egyént meghatározó sajátosságok a gyerekkorban gyökereznek, úgy hatványozottan igaznak tűnik ez Mándyra, aki hat és fél éves korára már megtanult olvasni, túl volt első szerelmein, az első meccsélményen, kísérleteken, filmeken, szülei válásán – és mindez nemcsak, hogy megalapozta a személyiségét, sorsát, de írói karakterére, életművére is jelentős hatást gyakorolt. (43.)

Mándy Gyula tudatosan (vagy inkább saját ambícióinak tudatában) alakította fia jövőjét. Találónak látszik Darvasi párhuzama, amelyet Faragó, a Budai 33 („Harihárom") legendás intézője és az idősebb Mándy alakja között kockáztat meg.

> Nem tökéletes tehát az analógia, de bizonyos keretek közt megáll: ami Faragó számára a Budai 33, az Mándy Gyula számára a fia volt, akit bármilyen módon, de az első osztályban, vagyis életben kellett tartania. […] Ha bizonyos értelemben a Budai 33 Faragó életműve, úgy Mándy Iván pedig Mándy Gyula életműve. (52.)

Az apai hatás persze inkább közvetve jelenik meg Mándy későbbi műveiben, pontosabban annak az életformának a révén, amelyet az apa jelleme és döntései határoztak meg, s amelyhez gyerekkorától kezdve alkalmazkodnia kellett. Minden olvasója tudja például, hogy milyen nagy szerepet játszanak a terek Mándynál.

> Itt [a Tisza Kálmán téren – A. G.] szembesült először azzal a számára életre szóló élménnyel, hogy mit is jelent egy tér. Míg apjával otthontalanként éltek, legalábbis valódi, saját hajlékuk nem volt, a tér egyfajta gyógyírként, menedékként szolgált a számára. (És ez később sem változott: Mándy egészen az Aulich utcába költözésig csupán nyilvános, közösségi helyeken – futballpályán, moziban, téren, kávéházban – tudta magát otthon érezni.)" (57.)

Ám Mándy Gyula legmeglepőbb, a fia egész életét és pályaválasztását befolyásoló döntése kétségtelenül az volt, amikor hozzájárult, hogy kimaradjon az iskolából.

> Ez is a Bodográf mozi előtt dőlt el. […] A Királyok királyát láttam egy vasárnap délutáni előadáson. Olyan szomorú nap volt, és mikor kiléptem abba az esős délutánba, azt mondtam, nem megyek holnap iskolába. Egyáltalán nem megyek iskolába. Apám rögtön azt mondta: jó, persze, hogy nem mész. Én valószínűleg író leszek, mondtam. Te író vagy! (69.)

Darvasi Ferenc monográfusi precizitására jellemző, hogy nem elégszik meg ennek a visszaemlékező mondatnak a puszta idézésével, hanem annak is utánajár, mikor történhetett ez. „Mivel a mozit, a filmet és azt is megnevezte, hogy vasárnap volt a vetítés, be lehet azonosítani az időpontot. A *Királyok királyá*t ugyan több nap is játszották a Bodográfban, de csak egyetlen vasárnapon: 1934. november 11-én." Darvasi megállapítja, hogy Mándy Gyula támogató hozzáállása bizonyos nézőpontból (a szülői felelősséget tekintve) „abszurd volt". „Máskülönben viszont költőként nem lehetett olyan furcsa számára, hogy fia író akar lenni. Így tehát ebben is, mint oly sok más, fontos dologban az apa hozzáállása segítette Mándyt Iványt." (69.)

A monográfus a szakirodalomban elsőként tisztázza Mándy indulásának filológiai részleteit, aminek többen nekifutottak ugyan, de nem az övéhez mérhető alapossággal. (Tegyük hozzá, hogy ebben az ügyben magának az írónak a visszaemlékezései sem mindig megbízhatók.) Így most már biztosak lehetünk abban, hogy a *Pepi* című írása jelent meg először, 1937. január 5-én, a *Magyarság* hasábjain. A közlemények száma ezután évről évre emelkedik, bár eleinte általában nem irodalmi folyóiratokban, hanem napi- és hetilapokban publikál. Maga az író is tévesen állította, hogy elsőként a *Bogár* című kisprózája jelent meg, melyet Schöpflin közölt a *Tükör*ben, hiszen ez az írás csak 1942-ben látott napvilágot. Darvasi kutatómunkájából kiderül, hogy „1941-től – különösen az év nyarától – kezdett igazán sokat publikálni". Hozzáteszi, hogy „[j]elenleg 35 első közlésű kisprózájáról tudunk ebből az évből, de egy mindenre kiterjedő kutatás még újabb szövegeket is napvilágra hozhat. Sok és sokféle lapban publikált, ettől az évtől a szélesebb közönség is megismerte a nevét". (91.) 1943-ban azután megjelent a Diárium Könyvtár sorozatban az első könyv, „az epizodikus szerkesztésmódú" (Darvasi) *A csőszház*, melyet az előző évben a *Reggeli Magyarország* közölt részletekben. A monográfus jellemzőnek tekinti az első mondatokat: „Úgy, na és most nézz körül. Apa ezzel eltűnt a konyhában." Mint írja, „rögtön a Mándyhoz oly közelálló bámészkodással, és az apával – aki azon nyomban felszívódik. Némi túlzással és átvitt értelemben: mintha az egész oeuvre ilyen bámészkodásokból, nézelődésekből, illetve az apa utáni nyomozásból állna". (96.) A monográfus részletesen leírja azt is, hogyan óvta meg Mándy Gyula a fiát a besorozástól, miután 1939-ben sikerült elérnie az ideiglenes felmentést: „minden alkalommal, így Szálasi idején is az apja ment el helyette", hogy a Barabás Miklósról írott ifjúsági regényére (és persze állítólagos betegségeire) hivatkozva kimentse őt. (116.) „Az ostromhoz kapcsolódóan végszóként nem lehet eléggé hangsúlyozni Mándy Gyula szerepét, aki a háború alatt próbálta körültekintően elhelyezni a fiát, ezzel gyakorlatilag megmentve az életét." (123.) Mindehhez egy pikareszk regényfigura hihetetlen merészségére, sőt pimaszságára lehetett szükség. Ez a jellemvonás még hangsúlyosabbá válik attól, hogy a fiatal író honoráriumait hosszú ideig az apja vette fel…

Monográfiájában (1992-ben) már Erdődy Edit felhívta a figyelmet arra, hogy Mándy személyét és írói működését egész legendárium veszi körül (ilyen például a homogenitás, változatlanság, a szűk és korlátozott életterek megjelenítése), amelyet önreflexióival néha maga az író is táplált. Darvasi is sort kerít ezekre a visszatérő jellemzésekre, amelyeknek félrevezető voltát rendre kimutatja. Elsőként a Mándy pályakezdését és első irodalmi sikereit övező véleményeket kommentálja. Az a nézet, hogy „Mándy Ivánnak nincs, nem volt írói ifjúkora" (Bori Imre), vagy hogy „már az induláskor teljes fegyverzetben lépett a porondra" (Csukás István), korábbi folyóirat-publikációk ismeretében „nem tartható" szerinte. „Az első évek írásainak valóban kiforratlan a hangja, a nyelve. Olykor túlságosan érzelmesek, nem elég feszesek, túlbeszélt a befejezésük, vagy kiszámítható a történetszövésük. Rácáfolnak arra a vélekedésre, hogy Mándy azon nyomban kész íróként lépett volna az olvasók elé." (99.) A filológiai alaposság igényén kívül éppen ebből a megfontolásból foglalkozik körültekintően a szakirodalomban eddig nem sokat tárgyalt „átírásokkal", vagyis klasszikusnak számító művek ifjúsági átdolgozásaival.

> Már csak azért sem mehetünk el szó nélkül a korai átírások mellett, mert 1945-ig csupán egy önálló könyve és jóval több, hat átdolgozása jelent meg Mándynak. Mivel eleinte szinte csak átdolgozáskötetei láttak napvilágot, még ha azok nem is helyezhetőek el

> ugyanazon a polcon, mint az oeuvre kulcsművei, nem lebecsülendő a jelentőségük, hiszen – amellett, hogy akár az is megfordulhatott Mándy fejében, hogy átíróként könyvelik el; ráadásul a gyakori szekunder alkotói tevékenység elvileg akár művészi autonómiáját és igényességét is csorbíthatta volna – nemcsak a párbeszédtechnikáját csiszolhatta általuk (bár az sem utolsó szempont), de mindenképpen segíthették annak a tapasztalatnak a megszerzésében is, amit egy könyv megírása, összeállítása, a kötetkompozíció megalkotása jelent – ami egészen más jellegű tudás, mint egy önálló novellát létrehozni. (129.)

Vagyis ezeknek az írásgyakorlatoknak is komoly szerepe lehetett abban, hogy Mándy 1945–1946 körül végre rátalált a saját hangjára. Ekkorra már képes volt a külső elvárásoktól olyan mértékben megszabadulni, hogy ebben az induló „sikerkorszakában" született műveit teljes mértékben a magáénak érezhesse.

Az „önéletrajziasság" helye és funkciója fontos kérdés a monográfus számára. Ennek a szempontnak a mérlegelését jóformán minden Mándy-mű kapcsán elengedhetetlennek érzi. Olyannyira, hogy egy helyen még a „pszeudo-önéletrajziságról" író Erdődy Edittel is vitába száll (akinek elemzéseivel egyébként többnyire egyetért). Erdődy Edit ugyanis a *Vak varjú* alcímét *(Jegyzetek 1946 nyaráról)* úgy értelmezi, hogy az egyfajta utólagos korrekció volna a szerző részéről annak érdekében, hogy novellája önéletrajzi jellegét hangsúlyozza ki. „Mándy gesztusa azonban távol áll a fiktív önéletrajziságtól" – írja Darvasi, leszögezve, hogy ez a kispróza, „egyértelműen az 1946-os tassi élmények hatására született – még ha nyilvánvalóan tartalmaz a valóságtól elrugaszkodott mozzanatokat is". (139.) Látható, hogy a két monográfus közötti véleménykülönbség valójában árnyalatnyi. Ez különösen szembetűnő, ha felidézzük Erdődy megállapítását a *Vak varjú* elbeszéléstechnikájáról (amelyre Darvasi nem hivatkozik).

> A semleges, kívülálló pozíció lehetetlenségét is példázza a *Vak varjú,* melynek fiktív önéletrajzisága sajátos ellentétben áll az elbeszélés hangnemének érzelemtelen, szinte személytelenül szenvtelen jellegével. A szigorú külső, tényrögzítő-feltáró ábrázolásmód nem fedi fel a főhős belső mozgatóit, értékszempontjait; figurája csak a falubeliek reakcióiból, az ő különböző nézőpontjukon keresztül kel életre.[1]

Vagyis Erdődy távol áll attól, hogy tagadja a tassi élményalap fontosságát, ám arra hívja föl a figyelmet, hogy amennyiben az író számára az önéletrajziság lett volna a legfontosabb, valószínűleg egyes szám első személyben beszéltette volna a narrátort. Ezzel szemben éppen a főszereplőről, a faluba „felhizlalni" küldött fiatal íróról tudunk meg a legkevesebbet. Az író nem „önelemez", a narrátor azt mutatja meg, hogy milyennek láthatták a helybeliek ezt a fura figurát.

1948-ban jelent meg a következő könyv, a *Francia kulcs*.

> Noha már *A csőszház* is jócskán tartalmazott önéletrajzias elemeket (például a szállodakorszak tapasztalatait), ez Mándy első könyve, amely teljes egészében a saját biográfiájára alapozva, a valóságot és fikciót szinte szétszálazhatatlanul összeszőve született meg.

1 Erdődy Edit, *Mándy Iván*, Kortársaink (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 62.

> Erre érzett rá a kortárs Birkás Endre, amikor azt írta recenziójában, hogy „mintha egy hatalmas méretű, életrajzszerű írásmű kiragadott részletét olvasnánk". (155.)

Úgy vélem, a monográfus koncepciójára a fenti mondat (a valóság és a fikció „szinte szétszálazhatatlan összeszövése") vet fényt. Vagyis nem tagadja, hogy Mándy a műveinek alapjául szolgáló „életanyagtól" néha nagyon radikálisan elrugaszkodik (sőt erre számos konkrét példát is hoz a könyvben). Mindazonáltal az írói világ pontosabb megértéséhez elengedhetetlennek tartja az életrajzi háttér feltárását, ami azt is lehetővé teszi, hogy láthatóvá váljék azoknak az írói eljárásoknak a működésmódja, melyeknek segítségével a biográfiai adalékok irodalmi művekké lényegülnek át. Ez a felfogás persze gyökeresen különbözik a „szövegközpontú", „szoros olvasást" igénylő módszertani elvektől, ha nem is zárja ki teljesen a műveket poétikailag közelebbről is szemügyre vevő fejtegetéseket. Darvasi könyvében azonban ezek inkább kitérők, ha szükségesek is; elsősorban az önmagával és az adott kor lehetőségeivel küszködő írói személyiség alakulása érdekli, azt szándékozik újra meg újra megközelíteni. Ezt a célkitűzést a monográfia magas szakmai szinten valósítja meg.

De vajon mit tekintett maga Mándy Iván „valóságnak"? Darvasinál sok példát találhatunk arra, hogy az író nagyon komolyan vette a mindennapi tapasztalás által szolgáltatott adalékokat. Ezeknek a begyűjtését szolgálta az állandó megfigyelés, a „bámészkodás", ami egyéniségének egyik alaprétegét képezte. A *Fabulya feleségei* című regény kapcsán Darvasi részletesen tárgyalja a barátjától és írótársától, Végh Györgytől való elhidegülését (hiszen a kortársak számára könnyen felismerhetően róla mintázta a főhőst). Semmi jele annak, hogy Mándy megbánta volna, hogy így járt el egy közeli ismerősével. Volt, aki ezt megértően fogadta, volt, aki kevésbé. Darvasi egy Kálnoky-levelet idéz, mely szerint „Ivánnál belső szükséglet, hogy a valóságot kendőzetlenül vagy alig kendőzve írja meg. Ha nem tenné, talán ő maga nem érezné hitelesnek alkotását, s talán valóban kevésbé volna hiteles. Végeredményben neki van igaza. A vérbeli művész legyen kegyetlen." (248.) Darvasi ebből Mándy „alkati sajátosságaira" nézvést is von le következtetéseket.

> Alkati sajátosságon értem azt, hogy Mándynak igazán komoly barátsága kevés akadt, és bár szeretett nagyokat beszélgetni, másokhoz mélyen kötődni nehezen tudott. Lazábban kezelte a kapcsolatait, és idővel valamelyest cserélődött a társasága is: kikoptak mellőle emberek, újak vették körül, amiből egyáltalán nem csinált nagy ügyet. (252.)

Szerencsére ennél tovább nem megy a lélektani jellemzésben, hanem inkább azt emeli ki, hogy az író és az általa kezelt „életanyag" viszonya nem változott az évtizedek során. Mándy „úgy tartotta, hogy az írónak szakmájából eredően az a feladata, hogy a tapintatoskodást és a dolgok megszépítését kerülve, kérlelhetetlenül, kizárólag a szöveg érdekeit nézve bánjon azzal a valóságanyaggal, ami az ölébe hullott a környezetéből". (258.) Magam a „szöveg érdekeire" vonatkozó utalást emelném ki, mivel rávilágít arra, hogy a *Fabulya* írója nem a nyers, megformálatlan tényanyagot tisztelte „valóságként", hanem *a belőle létrehozandó mű lehetőségét* tartotta szem előtt.

Ez a látásmód vonatkozhat a kritikusok és az olvasók egy részének szinte szó szerint ismétlődő „szemrehányásaira", amelyek „makacsul visszatérő nézőpontról, szituációkról, figurákról, önismétlésről, szűk világról, társ nélküli íróról" szóltak, még az 1965-ben megjelent kötet, *Az ör-*

dög konyhája kapcsán is. (306.) Mándy egy beszélgetésben egyértelműen vállalja ezeket a jelzőket (természetesen a pejoratív mellékjelentés nélkül). „Világéletemben a nagyváros peremén, a nagyváros külvárosában éltem. Ahogy a külváros és az ott élő kisemberek világában éltek élnek alakjaim is. És ez a környezet egyben írásaimnak a világa is. Talán emiatt, nálam a világ olyannak mutatkozik meg, amilyennek ők látják."[2] Az 1965-ben megjelent *Az ördög konyhája* című kötetében azonban az is láthatóvá vált, hogy Mándy prózája változóban van. Egyrészt ez volt az első kötete, amelyet „ciklusokra" tagolt, másrészt a harmadik ciklusban, a Vera-novellákban eddig nála ismeretlen, életerős és aktív figurák jelentek meg. A *Borika vendégei* című elbeszéléssel, valamint a *Régi idők mozija* című kötettel együtt ebben a ciklusban nyilvánvalóvá válik „a nagyobb epikai formák felé való tájékozódás", vagyis az, hogy a szerző kvázi-regénnyé igyekszik összefűzni a novellákat. (307.) Darvasi a Vera-novellák kapcsán is utána jár az eredeti élményanyagnak, vagyis egy baráti házaspár, valamint társbérlőik közös életének. A társbérlő lánya, Biró Olga, a novellák akkor tizenéves Verája később más műveiben is feltűnik, néha a saját nevén is. Ilyenkor természetesen az adott írás belső poétikai igényei szerint változik a figura, ami ismételten arra utal, hogy Mándynak szüksége van ugyan az „epikai hitelre", de az élményanyagot mindig az aktuális mű formálódásának megfelelően alakítja. Erre kiváló példa Vargha Kálmán irodalomtörténész története: nem sokkal a háború után mesélt Mándynak arról a borbélyról, aki üzlete elveszítése után hosszú éveken át lakása konyhájában, illegálisan nyírta vendégei haját és borotválta őket. A *Borbély a házban* című novella végül tizenhárom évvel később (1960-ban) jelent meg a *Vigilia*ban. Ahogy a monográfus írja: „Varghát leginkább az lepte meg, hogy miközben nagyjából a tőle hallott történetet mesélte el az író, teljesen mást hozott ki az anyagból, öntörvényű világot építve belőle". (309.)

Nem kétséges: az író

> személyiségére döntő hatást gyakorolt, hogy 47 és fél éves koráig a szüleivel élt (ennek legerőteljesebb irodalmi lenyomatai a *Lány az uszodából* című novella, valamint a *Mi az, öreg?* című kötet). Egészen eddig nem lehetett felnőtt emberhez méltó magánélete, ráadásul a betegeskedő, egymást gyűlölő szülei mérgező környezetet teremtettek otthon. (315.)

Ha már korábban kiemeltük, milyen fontos szerepe volt az apának Mándy életében és íróvá válásában, joggal feltételezhető, hogy a kényszerűen egy lakásban töltött évek is meghatározták írói világát. Felesége, Simon Judit visszaemlékezése szerint „egyébként is szeretem-nem szeretem kapcsolat volt apa és fia közt, és a költészetet mindenek felett fontosnak tartó, de költőként igazán kibontakozni nem tudó Mándy Gyula némiképp féltékenyen, irigykedve figyelte fia szakmai sikereit". (315.) A szülők persze arról is „gondoskodtak", hogy az író ne maradjon „életanyag" nélkül, ha ez utóbbi szükségképpen bezártságot, határoltságot feltételezett is. Apja halálának évében, 1966-ban jelent meg *Séta a ház körül* című, „műfajilag rendkívül vegyes" kötete, amelybe némi habozás után felvette néhány „dokumentumjátékát" is, amelyeknek irodalmi hovatartozásáról nem volt egyértelmű véleménye (mint a monográfustól megtudjuk, „statisztika és költészet találkozásának tartotta" [318]). Ebben a kötetben található a *Mit akarhat egy író?* című *ars poetica*ja, amelyben visszatekint első irodalmi próbálkozásaira is. Így összegez: „[S e

2 Könczöl Csaba, „Szigligeti esték Mándy Ivánnal, 1992", *Orpheus* 8, 2. sz. (1996): 195.

cselekmény, se fantázia, se megfigyelés. Maradt a belső világ. Meg ami az élményekből ebbe belefutott". A monográfus túlzott önkritikát és öniróniát érzékel ebben a megállapításban, ugyanis egyértelműnek látja, hogy Mándy kiváló megfigyelője volt az apró életényeknek, ha ezek jobban érdekelték is, mint a cselekmény-központúság. Ezekből a vélt vagy valós korlátokból azonban azt a következtetést vonja le Mándy, hogy a fantáziánál vagy a megfigyelések precizitásánál fontosabb a saját út megtalálása, s az, hogy az író „szuverenitásából ne engedjen". (319.) Darvasi ebből a meggondolásból emelte be munkájának címébe Balassa Péter mondatát, amely a hetvenéves író köszöntésén hangzott el az Írószövetségben. „Soha nem akartál semmit elérni, birtokolni, uralni, kinyilatkoztatni, lerohanni, bekebelezni, uraskodni és hazudni. Mindezt nem akartad. Csak hagyjanak békén." (323.)

1970-ben fontos esemény volt az *Előadók, társszerzők* című könyvének megjelenése, amely

> műfaját tekintve egy újabb novellafüzér (egy kötetben az ekkor másodjára kiadott *Fabulya feleségei*vel, valamint az eredetileg az *Idegen szobák*ban napvilágot látott *Egy esküvő*vel, melyek tematikusan és visszatérő szereplőik – elsősorban Fabulya és Zsámboky – révén is rokonságban állnak az *Előadók, társszerzők* novelláival) (350.)

A kritikai fogadtatás végre egyértelműen pozitív volt, a bírálók „egyfajta személyes, illetve kortörténeti dokumentumként is tekintettek az új, egyébként a novellák alcímeiben is jelzetten különböző szövegtípusokat (följegyzés, levél, jegyzet) ötvöző kötetre". (350.) Nem lehetett nem észrevenni azt sem, hogy a novellafüzéren „olyan erőteljes nyomot hagytak a magyar társadalmi-történelmi-politikai események, mint az addigi Mándy oeuvre egyetlen más alkotásán sem, s így új színt képvisel az alkotásai között", így végre nem kellett újra elismételni az „életidegenség" vagy a „társadalmi problémáktól való elszigeteltség" kliséit. (351.) Az 1977-es *Álom a színházról* azért volt fontos állomás a monográfus szerint, mert ez a fragmentumokból építkező kötet voltaképpen „Mándy búcsúja a regény műfajától". (401.) Nem mintha később nem bukkannának fel munkásságában a „nagyobb epikai formák felé tájékozódás" jegyei (Darvasi a Zsuzsi-novellákat, illetve a *Huzatban* című írást említi), de úgy véli, ezek akkor sem állnak össze regénnyé, ha a műfaj meghatározását a lehető legnagyobb mértékben kitágítjuk. Darvasi azonban azt is hozzáteszi, hogy Mándy nem tartotta automatikusan többre a nagyprózát a novellánál. „Ha pazarló lennék, megírnám a nagy magyar regényt, de nem vagyok, így megírom öt oldalban – nyilatkozta Gergely Ágnesnek. – Novellistából regényíróvá lenni nem annyi, mint tizedesből ezredessé előlépni. A regényírás nem jelenti az írói nagykorúságot." (402.) A monográfus (szerintem helyesen) nem kívánja egyértelműen kinyilvánítani, hogy egy-egy Mándy mű inkább regénynek vagy inkább novellafüzérnek tekinthető-e – a jelek szerint ezt a döntést is a befogadóra bízza.

Darvasi a recepció fontos momentumaként említi az MTA Irodalomtudományi Intézetében az Újvidéki Egyetem Hungarológiai Tanszékével közösen rendezett 1992-es konferenciát. „Az esemény jelentőségét az is adta, hogy bár a két intézmény mintegy két évtizede tartott közös konferenciákat, első ízben fordult elő, hogy élő író volt a témájuk. Mándy maga is részt vett a rendezvényen." (521.) Ugyanebben az évben, 74 éves korában jelent meg róla az első (inkább prózapoétikai elemzéseket, mint a filológiai feltárást célul tűző) monográfia Erdődy Edit tollából. Az *Álom a színházról* kötet Darvasi által kiemelt jelentőségét Erdődynek azzal a megállapításá-

val egészíthetjük ki, hogy a színházmotívum Mándynál a nyolcvanas évekre előremutatóan a „fenséges és közönséges groteszk szimbiózisát" valósítja meg.

> Adódik ez már a helyszínek természetéből, abból, hogy a színház bárhol, a leghétköznapibb helyszínen is megtörténhet; valamint abból a tényből, hogy az előadás maga ünnepként: azaz a hétköznapiságon túlemelkedő, fennkölt eseményként jelenik meg. Az emelkedettnek és profánul hétköznapinak ezt a kettősségét itt még az álomközeg irrealitást is természetesként feltűntető közege legitimálja – ez a legitimáció később eltűnik a művekből.[3]

Darvasinál ugyancsak feltűnnek ezek a szempontok, amelyeket érvényesít az életmű olyan szegmenseinek tárgyalásakor, mint amilyen az „ifjúsági" irodalom, illetve a nemzetközi sikereket is elért hangjátékok történetének leírása. (Ez utóbbiakról egyébként Erdődynek az a véleménye, hogy kísérleteknek érdekesek, de esztétikailag nem érik el a prózai művek színvonalát.) Darvasi Ferenc tudatában van ezeknek az esztétikai dilemmáknak, de Mándy munkásságának valamennyi rétegét egyazon alapossággal és körültekintéssel mutatja be.

Mándy Iván 1995. október 6-án, álmában halt meg. Darvasi szépen és visszafogottan mondja el az utolsó órákat, nem engedve annak a kísértésnek, hogy az életrajzi tényeket vegyítse a Mándy-próza „álomszerűségének" közhelyeivel. Bőséges szemlét ad a kortárs irodalom legjobbjainak emlékezéseiből, búcsúztatóiból. Kitér a *Holmi* fél évvel későbbi Mándy-emlékszámának írásaira is – sajnos, csak lábjegyzetben, holott a nagyrabecsülés és a meghatott emlékezés hangjai mellett másféle értékelési kísérletek is megjelentek a folyóiratban. Balassa Péter, Margócsy István és Kornis Mihály esszéire gondolok. Balassa az „irodalom" és az „élet" inkompatibilitását járja körül a Mándy-prózában. Margócsy a „kismesterség" kategóriájának segítségével próbálja megragadni a Mándy-jelenséget; a következő lapszámban Réz Pál vitatja ennek a fogalomnak a használhatóságát (általában véve és konkrétan az íróra alkalmazva is). A leghevesebb vita Kornis Mihály cikkét követően zajlott le. Kornis önismétlőnek, modorosnak és mondatokra szétesőnek nevezte Mándy prózáját, s bevallotta, hogy húsz éve nem tudja végigolvasni a könyveit. Rába György remekbe szabott vitacikkében többek között amellett érvelt, hogy a cselekményes elbeszélés kritériumait számon kérni a történet nélküli epikán vaskos melléfogás, valamint, hogy a magyar író egészen más poétikai elveket követve alkotott világirodalmi rangú prózát, mint amilyeneket bírálója elvárna tőle. A vita az életműről tehát rögtön Mándy Iván távozását követően folytatódott, s remélhetőleg tart azóta is, hiszen az ilyen nézőpontütközések biztosítják egy-egy életmű folytonosságát. Darvasi Ferenc monográfiája túl azon, hogy szakmailag kifogástalan teljesítmény (ha elfogadjuk az általa követett módszertant), jelentős hozzájárulás Mándy írói világának elevenen tartásához.

3 Erdődy, *Mándy…*, 73.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.08
CC BY NC SA

T. Erdélyi Ilona (1926–2026)

KOROMPAY H. János

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, professor emeritus, tudományos tanácsadó
ORCID: 0000-0002-4712-4655

„Úgy hiszem, Nagytekintetű Gyülekezet, hogy az embert senki sem veheti ki azon körülmények közül, melyekbe az isteni gondviselés helyezte. Vagy másképpen így fejezém ki állítólagosan ugyanezt: az emberre ott vár a kötelességteljesítés, ahol a gondviselés munkássági körét kijelöli." Erdélyi Jánosnak ezeket a szavait abban a beszédeit is tartalmazó kötetben találjuk, amelyet T. Erdélyi Ilona 2003-ban rendezett sajtó alá, a Fontes sorozat általa szerkesztett hatodik darabjában.

Olyan szellemi örökséget kapott felmenőitől, a 19. század egyetlen, csaknem érintetlen állapotban fennmaradt irodalmi hagyatékával, amelynek megőrzése, gondozása, a közönség elé tárása és jellemzése felelősségteljes és elkötelezett szolgálatot jelentett. Erdélyi János kéziratai megjárták a történeti Magyarország állomásait: Kolozsvárt, ahol fia, Erdélyi Pál az Egyetemi Könyvtár igazgatójaként dolgozott, tanított és rendezte el 52 kötetben a fennmaradt anyagot, majd a Csallóközt, ahová 1944-ben a főváros ostromának pusztításai elől menekítették, s innen került újból Budapestre: megmaradásának és hazatelepítésének tehát rendkívüli története van, egyben tartása pedig a leszármazottak nagy érdeme. A kéziratok kiadását T. Erdélyi Ilona 1960-ban és 1962-ben a levelezés két kötetének megjelentetésével kezdte el, amelyeket a *Filozófiai és esztétikai írások*, az *Úti levelek, naplók*, az *Erdélyi János válogatott művei*, a *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, az *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, valamint az *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek* követték, végül pedig *Erdélyi János színművei* és *Összes költeményei* fejezték be azt a nagyarányú sorozatot, amely tisztázta az annak idején névtelenül megjelent és Erdélyitől származó művek szerzőségét is. Ennek elvégzésére T. Erdélyi Ilona volt hivatott, hiszen saját kutatásai és egyetemi tanítása, egész tudományos munkássága a 19. századi irodalommal kapcsolatos: három kötete (*Az ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap*, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés*) és a *„Pályák és Pálmák"* című tanulmányválogatása korántsem jelentette a munka befejezését, ellenkezőleg: ez volt egyik, ha nem legfontosabb feltétele az életrajzírás lehetőségének, *A múlt magyar tudósai* című sorozatban 1981-ben megjelent összefoglalás nagyszabású kibővítésének.

Mit jelenthetett, mit jelentett Erdélyi János azok számára, akik megőrizték és gondozták hagyatékát? Elsősorban mértéket és normát, hiszen ez az életmű a szegénységből indult és a

szellemi gazdagsághoz eljutó ember alkotása volt: olyan teljesítmény, amely le tudta győzni a balszerencse összes akadályát, a születés hátrányaitól a korai özvegység fájdalmáig és a gyermektemetésekig, a Világos utáni bujdosástól az önkényuralom olyan fenyegetéséig, amely egyebek között a protestantizmus jogait és a pataki kollégium autonómiáját is akadályozta. A „legyünk nagyobbak a fájdalomnál" erkölcsisége és az abszolutizmus intézkedéseivel szembeni bátorság biztos pont és útmutatás volt az utódok számára: olyan belső tartás, amelyre nagy szükség volt a 20. század történelmében, olyan példa, amelynek ereje fel tudta emelni követőit. Erdélyi János élete és munkássága a 19. század többi nagy emberével fonódott össze: ő köszöntötte Széchenyit és Deákot, Kossuth volt a násznagya, s a Kisfaludy Társaság titoknokaként és a Tudós Társaság tagjaként a magyar reformkor egyik központi szereplője volt. Kéziratai és nevezetes emberekkel folytatott levelezése között nőni fel a feladat teljesítéséhez olyan kegyelmi állapot lehetett, amely egyszerre volt boldog, mert fokozatosan teljesülhetett az életmű megjelenése, és nehéz, mert egyszerre kellett látni és felmérni az egész anyag kiadásának lehetőségeit.

Erdélyi János életrajza és pályaképe 2015-ben jelent meg a Kalligram kiadónál. Ez a könyv páratlan összegzés, mert egyszerre foglalja magába szerzője és Erdélyi János életművét, hiszen a kettő szervesen összefügg. Elsősorban azt ismerhettük meg a költő és kritikus, néprajztudós és filozófus, szerkesztő és tanár munkásságából, amit sajtó alá rendezője elénk tárt, és könyveiben, tanulmányaiban feldolgozott: az irodalomtudomány régi tartozásának beteljesülését tartjuk kezünkben.

A magyar művelődéstörténet páratlan értékű hagyatékában számtalan olyan dokumentum vagy adalék maradt fenn, amely nem kerülhetett a már korábban kiadott kötetekbe, de mindenképpen érdemes volt a közlésre. Ennek eldöntése lehetett az egyik legnehezebb feladat, hiszen a könyv számos új információt tartalmaz: ez folytonos választás eredménye volt. A műfaj meghatározása, Erdélyi János életrajzának összefoglalása úgy történt, hogy az olvasók láthassák, az életmű milyen történeti kontextusban született meg, milyen volt a kor gondolkodásmódja, és az akkori itthoni vagy nyugat-európai létezés milyen lehetőségei között lehetett és kellett választani. A könyv bevezetését olvasva csak hálálkodhatunk, hogy nem az elmaradt, mert nem vállalt „marxista monográfiá"-hoz kell most viszonyítanunk.

Kölcsey így köszöntötte azt a sárospataki társaságot, amelyhez Erdélyi János is tartozott: „Széllyeltartás volt e' nemzet' férge századokig; azért ohajtom[,] ez összetartás' szelleme, melly benneteket egybekötött, terjedő hatalomban kísérjen az életen keresztül." Ez a ma is aktuális áldás sajnos nem érvényesülhetett akkor sem, amikor Erdélyi 1851-től haláláig a pataki kollégiumban tanított, bár, mint írta, „Nevelés ez azon tárgy, mellyel legtöbbet foglalkoztam életemben". T. Erdélyi Ilona is nevelt, nemcsak az egyetemen, hanem könyveinek és tanulmányainak színvonalával is, s azzal az gondolattal, amelyet Erdélyi János a sárospataki tanítás kezdetén tartott beszédében mondott: „Mert annyit ér egy nemzet, amennyit tud, más mértéke nincs", vagy azzal, amelyet saját szavaival ő maga így foglalt össze az idealizmus és realizmus vitájával kapcsolatosan:

> az eszmék, a nézetek harcában nem [Erdélyi] saját álláspontjának az elfogadtatása a döntő, hanem a magyarázó, elveket fejtegető készség és erő, amellyel hozzájárulhat a kérdés tisztázásához. Ezáltal lett elvi alapon hazánkban első hirdetője, képviselője filo-

zófiai téren annak a békéltető irányzatnak, amely – saját álláspontját fenntartva – a jót, akármilyen rendszerben találja is, elismeri és méltányolja.

T. Erdélyi Ilona munkássága nélkülözhetetlen útmutatás mindazok számára, akik tanulmányozni szeretnék Erdélyi János pályaképét és a 19. századi irodalmat. De minden összefoglalás egyszersmind program is: ezért azok számára is fontos, akik kutatásaikkal tovább fogják árnyalni az irodalomtudomány eddig megalkotott képét.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2026.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.
Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft
Éves előfizetési díj: 9450 Ft